Каспий университеті

ӘОЖ 347.6(574)

Қолжазба құқығында

МАКСАТОВ НҰРЖАН РИШАТҰЛЫ

«Азаматтық сот ісін жүргізуде мұрагерлік істерді қарау ерекшеліктері»

6D030100 – Құқықтану

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін диссертациясы

Отандық ғылыми кеңесші:
заң ғылымдарының докторы,
академиялық профессор
Акимбекова Саида Аминовна

Шетелдік ғылыми кеңесші:
заң ғылымдарының докторы, профессор
Токарчук Людмила Михайловна

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2025

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР..... 3

КІРІСПЕ..... 4

1 МҰРАГЕРЛІК ДАУ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ СУБЪЕКТІЛЕРІ 14

1.1 Мұрагерлік даулар: ұғымы, ерекшеліктері және олардың жіктелуі..... 14

1.2 Мұрагерлік дауға қатысушылардың субъектілік құрамының ерекшелігі..... 25

2 МҰРАГЕРЛІК ДАУЛАРДЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ СОТТАРЫНЫҢ ҚАРАСТЫРУЫ ЖӘНЕ ШЕШУІНІҢ ПРОЦЕССУАЛДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... 55

2.1 Мұрагерлік даулар бойынша азаматтық істі қозғау..... 55

2.2 Мұрагерлік даулар бойынша істі сот талқылауына дайындау..... 62

2.3 Мұрагерлік даулар бойынша сот талқылауы..... 80

3 МҰРАГЕРЛІК ДАУЛАР БОЙЫНША СОТ АКТІЛЕРІ МЕН ТАТУЛАСТЫРУ РӘСІМДЕРІ..... 85

3.1 Мұрагерлік даулары бойынша сот актілері..... 85

3.2 Мұрагерлік даулары бойынша татуластыру рәсімдері..... 98

ҚОРЫТЫНДЫ..... 113

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ..... 117

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

т.	Тармақ
б.	бап
АПК	Азаматтық процестік кодекс
ҚР ЖС	Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты
КСРО	Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы
ҚР	Қазақстан Республикасы
ҚР АК	Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі
ҚР ӘРПК	Қазақстан Республикасының әкімшілік рәсімдік процестік кодексі
ҚР ЖС НҚ	Қазақстан Республикасының жоғарғы сотының нормативтік қауылысы
ҚРК	Қазақстан Республикасының Конституциясы
КТІЖМС	Кәмелетке толмағандар істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соты
МАЭС	Мамандандырылған ауданаралық экономикалық соты
ЖК	Жер кодексі
Н(ез)ОК	Неке (ерлі зайыптылық) және отбасы кодексі
ҚР ҚК	Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі
ТМД	Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
КММ	Коммуналдық мемлекеттік мекеме

КІРІСПЕ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақстан Республикасында мұраға байланысты даулар Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі мен Азаматтық процестік кодексінің негізінде шешіледі [1; 2]. Қазақстан Республикасының соттарында жыл сайын осындай мыңнан астам іс қаралады [3].

Бұл диссертациялық зерттеу Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесіндегі мұраға байланысты дауларды қарау ерекшеліктеріне кешенді талдау жасауға арналған. Тақырыптың өзектілігі мұрагерлік даулардың қазіргі қоғамдағы тиімді және әділ шешілуінің маңыздылығын анықтайтын бірқатар өзара байланысты факторлармен түсіндіріледі.

Біріншіден, Қазақстан Республикасының сот практикасында мұрагерлік істердің санының тұрақты түрде өсуі байқалады. Бұл факт тікелей мүліктік қатынастардың дамуымен, халықтың құқықтық сауаттылығының артуымен және отбасылық байланыстардың күрделенуімен байланысты, бұл мұрагерлік даулардың туындау мүмкіндігін арттырады.

Екіншіден, мұрагерлік қатынастарды құқықтық реттеудің күрделілігі құқық қолданушылар үшін елеулі қиындық тудырады. Заң бойынша және өсиет бойынша мұрагерлікті, мұрагерлер шеңберін анықтауды, мұраны қабылдауды, мұралық мүлікті бөлуді, өсиеттерге шағымдануды реттейтін заңнамадағы коллизиялар мен олқылықтар мұрагерлік істерді қарау кезінде объективті қиындықтар туғызады және терең теориялық-құқықтық түсіндіруді қажет етеді.

Үшіншіден, мұрагерлік құқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету қажеттілігі мұрагерлік дауларды шешу тетіктерін жетілдіруді талап етеді. Мұрагерлердің құқықтарын тиімді қорғау, оның ішінде мұрадағы міндетті үлеске құқығы бар тұлғалар, лайықсыз мұрагерлер, сондай-ақ мұра қалдырушының кредиторларының құқықтарын қорғау азаматтық айналымның тұрақтылығын қамтамасыз етудің және Қазақстан Республикасында заңдылықты нығайтудың маңызды бөлігі болып табылады.

Заң бойынша және өсиет бойынша мұрагерліктің теориялық аспектілерімен қатар, диссертациялық зерттеуде мұрагерлік дауларды қарау кезінде туындайтын практикалық мәселелерге ерекше назар аударылады. Мұрагерлер шеңберін анықтау, мұраны қабылдау фактісін белгілеу, мұралық мүлікті бөлу және өсиеттерге шағымдану мәселелері талданады. Мұрадағы міндетті үлеске, лайықсыз мұрагерлерге және өсиеттің жарамсыздығын тануға байланысты істер бойынша сот практикасына ерекше мән беріледі.

Осыған байланысты, құқық қолдану тұрғысынан мұрагерлік даулардағы дәлелдеуді терең теориялық-құқықтық талдау қажеттілігі туындайды. Бұл талдау дәлелдемелер теориясының жалпы ережелерін ғана емес, мұрагерлік құқықтағы дәлелдемелерді қолдану ерекшеліктерін де қамтуы тиіс. Бұл мұра мүлкінің нысандарының, мұрагерлер шеңберінің және мұра қалдыру негіздерінің ерекшеліктерін ескере отырып жүргізілуі тиіс.

Дәлелдеуді теориялық тұрғыдан түсіну соттардың құқық қолдану қызметі үшін бірыңғай әдіснамалық негіз қалыптастыруға және құқықтық ұстанымдардағы келіспеушіліктерді жоюға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, әртүрлі дәлелдемелердің, соның ішінде куәгерлердің айғақтарының, жазбаша құжаттардың (өсиеттер, шарттар, құқық белгілейтін құжаттар), сараптама қорытындыларының және процестік заңнамада көзделген басқа да дәлелдемелердің жол берілетіндігі мен қатыстылығы мәселелерін зерттеу қажет.

Сонымен қатар, өсиетті жарамсыз деп тану, мұраны қабылдау фактісін белгілеу, мұралық мүлікті бөлу сияқты мұрагерлік даулардың жекелеген санаттары бойынша дәлелдеу шектерін анықтау маңызды аспект болып табылады. Дәлелдеу нысанын нақты анықтау және тараптар арасында дәлелдеу міндетін бөлу мұрагерлік дауларды әділ және негізді шешуге мүмкіндік береді.

Осылайша, мұрагерлік даулардағы дәлелдеу мәселелерін доктриналық тұрғыдан қарастырудың өзектілігі құқық қолдану тәжірибесінің тиімділігін арттыру және мұрагерлік құқық нормаларын біркелкі қолдануды қамтамасыз ету қажеттілігімен түсіндіріледі. Бұл зерттеу нәтижелері құқық шығармашылығында, сот практикасында және Қазақстан Республикасында заңгерлік кадрларды даярлау процесінде пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеу мәселесінің әзірлену деңгейі.

Айта кету керек, Қазақстан Республикасындағы азаматтық процестік құқық ғылымында мұрагерлік дауларды қарау мәселелері жүйелі түрде зерттелмеген. Мысалы, Э.Б. Бабыкованың «Қазақстан Республикасында мұрагерлікті құқықтық реттеу» атты диссертациясында мұрагерлік мәселелердің тек материалдық жағы ғана ашылған [4]. У.Е. Кудиярованың «Қазақстан Республикасындағы мұрагерлік қатынастарды реттеудің теориялық және заңнамалық мәселелері» [5], А.С. Смағұлованың «Қазақ әдет-ғұрып құқығындағы мұра мен мұрагерлік және оның қоғамдағы рөлі» [6], К.А. Жұмабаеваның «Қазақстан Республикасындағы зияткерлік меншік объектілеріне айрықша құқықтарды мұраға қалдыруды құқықтық реттеу» [7], Е.А. Бурибаевтің «Қазақстан Республикасы мен посткеңестік елдердің материалдары негізінде нотариат қызметі мен нотариустардың конституциялық-құқықтық реттелуінің теориялық мәселелері» [8] атты диссертациялары Қазақстан Республикасының соттарымен мұрагерлік дауларды қарау және шешу процесінің ерекшеліктерін ашпайды.

Қазақстандық заң әдебиеттерінде соттар мен нотариустар тарапынан мұрагерлік дауларды қарау және шешудің процессуалдық ерекшеліктеріне арналған ғылыми мақалалар бар екенін жоққа шығармай отырып [9; 10; 11], заңнамалық шолу көптеген маңызды мәселелердің әлі де шешілмегенін және зерттеу тақырыбына қатысты көптеген маңызды аспектілердің зерттелмегенін көрсетеді. Бұл қазіргі таңда мұрагерлік дауларды қарау мен шешу мәселелеріне ғылыми негізделген, конструктивті тәсілдерді дамыту үшін белгілі бір мүмкіндіктердің бар екенін дәлелдейді.

Шетелдік юриспруденцияда бұл мәселелер әлдеқайда кең қамтылған. Сонымен қатар, Ю.Ф. Беспалова, Н.Л. Бондаренко-Зелинская, В.В. Гущин,

Ю.А. Дмитриев, О.А. Егорова, О.П. Печеный және басқа авторлар бұл салада жаңашыл ғалымдар ретінде танымал.

Диссертациялық зерттеудің объектісі – мұрагерлік дауларды қарау және шешу процесінде туындайтын қоғамдық қатынастар.

Зерттеудің пәні – мұрагерлік дауларды шешу мәселелеріне байланысты қолданыстағы заңнама, ғылыми-практикалық және ғылыми-теориялық тұжырымдамалар, сондай-ақ құқық қолдану тәжірибесі.

Зерттеу мақсаты – соттармен мұрагерлік дауларды қараудың процессуалдық ерекшеліктері туралы кешенді ғылыми түсінік қалыптастыру.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1) мұрагерлік дау ұғымын айқындау тәсілдерін қарастыру;

2) мұрагерлік дауларды шешу тәртібін құқықтық реттеу мәселелерін зерттеу;

3) мұрагерлік дауларды қарау кезіндегі құқық қолдану тәжірибесінің мәселелерін талдау;

4) қолданыстағы заңнаманы және оның қолдану тәжірибесін жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлеу.

Зерттеу нәтижелері:

1. Қазақстан Республикасындағы мұрагерлік даудың тұжырымдамалық үлгісі әзірленді, оған келесі элементтер кіреді: кезеңдер, қатысушылар, туындау факторлары, түрлері. Ұсынылған үлгі қолданыстағы доктриналық тәсілдерден ерекшеленіп, дауларды неғұрлым дәл жіктеуге, қазақстандық заңнаманың ерекшеліктерін ескеруге, даудың нәтижесін болжауға мүмкіндік береді. Әзірленген үлгінің тиімділігі сот практикасын талдау, ғалымдар мен тәжірибелі заңгерлердің сараптамалық бағалаулары, статистикалық модельдеу арқылы расталды.

Әзірленген үлгінің тиімділігі ҚР соңғы бес жылдағы мұрагерлік істер бойынша сот тәжірибесін талдау нәтижесінде дәлелденді. Статистикалық талдау жүргізіліп, даулар түрі, олардың туындау факторлары мен сот шешімдерінің арасындағы заңдылықтар анықталды.

2. Мұрагерлік даулардың сипатына, қатысушылар құрамына және мұра мүлкінің орналасқан жеріне негізделген, мұрагерлік даулардың ведомстволық тиесілігі мен соттылығының кешенді өлшемдер жүйесі ұсынылды. Бұл жүйе сот пен нотариаттың өкілеттіктерін нақты ажыратуға мүмкіндік береді, өкілеттіктердің қайталануы мен қайшылықтарын болдырмайды. Ұсынылған жүйенің тиімділігі қолданыстағы тәжірибемен салыстырмалы талдау және түрлі жағдайларды модельдеу арқылы дәлелденді.

3. Қазақстан Республикасында мұрагерлік даулардың нотариатқа ведомстволық тиесілігі жүйесін реформалау қажеттілігі негізделді. Нотариустардың өкілеттіктерін кеңейту, міндетті сотқа дейінгі реттеуді енгізу және дауларды сотқа беру үшін нақты өлшемдер белгілеуді көздейтін өзгерістер үлгісі ұсынылды. Бұл модельді енгізу соттардың жүктемесін азайтып, дауларды шешудің тиімділігі мен жеделдігін арттыруға, мұрагерлердің құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді. Ұсынылған

өзгерістердің экономикалық және әлеуметтік орындылығы реттеушілік әсерді талдау мен зерттеу арқылы расталды.

4. Қазақстан Республикасының мұрагерлік заңнамасын жетілдіруге бағытталған, мұрагерлердің құқықтарын қорғауды күшейтуді көздейтін шаралар кешені әзірленді. Ұсынылған шараларды енгізу мұрагерлік даулар санын азайтуға, ең осал мұрагерлердің құқықтық қорғалу деңгейін арттыруға және мұра мүлкін әділ бөлуге жол ашады. Ұсынылған шаралардың мұрагерлік құқықтық қатынастарға ықпалының болжамы сараптамалық модельдеу, басқа елдердің тәжірибесімен салыстырмалы талдау және сот практикасын зерттеу арқылы расталды.

Ұсынылған өзгерістердің мұрагерлік қатынастарға ықпалы сараптамалық модельдеу арқылы дәлелденді, бұл алғашқы үш жылда даулар санының 15–20%-ға дейін қысқаратынын көрсетті. Шетелдік мемлекеттердің мұрагерлік құқығын жетілдірудегі оңтайлы іс-тәжірибесін зерделеу негізінде жүргізілген салыстырмалы талдау, ұсынылып отырған шаралардың нәтижелілігі мен орындылығын дәлелдейді. Сот практикасын талдау қолданыстағы заңнамадағы шешілмеген мәселелерді айқындап, оларды осы ұсынылған өзгерістер арқылы жоюға болатынын көрсетті.

Жалпы, әзірленген шаралар кешені Қазақстан Республикасының мұрагерлік заңнамасын жетілдіруге және қоғамның қазіргі талаптарына сай, әділ әрі тиімді мұрагерлік жүйесін қалыптастыруға бағытталған.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы.

Диссертациялық зерттеу нәтижелері келесі ғылыми жаңалықтармен сипатталады:

1. Мұрагерлік даулардың құқықтық табиғаты туралы авторлық тұжырым ұсынылды, ол ғылыми әдебиетте бұрын ұсынылмаған өзіндік түсіндіруді қамтиды.

2. Мұрагерлік құқықтық қатынастардың ерекшеліктерімен айқындалатын және шешілуі кезінде ерекше тәсілді қажет ететін, азаматтық процестің жалпы қағидаларынан өзгеше нақты процессуалдық ерекшеліктер айқындалды және жүйеленіп, олардың мұрагерлік құқықтарды қорғау тиімділігіне әсері тұрғысынан негізделді. Бұл ерекшеліктер бұрын дербес зерттеу нысаны ретінде бөлінбеген болатын.

3. Сот практикасын талдау негізінде мұрагерлік саласындағы қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша нақты ұсыныстар әзірленді. Олар мұрагерлік құқықтарды іске асыруды қиындататын қайшылықтар мен олқылықтарды, түсінбеушіліктерді жоюға бағытталған. Ұсынылған өзгерістерде мұрагерлік құқық нормаларын біркелкі және әділ қолдануды қамтамасыз ету мақсатында нақтыланған тұжырымдар мен олардың қажеттілігін негіздейтін дәлелдер берілген.

Қорғалуға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1. Мұрагерлік даудың көпқырлылығы мен практикалық маңыздылығын нақтылап, оның кешенді сипаты мен салдарына, назар аудара отырып,

«Мұрагерлік дау – бұл мұрагерлік мүлікке (немесе оның бір бөлігіне) құқықтарға қатысты ықтимал немесе нақты мұрагерлер (сондай-ақ өзге де

мүдделі тұлғалар) арасында туындайтын, мұрагерлік құқық нормаларын, істің нақты мән-жайларын немесе өсиет қалдырушының еркін жан жақты түсіндіруге негізделген, заңда белгіленген тәртіппен шешілуі тиіс және қатысушылар үшін құқықтық салдар туындататын, заңдық маңызы бар келіспешушілік». Бұл анықтама даудың құқықтық табиғатын, қатысушылар шеңберін, туындау негіздерін және ықтимал салдарын көрсетіп, мұрагерлік дауларды теорияда және практикада кешенді қарауға мүмкіндік береді.

2. Мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру мәселелерінде нотариустың өкілеттіктерін кеңейту арқылы сот жүктемесін оңтайландыру және мұрагерлік құқықтарды қорғаудың тиімділігін арттыру:

Мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы мәселені нотариус сотқа дейінгі міндетті саты ретінде қарау құқығын заңмен бекіту ұсынылады. Егер нотариус қалпына келтіруден бас тартса, мұрагер сотқа жүгінуге құқылы. Бұл шара дау тудырмайтын істерді нотариат тәртібімен шешу арқылы соттарға түсетін жүктемені азайтып, мұрагерлердің құқықтарын неғұрлым жедел әрі білікті қорғауға ықпал етеді.

3. Мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алу себептерінің «дәлелділігін» анықтау өлшемдерін жетілдіру арқылы мұрагерлік құқық нормаларын біркелкі қолдану мен адал мұрагерлердің құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету:

Азаматтық айналым тұрақтылығын сақтау және құқықты теріс пайдалануды болдырмау мақсатында нотариустардың нотариаттық әрекеттерді жасау қағидаларында (немесе басқа нормативтік актіде) мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алудың дәлелді себептерінің үлгілік, бірақ түпкілікті емес тізбесін белгілеу ұсынылады. Мұнда заңды білмеу, уақытша денсаулық нашарлауы және нотариусқа уақтылы жүгінуге кедергі келтірмейтін өзге де мән-жайлар дәлелді себеп ретінде танылмайтыны көрсетілуі тиіс. Мерзімді қалпына келтіру тек объективті және құжатпен расталған кедергілер болған жағдайда қолданылатын ерекше шара ретінде қарастырылуы керек.

4. Өсиетті жарамсыз деп тану немесе мұрагерді мұрагерлікке лайықсыз деп тану істерінде қылмыстық-құқықтық элементтер болған жағдайда прокурордың қатысуын міндетті ету:

ҚР АПК 54 бабына өзгерістер енгізу ұсынылады. Олар өсиетті жарамсыз деп тану туралы істерде (ҚР АК 159-бабының 9-тармағында көзделген алдау, зорлық, қауіп төндіру және т.б. негіздер бойынша), сондай-ақ егер мұрагердің лайықсыз мінез-құлқының мән-жайлары заңды күшіне енген сот үкімімен анықталмаған жағдайда, оны мұрагерлікке лайықсыз деп тану туралы істерде прокурордың міндетті қатысуын көздейді. Бұл мұра қалдырушыға қатысты қылмыс жасалуы мүмкін жағдайларда істердің жан-жақты және объективті қаралуын, сондай-ақ барлық қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерінің қорғалуын қамтамасыз етеді.

5. Іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагер болған жағдайда мұра мүлкін бөлу істері бойынша өндірісті тоқтата тұру туралы АПК-дағы олқылықты жою:

ҚР АПК 272-бабын толықтырып, егер мұрагерлік мүлікті бөлу ісінде іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагер бар болса, оның туғанына немесе қайтыс болғанына дейін істі қарауды міндетті түрде тоқтата тұру тәртібін енгізу

ұсынылады. Бұл болашақ мұрагердің құқықтарын қамтамасыз етуге және мұра мүлкінің әділетсіз бөлінуінің алдын алуға мүмкіндік береді.

6. Мұрагерлік құқық шеңберінде шаруашылық серіктестіктегі қатысу үлесін беру мәселесін құқықтық реттеуді жетілдіру: Мұрагерлік тәртіппен шаруашылық серіктестіктегі қатысу үлесінің берілуіне қатысты қолданыстағы заңнаманы талдау арқылы азаматтық және корпоративтік құқық нормалары арасындағы қайшылықтарды айқындап, жою ұсынылады. Атап айтқанда, мұрагердің серіктестік құрамына кіру мәселесін шешу кезінде мұрагерлер мен серіктестік қатысушыларының мүдделерін ескеретін тетік әзірлеу, сондай-ақ егер кіруден бас тартылса, мұрагерге үлестің нақты құнын төлеу тәртібін белгілеу қажет. Бұл өзгерістер барлық мүдделі тараптардың мүдделер теңгерімін қамтамасыз етуге және шаруашылық серіктестіктегі үлесті мұрагерлікке беру кезінде даулардың алдын алуға мүмкіндік береді.

Жұмыста тұжырымдалған теориялық қағидалар қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша келесі жалпы ұсыныстарды әзірлеуге мүмкіндік берді:

1. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылғы 29 маусымдағы №5 «Соттардың мұрагерлік туралы заңнаманы қолданудың кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысына 1-1-тармақты келесі редакцияда енгізу ұсынылады: *«Мұрагерлік дау – бұл мұрагерлік мүлікке (немесе оның бір бөлігіне) құқықтарға қатысты ықтимал немесе нақты мұрагерлер (сондай-ақ өзге де мүдделі тұлғалар) арасында туындайтын, мұрагерлік құқық нормаларын, істің нақты мән-жайларын немесе өсиет қалдырушының еркін түрліше түсіндіруге негізделген, заңда белгіленген тәртіппен шешілуі тиіс және қатысушылар үшін құқықтық салдар туындататын, заңдық маңызы бар келіспеушілік».*

2. ҚР Азаматтық кодексінің 1072-3-бабын келесі редакцияда өзгерту ұсынылады: 1072-3-бап. «*Мұраны қабылдаудың белгіленген мерзімі өткеннен кейін қабылдау, мұраны қабылдау үшін белгіленген мерзімді өткізіп алған мұрагер мұра ашылған жердегі нотариусқа өткізіп алған мерзімді қалпына келтіру туралы өтінішпен жүгінуге құқылы. Нотариус өтінішті барлық мұрагерлердің жазбаша келісімі болған жағдайда қарайды. Мұндай келісімге қол қойған мұрагерлердің қолдары нотариат куәландыруынан өтуі тиіс. Егер мұраны қабылдаған барлық мұрагерлердің келісімі болмаса немесе нотариус өткізіп алған мерзімді қалпына келтіруден бас тартса, мұрагер мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы талаппен сотқа жүгінуге құқылы. Мұрагер мұраны қабылдаған деп танылған жағдайда, сот барлық мұрагерлердің мұра мүлкіндегі үлестерін айқындайды және қажет болған жағдайда жаңа мұрагердің өзіне тиесілі мұра үлесін алу құқықтарын қорғау шараларын белгілейді. Бұған дейін берілген мұрагерлік құқық туралы куәліктер сотпен жарамсыз деп танылады*».

3. «Нотариат туралы» ҚР Заңының 34-бабына 22) тармақшаны енгізіп, оны келесі редакцияда ұсыну ұсынылады: *34-бап. Нотариустар жасайтын нотариаттық әрекеттер*

4. Нотариус келесі нотариаттық әрекеттерді орындайды: 22) мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіреді.

5. Нотариустардың нотариаттық әрекеттерді жасау қағидаларында мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алудың дәлелді себептері ретінде танылуы мүмкін жағдайлар тізбесін белгілеу ұсынылады, мысалы:

– тиісті медициналық құжаттармен расталған мұрагердің ауыр сырқаты;

– мұрагердің заңда белгіленген тәртіппен әрекетке қабілетсіз немесе әрекет қабілеттілігі шектеулі деп танылуы;

– құжатпен расталған (мысалы, іссапар куәлігімен) ұзақ іссапарда болуы;

– мұра ашылғаны туралы мұрагердің объективті себептермен білмеуі (мысалы, мұра қалдырушымен байланыс болмауы, шалғай өңірде тұруы);

– өкілдің тарапынан кеткен, мұрагердің кінәсі жоқ, өкілеттіктері тиісті түрде расталған өкілдің қателіктері немесе жіберген олқылықтары.

Бұл тізбе түпкілікті емес екенін және нотариустардың объективті түрде мұраны уақтылы қабылдауға кедергі келтірген басқа да себептерді дәлелді деп тануға құқылы екенін атап өту қажет. Бұл ретте дәлелді себептерді дәлелдеу ауыртпалығы мұрагерге жүктеледі.

5. ҚР АПК 54-бабының 2-бөлігін келесі редакцияда ұсыну ұсынылады:

«2. *Прокурор осы Кодексте көзделген міндеттерді жүзеге асыру мақсатында іске қорытынды беру үшін қатыса алады. Мемлекеттің мүдделеріне қатысты, қоғамдық мүдделерді немесе өздерін өз бетінше қорғай алмайтын азаматтардың мүдделерін қорғау қажет болған жағдайларда, сондай-ақ ҚР АК 159-бабының 9-тармағында көзделген негіздер бойынша өсиетті жарамсыз деп тану туралы істерде және мұрагердің лайықсыз мінез-құлқы заңды күшіне енген сот үкімімен белгіленбеген жағдайларда мұрагерді мұрагерлікке лайықсыз деп тану туралы істерде прокурордың азаматтық сот ісін жүргізуге қатысуы міндетті, сондай-ақ прокурордың қатысуы сотпен қажетті деп танылған к*езде».

6. ҚР Азаматтық процестік кодексінің 272-бабының 1-бөлігін

9) тармақшамен толықтыру ұсынылады: 272-бап. «Іс жүргізуді тоқтата тұру жөніндегі соттың міндеті»

1. Сот іс жүргізуді келесі жағдайларда міндетті түрде тоқтата тұрады:

9) *мұраны бөлу істері бойынша іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагердің бар екені анықталған жағдайда – оның туғанына дейін.*

Зерттеудің әдіснамалық негізі. Зерттеудің әдіснамалық негізін зерттеу пәнін кешенді және жан-жақты талдауды қамтамасыз ететін жалпы ғылыми және арнайы ғылыми таным әдістері құрайды. Атап айтқанда, келесі әдістер қолданылды:

Талдау және жинақтау**:** теориялық ережелер мен нормативтік материалдарды зерделеу және жүйелеу үшін.

Формалды-логикалық әдіс: құқықтық нормаларды түсіндіру және құқықтық құрылымдарды айқындау үшін қолданылды.

Салыстырмалы-құқықтық әдіс: Қазақстан заңнамасын Германия, Ресей, Украина және басқа елдердің мұрагерлік құқығы саласындағы тәжірибесімен салыстыру үшін қолданылды.

Тарихи-құқықтық әдіс: мұрагерлік қатынастарды құқықтық реттеудің эволюциясын зерделеу және қазіргі проблемалардың тарихи алғышарттарын анықтау үшін пайдаланылды.

Модельдеу әдісі: мұрагерлік даулардағы диспозитивтілікке қатысты теориялық үлгілерді әзірлеу үшін қолданылды.

Нормативтік құқықтық актілерді талдау әдісі: мұрагерлік қатынастарды реттейтін заңнаманың мазмұны мен оны қолдану практикасын зерделеу үшін қолданылды.

Сот практикасын талдау әдісі: әртүрлі сатылардағы соттардың мұрагерлік дауларды қарауындағы үрдістер мен проблемаларды анықтау үшін пайдаланылды.

Аталған әдістерді қолдану мұрагерлік құқықтағы диспозитивтілікті құқықтық еркіндікті іске асыру нысаны ретінде жан-жақты әрі объективті зерттеуге, сондай-ақ заңнаманы және оны қолдану тәжірибесін жетілдіруге арналған ғылыми-практикалық ұсынымдар әзірлеуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің теориялық негізі. Тақырыпты әзірлеу барысында диссертант келесі отандық цивилист ғалымдардың жұмыстарына негізделді: Г.А. Алиханова, Ю.Г. Басин, Э.Б. Бабыкова, А.Г. Диденко, А.Е. Дуйсенова, Г.А. Жайлин, К.М. Ильясова, С.К. Идрышева, Ф.С. Карагусов, Г.Т. Казиева, С.И. Климкин, У.Е. Кудиярова, С.П. Мороз, Г.Б. Мукалдиева, Е.В. Нестерова, А.А. Нукушева, А.Б. Омарова, М.К. Сулейменов және т.б.

Зерттеу барысында диссертант азаматтық іс жүргізу құқығы саласындағы мамандардың жұмысына да жүгінді, атап айтқанда,С.А. Акимбекова, З.К. Абдуллина, С.Э. Асанова, З.Х. Баймолдина, Э.О. Дуйсенова, А.Ж. Касенова, Н.Ш. Камбарова, В.Т. Конусова, И.З. Куанова, Ф.А. Тлегенова, И.Д. Фондаминский және т.б.

Диссертант сондай-ақ мемлекет және құқық теориясы, конституциялық, әкімшілік процессуалдық құқық, конфликтология саласындағы мамандардың, атап айтқанда, Е.А. Бурибаев, С.Р. Ермұхаметова, Г.И. Төлеуғалиев, С.Ю. Романовская, С.Ж. Сулейменова, Ж.А. Хамзина және т.б ғалымдардың еңбектеріне жүгінді

Сондай-ақ диссертант құқық теориясы, азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу саласындағы шетелдік ғалымдардың еңбектерін, атап айтқанда С.Н. Абрамов, С.С. Алексеев, Р.А. Арупов, А.Т. Боннер, К.В. Гринберг, Л.А. Грось, Р.Е. Гукасян, М.А. Гурвич, Г.А. Жилин, В.М. Жуйков, Т.И. Зайцева, Н.Б. Зейдер, А.Ф. Клейнман, П.В. Крашенинников, П.С. Никитюк, Л.М. Токарчук, М.К. Треушников, Н.А. Чечина, Т.Чепига, М.С. Шакарян, Т.В. Саломатова, В.И. Серебровский, К.Б. Ярошенко және т.б. авторлардың еңбектерін қолданды.

Зерттеудің практикалық негізі – Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері және сот тәжірибесінің материалдары.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы – бұл диссертациялық жұмыс Қазақстан Республикасының соттарымен мұрагерлік дауларды қарау мен шешудің ерекшеліктеріне арналған жеке, кешенді ғылыми зерттеу болып табылады және азаматтық процестік құқық теориясының дамуына елеулі үлес

қосады. Зерттеу нәтижелері осы саладағы болашақ ғылыми зерттеулер мен теориялық жұмыстарда пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы. Зерттеудің практикалық маңыздылығы бірнеше негізгі саланы қамтитын көпқырлы сипатқа ие: заң шығармашылығы, құқық қолдану тәжірибесі және білім беру салалары.

1. Мұрагерлік сот өндірісі саласындағы заңнаманы жетілдіру: Диссертациялық зерттеу нәтижелері мұрагерлік істер бойынша сот өндірісін реттейтін қолданыстағы заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізу үшін негіз бола алады. Зерттеу барысында анықталған құқықтық реттеудегі олқылықтар, қайшылықтар мен кемшіліктерді Азаматтық процестік кодекс, Азаматтық кодекс және өзге де нормативтік құқықтық актілердің нормаларын жетілдіру бойынша нақты ұсыныстар енгізу арқылы жоюға болады.

Диссертацияда баяндалған ұсыныстар мұрагерлік дауларды қарау кезінде қолданылатын процестік тетіктерді оңтайландыру үшін пайдаланылуы мүмкін, бұл мұрагерлер мен өзге де мүдделі тұлғалардың құқықтарын қорғаудың тиімділігі мен жеделдігін арттыруға мүмкіндік береді.

2. Құқық қолдану тәжірибесін оңтайландыру: Диссертацияда жасалған теориялық тұжырымдар мен практикалық ұсынымдар мұрагерлік құқық саласында мамандanған сот органдарына және тәжірибелі заңгерлерге арналады. Олар мұрагерлікке қатысты нақты істерді қарау мен шешу барысында даулы құқықтық қатынастарды дұрыс саралау, құқық бұзылған жағдайда тиісті қорғау әдісін таңдау және заңды әрі негізделген сот шешімін қабылдау үшін пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеу нәтижелері сот тәжірибесінде қателіктер мен дәлсіздіктерді болдырмауға, мұрагерлік дауларды шешуде біркелкі тәсілдерді қалыптастыруға бағытталған, бұл өз кезегінде құқықтар мен заңды мүдделердің сапалы әрі тиімді қорғалуына ықпал етеді.

Мұрагерлік істер бойынша дәлелдеу мәселелерінің проблемалық аспектілеріне ерекше назар аударылған, осыған байланысты дәлелдемелерді жинау, ұсыну және бағалау бойынша нақты ұсынымдар берілген. Бұл соттарға істің мән-жайларын неғұрлым объективті әрі жан-жақты зерттеуге және әділ шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

3. Білім беру үдерісінде пайдалану: Диссертациялық зерттеудің материалдары азаматтық процестік құқық, мұрагерлік құқық және басқа да іргелес пәндер бойынша жоғары оқу орындарының заң факультеттерінде оқытылатын оқу курстарына енгізілуі мүмкін.

Бакалавриат, магистратура және докторантура білім алушылары мұрагерлік сот өндірісі саласындағы заңнама мен сот практикасының қазіргі мәселелері мен даму үрдістерімен таныса алады, сондай-ақ мұрагерлердің құқықтарын қорғаудың жаңа әдістері мен құралдары туралы білім алады.

Диссертациялық зерттеу студенттерді оқытуға және тәжірибелі заңгерлердің біліктілігін арттыруға арналған оқу құралдарын, әдістемелік ұсынымдарды және басқа да материалдарды дайындау барысында пайдаланылуы мүмкін.

Жалпы алғанда, диссертациялық зерттеудің практикалық маңыздылығы – мұрагерлік қатынастарды құқықтық реттеудің тиімділігін арттыруға, соттардың құқық қолдану қызметін оңтайландыруға және жоғары білікті заңгер кадрларды даярлауға жәрдемдесу болып табылады. Зерттеу нәтижелері заң шығарушы, соттар, адвокаттар және мұрагерлік құқықтық қатынастарға қатысушы басқа да тұлғалар алдында тұрған нақты міндеттерді шешуге бағытталған.

Диссертация тақырыбының ірі ғылыми бағдарламалармен және ғылыми-зерттеу жұмыстарымен байланысы. Мұрагерлік дауға қатысты ұсыныстар Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігімен қаржыландырылған AP19174965 «Мұрагерлік құқықтарды қорғау мен дамытудың қазіргі заманғы үрдістері» гранттық зерттеу аясында қамтылған.

Ізденушінің жеке үлесі. Бұл диссертациялық зерттеу – соңғы ғылыми жетістіктер мен сот практикасын талдауға негізделген, ізденуші тарапынан дербес орындалған, аяқталған ғылыми жұмыс. Қорғауға ұсынылған барлық тұжырымдар, нәтижелер, жалпыламалар мен ұсыныстар авторға тиесілі және мұрагерлік дауларды шешу ерекшеліктерін мұқият зерттеу мен талдаудың нәтижесінде оның жеке көзқарасын білдіреді.

Зерттеу нәтижелерін сынақтан өткізу. Зерттеу нәтижелері 17 ғылыми жарияланымда көрініс тапты.

Зерттеу жұмысының негізгі ережелері мен қорытындылары Web of Science (Clarivate Analytics) және Scopus (Elsevier) халықаралық ақпараттық ресурстарына кіретін ғылыми басылымда жарияланған 1 мақалада, сондай-ақ зерттеудің негізгі ережелері мен қорытындылары автордың ҚР Оқу-ағарту министрлігінің Білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған журналдарда жарияланған 7 ғылыми мақаласында көрініс тапты.

Диссертацияда келтірілген тұжырымдар 3 халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарында жарияланды. Диссертация ережелері автордың жеке өзі шығарған 3 оқу құралында көрініс тапты және өзге де басылымдарда 3 мақала жарық көрді.

Диссертациялық зерттеудің құрылымы мен көлемі зерттеу мақсаттары мен міндеттерімен анықталады және оның логикасын бейнелейді. Жұмыс кіріспеден, негізгі бөлімнен және қорытындыдан тұрады.

Кіріспеде тақырыптың таңдалуы, оның өзектілігі негізделіп, зерттеу мақсаты, ғылыми жаңалығы мен әдіснамалық негізі айқындалады, қорғауға ұсынылатын негізгі ережелер тұжырымдалады.

Негізгі бөлім зерттеу нәтижелерін қамтиды және үш тараудан тұрады. Қорытындыда зерттеу тақырыбы бойынша негізгі тұжырымдар мен ұсыныстар берілген. Диссертациялық жұмыстың соңында пайдаланылған дереккөздер тізімі келтірілген.

Жалпы көлемі – 133 компьютермен басылып терілген беттен тұрады.

1 МҰРАГЕРЛІК ДАУ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ СУБЪЕКТІЛЕРІ

1.1 Мұрагерлік даулар: ұғымы, ерекшеліктері және олардың жіктелуі

Қазіргі таңда мұрагерлік даулар тақырыбы теориялық және практикалық тұрғыдан сөзсіз өзекті болып отыр.

ҚРК 26-бабының 2-тармағында: *«Меншікке, соның ішінде мұраға құқыққа заңмен кепілдік беріледі»* деп көрсетілген [12]. Бұл норма мұрагерлік құқықтың конституциялық кепілдендірілген құқық екенін айқындайды. Бұл мемлекет аталған құқықты қорғауға және оны жүзеге асыру үшін тетіктерді жасауға міндетті дегенді білдіреді.

Қазақстан Республикасы Президенті Тоқаев Қ.К. 2019 жылғы сайлауалды бағдарламасындағы *«Тек барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігі ғана әділетті құқықтық мемлекет құруға деген халық сенімін нығайта алады»* деген ұсынысы құқықтық мемлекеттің іргелі қағидасын бейнелейді. Заң алдындағы теңдік – әділеттіліктің тірегі, ол әр азаматтың – әлеуметтік мәртебесіне, тегіне немесе көзқарасына қарамастан – бірдей құқықтық нормалар мен рәсімдерге бағынуын қамтамасыз етеді [13].

Құқықтық мемлекетке деген сенімді нығайту азаматтардағы әділеттілік пен болжамдылық сезімімен тығыз байланысты. Азаматтар заңның бейтарап қолданылатынына сенімді болғанда, олар заңды көбірек құрметтейді, мемлекеттік институттарға сенім артады және қоғамдық өмірге белсенді қатысады.

Қазақстан Республикасы Конституциясымен кепілдендірілген мұраға құқық, ол заңнамалық қорғалуға жататын құқық ретінде, құқықтық мемлекеттің маңызды элементі болып табылады. «Әділетті Қазақстан» тұжырымдамасы аясында алға қойылған барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігін іске асыру принципі мұрагерлік құқықтарды қорғау тетіктерін жетілдіруді және мұрагерлік дауларда сот төрелігіне тең қолжетімділікті қамтамасыз етуді талап етеді. Бұл өз кезегінде сот жүйесіне деген сенімді нығайтып, азаматтық айналымның тұрақтылығын қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Сонымен қатар, осы санаттағы істер бойынша сот тәжірибесінің жеткіліксіз зерттелуі мұрагерлік дауларды шешудің бірізді тәсілдерін әзірлеу үшін оларды одан әрі зерделеу мен талдаудың қажеттілігін айқындайды.

Мұрагерлік – бұл қайтыс болған азаматтың (мұра қалдырушының) мүлкінің басқа тұлғаға (тұлғаларға) – мұрагерге (мұрагерлерге) өтуі. Мұрагерлік құқықтық қатынастардың субъектілері – мұра қалдырушы және мұрагерлер. Мұра қалдырушылар мен заң бойынша мұрагерлер тек жеке тұлғалар бола алады, ал өсиет бойынша мұрагерлер – азаматтық құқықтық қатынастардың кез келген субъектісі бола алады: жеке тұлғалар, заңды тұлғалар, мемлекет [14].

Д. Байзақовтың пікірінше, мұрагерлік деп мұра қалдырушы қайтыс болғаннан кейін оның мұрагерлеріне мұрагерлік құқықтық мирасқорлық тәртібімен өтетін мүлікті түсіну қажет. Мұра құрамына тек қана мұра

қалдырушының өмірінде өзі иеленген құқықтар мен міндеттемелер ғана кіруі мүмкін. Мұрагерлікке тек мүліктік ғана емес, беймүліктік сипаттағы құқықтар мен міндеттемелер де берілуі мүмкін [15].

Жалпы, мұрагерлік құқық – адамның қайтыс болуынан кейін мүлік пен басқа да құқықтар мен міндеттемелердің бір тұлғадан екінші тұлғаға өту мәселелерін шешетін азаматтық құқықтың маңызды саласы болып табылады. Мұрагерлер ретінде жеке тұлғалар да, заңды тұлғалар да бола алады, ал мұрагерлік тәртібі мен үлестері заңмен немесе өсиетпен айқындалады.

Мұрагерлік даулар мұрагерлер арасында келіспеушілік болған жағдайда немесе мұра құрамында даулы құқықтар не қарыздар болғанда туындауы мүмкін. Мұраны қабылдаудан бас тартуға немесе оны сот тәртібімен даулауға болады, егер оған негіз бар болса.

Мұра ашылған сәт мұрагерлер, марқұмның кредиторлары және оның өсиетінің орындаушысы үшін белгілі бір құқықтар мен міндеттемелердің туындауына әкеледі. Мұрагерлер мұраны қабылдауға немесе одан бас тартуға, сондай-ақ мұра мүлкін бөлуге және мұраланған мүлікке құқықтарының заңдылығын растайтын құжаттарды тиісті органдардан алуға құқылы. Өсиеттің орындаушысы марқұмның соңғы еркін орындауға міндетті.

Марқұмның кредиторлары, міндеттемелерді орындау мерзіміне қарамастан, өз талаптарын мұрагерлерге қоюға тиіс.

Азаматтың қайтыс болуы немесе оның ресми түрде қайтыс болды деп танылуы мемлекеттік органдар үшін мұра мүлкін қорғау бойынша шаралар қабылдауды, мұрагерлікке қатысы бар тұлғалар арасындағы қатынастарды реттеуді және мұрагерлердің құқықтарын растауды қажет ететін жағдайларды туындатады.

Қазақстан Республикасында қолданыстағы заңнамаға сәйкес нотариустарға елдегі құқықтық тәртіпті сақтау үшін маңызды функция жүктелген – қайтыс болған азаматтардан кейінгі мұрагерлік құқықтарды ресімдеу [16, 89 б.].

Аталған құқықтар мен міндеттемелер басқа да элементтермен бірге мұрагерлік қатынастың мәнін құрайды. Олар осы қатынасқа қатысушылар жүзеге асыратын әрекеттер арқылы іске асырылады. Мұрагерлік қатынасты дамытуға бағытталған бұл әрекеттер заңдарда немесе қалыптасқан практикада белгіленген тәртіппен және белгіленген мерзімдерде жүзеге асырылады.

Мұрагерлік процестің қалыпты ағымында оның қатысушыларының (мұрагерлердің, өсиет орындаушысының, марқұмның кредиторларының) әрекеттері өзара немесе нотариат органдарына бағытталады. Әдетте бұл процесс мұрагерлік құқықтар мен міндеттемелердің мұрагерлер, мұра қалдырушының кредиторлары және өсиеттің орындаушысы тарапынан реттелуімен аяқталады. Бұл қажет болған жағдайда мұрагерлік құқық туралы нотариалдық куәліктің берілуін қамтуы мүмкін.

Мұрагерлік құқықты ресімдеу тәртібі кейде мұрагерлердің өз мұрагерлік құқықтарын тану үшін, марқұммен туыстық немесе өзге де байланысын, мұраны қабылдау фактісін және басқа да мән-жайларды белгілеу мақсатында сотқа жүгіну қажеттілігімен байланысты өзгеруі мүмкін. Алайда бұл

жағдайларда да, факт сотпен анықталғаннан кейін, мұрагерлік қатынастың қозғалысы қайта жанданып, мұрагерлік құқық туралы нотариалдық куәлік берумен (мұрагерлерге қажет болған жағдайда) аяқталатын жалпы тәртіппен жалғасады.

Мұрагерлік рәсімнің түбегейлі өзгерістері мұрагерлік құқыққа немесе мұрагерлік мүлікке қатысты дау туындаған кезде орын алады. Ондай жағдайда мұрагерлік құқықты растау тек соттың ерекше құзыретіне жатады. Мұрагерлік құқыққа қатысты дау туындаған кезде күрделі әрі жиі эмоционалды түрде өрбитін, мұрагерлер арасындағы қатынастардың ерекшеліктерін де, заңнаманы да терең түсінуді қажет ететін процесс басталады. Бұл жағдайда сот – мұрагерліктің кімге тиесілі екенін анықтайтын қажетті төреші рөлін атқарады.

Мұндай даулар тек тікелей мұрагерлердің мүдделеріне ғана қатысты емес, сонымен қатар өзге де мүдделі тұлғаларға әсер етуі мүмкін, бұл өз кезегінде жағдайды одан сайын күрделендіреді.

Қазақстандық ғалым И.З. Куановтың оқу құралы – Қазақстанда мұрагерлік дауларды қараудың және шешудің процессуалдық ерекшеліктеріне арналған алғашқы еңбектердің бірі болып табылады [9].

1. Мұрагерлік даулардың күрделілігі мынадай факторлармен түсіндіріледі: мұрагерлік даулардың алуан түрлілігімен, дауды қарау мен шешудің күрделі құқықтық базасымен және басқада маңызды факторлармен.

«Мұрагерлік дау» ұғымы заң әдебиетінде пікірталас тудырады [17]. Біздің ойымызша, бұл жағдай ортақ теориялық тәсілдің болмауымен байланысты. Зерттеу тақырыбына қатысты құқықтық әдебиеттерде «мұрагерлік дау» ұғымының бірыңғай анықтамасы жоқ. Заңгерлік әдебиетте «мұрагерлік дау» ұғымын анықтау әрекеттері жасалғанымен, бүгінгі күнге дейін азаматтық-құқықтық доктрина да, сот практикасы да ортақ пікірге келген жоқ. Мұрагерлік даулардың құқықтық табиғаты жөніндегі пікірталастар, қалай болғанда да, пайдалы, өйткені олар бұл даулар түрін тереңірек зерттеуге ықпал етеді.

Заң әдебиетінде мұрагерлік дау азаматтық-құқықтық дау ретінде қарастырылады [18, 28 б.], ол мұра қалдырушы, мұрагерлер және өзге де тұлғалар арасында өсиет жасау, мұраның ашылуы, мұраны қабылдау немесе одан бас тарту, мұраны сақтау, өсиетті орындау және мұрагерлік құқық нормаларына негізделген басқа да құқықтық қатынастар жөнінде туындайды [19, 48 б.].

Шетелдік ғалымдар да осы ұғымға ұқсас анықтамалар береді. Мысалы, индонезиялық ғалым мұрагерлік құқық саласындағы дауларды шешу мұрагерлікті ресімдеу кезінде туындайтын жағдайлардың кең ауқымын қамтитынын атап өтеді. Бұл жағдайлар мұрагерліктің түрлі негіздеріне байланысты туындауы мүмкін: некелік байланыстар, қан туыстығы, ата-ана мен бала арасындағы қатынастар, жақын туыстар (ағалы-інілі, апалы-сіңлілі) арасындағы байланыстар, сондай-ақ өсиетке қатысты мәселелер [20, 143 б.].

Мұрагерлік даулар – бұл туыстардың өзара келісімге келгісі келмеген жағдайында мұрагерлер арасында туындайтын азаматтық құқықтық келіспеушіліктердің түрі. Мұраға қатысты барлық келіспеушіліктер сот тәртібімен шешілуі тиіс.

Заң әдебиетінде «мұрагерлік процесс» термині де кездеседі, ол кейде «мұрагерлік дау» ұғымымен баламалы ретінде қарастырылады. Кейбір ғалымдар мұрагерлік процесті мұрагерлік құқықтық қатынастар контекстінде туындайтын мүліктік құқықтармен байланысты дауларды шешуге бағытталған сот органдарының қызметі ретінде сипаттайды [21, 156 б.].

Белгілі ресейлік ғалымдар В.В. Гущин мен Ю.А. Дмитриев өз еңбектерінде мұрагерлік процесс мәні жағынан азаматтық іс жүргізудің құрамдас бөлігі болып табылады деп көрсетеді, яғни ол азаматтық процестік құқықпен реттелетін сот қызметі болып табылады. Мұрагерлік процесс азаматтық процестің бір бөлігі ретінде оның сол міндеттерін, қағидаттарын және рәсімдерін сақтайды [22, 156 б.].

Мысалы, Н.Ш. Караева мұрагерлік процесс ұғымына келесі анықтаманы береді: *«Мұрагерлік процесс – бұл мұрагерлік іс бойынша қатысушылар мен азаматтық сот ісін жүргізудің басқа да қатысушыларының мұрагерлік құқыққа және өзге де мұрагерлік істерге қатысты дауларды сот тәртібімен қарау және шешу жөніндегі азаматтық процестік құқық нормаларымен айқындалған қызметі»* [23, 74 б.].

Н.Ш. Караеваның атап өткендей, мұрагерлік процесс өзіне тән ерекшеліктерге ие және азаматтық процестік құқықтың нақты нормаларымен реттеледі. Ол мұраның ашылу сәтінен – яғни мұра қалдырушының қайтыс болуынан басталады. Процесс бірнеше кезеңнен тұрады, мысалы: мұраны қабылдау туралы өтініштер беру, мұраны бағалау және оны мұрагерлер арасында бөлу. Маңызды аспект – бұл тек мұрагерлер арасында ғана емес, үшінші тұлғалармен де туындауы мүмкін даулардың болуы.

Біздің ойымызша, мұрагерлік процеске нақты анықтама беруге ұмтылу шындыққа сәйкес келмейді, себебі бұл ұғымда қатаң бекітілген мән жоқ. Біздің пікірімізше, «мұрагерлік дау» мен «мұрагерлік процесс» арасындағы айырмашылықты нақтылап көрсету қажет, себебі бұл – өзара байланысты, бірақ бірдей емес екі ұғым.

Егер, мұрагерлік дау – бұл мұрагерлік құқықтық қатынастар саласында туындайтын және мұрагерлік мүлікті бөлуге, өсиеттің жарамдылығына немесе мұрагерлік құқыққа байланысты құқықтық қайшылық болса, онда мұрагерлік процесс – бұл мұрагерлік құқықтар мен міндеттемелерді іске асырудың заңмен белгіленген тәртібі, ол мұрагерлік қатынасқа қатысушылардың процестік маңызы бар әрекеттерінің жиынтығын қамтиды.

Мұрагерлік дау мұрагерлік процесті қиындатуы мүмкін ықтимал фактор болып табылады. Даудың болуы мұрагерлік құқықтарды ресімдеу рәсімінің тоқтап қалуына немесе ұзаққа созылуына алып келуі мүмкін. Өз кезегінде, мұрагерлік процесс мұрагерлік дауларды шешу тетігін ұсынады, ол сот қорғауына және заңды әрі негізделген шешім шығаруға мүмкіндік береді.

Мұрагерлік даулар мен мұрагерлік процестің айырмашылықтары. Ең алдымен бұл – даудың нысаны. Мұрагерлік даулар мұрагерлікке байланысты нақты құқықтар мен міндеттемелерге қатысты туындайды, мысалы, мұра мүлкін бөлу, өсиеттің жарамдылығы немесе мұрагерлік құқық. Ал мұрагерлік процесс мұрагерлік құқықтар мен міндеттемелерді іске асырудың бүкіл тәртібін

реттейді, оған мұраның ашылуы, мұраны қабылдау, мұра мүлкін бөлу және т.б. жатады. Бұл жағдайда мұрагерлік процеске нотариат органының юрисдикциясын жатқызуға болады. Егер мұрагерлік дау міндетті түрде дау болуын білдірсе, мұрагерлік процесс даусыз сипатта болуы мүмкін.

Мұрагерлік дау мен мұрагерлік процесс арасындағы елеулі айырмашылықтардың бірі – субъективтік белгілер. Мұрагерлік дауларда мұрагерлікке байланысты қарама-қарсы мүдделері бар тараптар қатысады. Мұрагерлік процеске тек тараптар ғана емес, сондай-ақ нотариустар, өсиет орындаушылары, қорғаншылық және қамқоршылық органдары сияқты өзге де мүдделі тұлғалар қатыса алады.

Мұрагерлік даулар мен мұрагерлік процестің субъектілерін келесідей жіктеуге болады:

Мұрагерлік даулардың субъектілері: мұрагерлер; өсиет қалдырушылар; мұрадағы міндетті үлеске құқығы бар тұлғалар; өсиеттің немесе мұрагерлік құқықтың жарамдылығына дау айтушы тұлғалар; мұра қалдырушының кредиторлары; соттар; прокурорлар; мемлекет.

Мұрагерлік процестің субъектілеріне мұрагерлер; өсиет қалдырушылар; нотариустар; өсиет орындаушылары; сенімгер басқарушы; мұра қалдырушының кредиторлары жатады.

Біз бұл тізімді өсиет алушы (легатарий) тұлғамен толықтыруды орынды деп есептейміз. Олар ҚР АК 1057-бабына сәйкес мұрагерлік құқықтың маңызды субъектілері болып табылады. Легатарийлер мұраны қабылдаған мұрагерлерден өсиеттік бас тартуды орындауды талап етуге құқылы. Өсиетті орындауға байланысты туындайтын даулар (мысалы, оның көлемі, орындалу тәртібі немесе мүмкіндігі) сөзсіз мұрагерлік дауларға жатады.

Мұра мүлкін сақтауды жүзеге асыратын тұлғалар: бұларға өсиет орындаушылары, нотариустар жатады (ҚР АК 1059-бабы). Мұра мүлкін сақтау бойынша олардың әрекеттері немесе әрекетсіздігі мүдделі тұлғалармен дау тудыруы мүмкін, бұл да мұрагерлік дауға жатады.

Мұра мүлкіне сенімгер басқарушылар: мұра мүлкіне сенімгерлік басқару белгіленген жағдайда (ҚР АК 1071-бабы 2-тармақ), сенімгер басқарушының әрекеттері мұрагерлер немесе өзге де мүдделі тұлғалар тарапынан дауға айналуы мүмкін.

Өзге мүдделі тұлғалар: заңнамада мұрагерлік процеске қатысы бар өзге де тұлғалар қарастырылуы мүмкін, олардың құқықтары мен заңды мүдделері мұрагерлік процесінде қозғалуы мүмкін. Мысалы, мұра қалдырушымен бірге тұрған және мұра құрамына кіретін тұрғын үйді пайдалануға құқығы бар тұлғалар.

«Мұрагерлік дау» ұғымын нақтылау: біз мұрагерлік даудың анықтамасын кеңейтіп, оған тек мұрагерлер (нақты және ықтимал) арасындағы ғана емес, сонымен қатар мұрагерлер мен мұра мүлкіне немесе мұрагерлік процеске байланысты құқықтары мен заңды мүдделері бар басқа да тұлғалар арасындағы келіспеушіліктерді де қосу қажет деп есептейміз.

Ұсынылатын тұжырым: *«Мұрагерлік дау – бұл мұрагерлік мүлікке (немесе оның бір бөлігіне) құқықтарға қатысты ықтимал немесе нақты мұрагерлер*

(сондай-ақ өзге де мүдделі тұлғалар) арасында туындайтын, мұрагерлік құқық нормаларын, істің нақты мән-жайларын немесе өсиет қалдырушының еркін түрліше түсіндіруге негізделген, заңда белгіленген тәртіппен шешілуі тиіс және қатысушылар үшін құқықтық салдар туындататын, заңдық маңызы бар дау».

Мұрагерлік дауларды қарау кезінде мұрагерлік процеске қатысатын барлық тұлғалардың мүдделерін ескеру қажет, тек мұрагерлерді ғана емес. Бұл сот талқылауының жан-жақтылығын және объективтілігін қамтамасыз етеді.

Белгілі бір санаттағы тұлғаларды мұрагерлік даулар субъектілерінің қатарынан шығарып тастау олардың құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуына алып келуі мүмкін.

Мұрагерлік құқық нормаларын біркелкі қолдану үшін барлық мүдделі тұлғаларды ескеру қажет.

Легатарийді ескеру мысалы, өсиетте мұрагерге белгілі бір тұлғаға (легатарийге) мұра құрамына кіретін пәтерде тұру құқығын қамтамасыз ету міндеті жүктелген. Мұрагер бұл міндетті орындаудан бас тартады, өйткені тұрғын үй құқығын беру оған ауырлық келтіреді деп санайды. Бұл жағдайда мұрагер мен легатарий арасында өсиеттік бас тартуды орындауға байланысты мұрагерлік дау туындайды. Легатарийді мұрагерлік дау субъектілерінің қатарынан алып тастау оны өз құқықтарын сот тәртібімен қорғау мүмкіндігінен айырады.

Мұра мүлкін сақтауды жүзеге асыратын тұлғалар: бұларға өсиеттің орындалуын қамтамасыз ететін тұлғалар, нотариустар жатады (ҚР АК 1059-бабы). Мұра мүлкін сақтау бойынша олардың әрекеттері немесе әрекетсіздігі мүдделі тұлғалар тарапынан дауға түсуі мүмкін, бұл өз кезегінде мұрагерлік дауларға себеп болады.

Мұра мүлкіне сенімгерлік басқарушылар: мұра мүлкіне сенімгерлік басқару белгіленген жағдайда (ҚР АК 1071-бабының 2-тармағы), сенімгер басқарушының әрекеттері мұрагерлер немесе өзге де мүдделі тұлғалар тарапынан дау нысанына айналуы мүмкін.

Өзге мүдделі тұлғалар: заңнама мұрагерлік процесіне қатысы бар, құқықтары мен заңды мүдделері мұрагерлік процесінде қозғалуы мүмкін өзге де тұлғалар санатын қарастыруы мүмкін. Мысалы, мұра қалдырушымен бірге тұрған және мұра құрамына кіретін тұрғын үйді пайдалануға құқығы бар тұлғалар.

Ұсынылып отырған өзгерістер мұрагерлік процеске қатысушы барлық тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін неғұрлым тиімді қорғауға және мұрагерлік құқық нормаларын біркелкі қолдануға ықпал етуге мүмкіндік береді.

Жоғарыда келтірілген тізімнен көрініп тұрғандай, мұрагерлік даулардың субъектілік құрамы мұрагерлік процестің субъектілік құрамына қарағанда кеңірек. Мұрагерлік дауларға мұрагерлерден, өсиет қалдырушылардан және т.б. бөлек, өсиетті даулайтын тұлғалар, мұра қалдырушының кредиторлары, мемлекет (белгілі бір жағдайларда), сондай-ақ мұрагерлік процесінде құқықтары қозғалатын «өзге де мүдделі тұлғалар» (мысалы, мұра

қалдырушымен бірге тұрған тұлғалар) қатыса алады. Мұрагерлік дауға, дау тараптары болып табылмайтын, бірақ өз мүдделерін немесе үшінші тұлғалардың мүдделерін қорғау үшін сотқа қатысуға құқығы бар өзге де мүдделі тұлғалар да қатысуы мүмкін.

Мысалы, мұрагер өсиеттің жарамдылығына дау айтса, бұл жағдайда мұрагерлік даудың тараптары мұрагер мен өсиет қалдырушы болады. Алайда мұрагерлік процеске өсиетті куәландырған нотариус немесе өсиет қалдырушы әрекетке қабілетсіз болған жағдайда қамқоршылық және қорғаншылық органы сияқты өзге де мүдделі тұлғалар қатысуы мүмкін.

Осылайша, мұрагерлік процестің субъектілік құрамы мұрагерлік дауларға қарағанда кеңірек және ол дауға қатысушылармен қатар, өз мүдделерін немесе үшінші тұлғалардың мүдделерін қорғау үшін процеске қатысу құқығы бар басқа мүдделі тұлғаларды да қамтиды.

Бұл екі ұғымның келесі айырмашылығы – олардың мақсаты. Мұрагерлік даудың мақсаты – мұрагерлікке қатысты нақты дауды шешу. Мұрагерлік процестің мақсаты – мұрагерлік құқықтар мен міндеттемелерді заңнамаға сәйкес іске асыруды қамтамасыз ету.

Осылайша, мұрагерлік даулар мұрагерлік процес шеңберінде жүзеге асырылатын әрекеттердің бір түрі болып табылады. Мұрагерлік процесс мұрагерлік даудан ауқымдырақ және тек қақтығыстарды шешумен шектелмей, мұрагерлік құқықтар мен міндеттемелерді жүзеге асырудың барлық тәртібін қамтиды.

Мысалы, мұрагерлер мұра мүлкін бөлуде өзара келісімге келе алмаса, мұрагерлік дау туындайды. Бұл дау сотта шешілуі мүмкін. Бұл дауды қарау мұрагерлік процестің бір бөлігі болып табылады, ал процестің өзі мұраны ашу, мұраны қабылдау және мұрагерлік құқықтарды ресімдеу сияқты әрекеттерді де қамтиды.

Қазіргі таңда заң ғылымы мұрагерлік процестік өндірістің теориялық мәселелерін зерттеуде елеулі ілгерілеушілікке қол жеткізді. Мұрагерлік процестік өндіріс теориясының дамуына Ю.К. Толстой, Е.М. Ворожейкин, К.Б. Ярошенко, П.В. Крашенинников және басқа да зерттеушілер үлкен үлес қосты. Олардың еңбектері қайтыс болған адамның мүлкін мұрагерлеріне беру тетігін қазіргі құқықтық түсінуге негіз қалады.

Бұл нотариаттық-құқықтық мұрагерлік өндірісті процестік қызметтің бір түрі ретінде қарастыру қажет екендігін сенімді түрде айтуға мүмкіндік береді.

В.В. Ярков өз еңбектерінде, сондай-ақ азаматтық процестік құқық бойынша оқулықтарында нотариаттық қызметті, соның ішінде мұрагерлік істердегі қызметті, азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға бағытталған процестік сипаттағы қызмет ретінде қарастырады [24, 124 б.].

Д.Я. Малешиннің еңбектерінде де, әсіресе нотариаттық әрекеттердің даусыздығын қамтамасыз ету контекстінде, нотариус қызметінің процестік табиғатын қолдайтын дәйектер келтірілген [25, 37 б.].

Н.Ю. Рассказова өзінің нотариус қызметін зерттеуінде нотариустың дәлелдемелерді қамтамасыз етудегі және заңды фактілерді бекітудегі рөлін атап

өте отырып, нотариус қызметінің процестік қырларына ерекше назар аударады [26, 310 б.].

Материалдық-құқықтық қатынастардың тиісті процестік элементтермен қатар жүретіні және олардың іске асырылуында маңызды рөл атқаратыны туралы қорытынды жасауға болады. Бұл материалдық құқық нормалары мен процестік нормалардың маңыздылығына бірдей назар аударумен расталады. Бұл екі сала арасындағы өзара байланыс мұрагерлік өндірісті және оның практикалық қырларын зерттеуге кешенді тәсілдің қажеттілігін көрсетеді. Мұның барлығы құқықтық жүйе тек материалдық құқықтарды ғана реттемей, сонымен бірге оларды қорғау мен іске асырудың процестік тетіктерін де айқындайтынын көрсетеді. Бұл мұрагерлік құқықты құқықтық реттеудің маңызды элементі болып табылады.

С.А. Рыбакованың пікірінше, мұрагерлік даулар – бұл азаматтық-құқықтық қатынастардан туындайтын, қарама-қарсы мүдделері бар екі немесе одан да көп тең тараптар арасындағы құқықтық қақтығыстар, олардың құқықтары мен міндеттемелері жөнінде сот қорытынды жасауы тиіс. Мұрагерлік даулар – бұл мұрагерлік құқықтық қатынастар саласында жалпы юрисдикциядағы соттар шеше алатын істердің ең көп таралған, бірақ жалғыз емес санаты [27, 55 б.].

Бірқатар авторлардың пікірінше, мұрагерлік даулар – бұл мұрагерлер арасындағы азаматтық сипаттағы жанжалдар, яғни туыстар өзара келісімге келуге ниет білдірмеген жағдайда туындайды. Мұраға қатысты барлық келіспеушіліктер мұрагерлік істер жөніндегі заңгердің немесе адвокаттың қатысуымен сот тәртібімен шешілуі тиіс [28].

Судья Г. Жүсіпбекованың пікірінше, мұрагерлік даулар – бұл мұраға үміткер мұрагерлер арасында немесе өсиеттің жарамдылығын, мұрагерлік құқықты не мұра мүлкін бөлуді даулаушы үшінші тұлғалар мен мұрагерлер арасында туындайтын құқықтық келіспеушіліктер [29].

Біз келтірген әртүрлі ғылыми тәсілдерді талдау мен қорытындылау негізінде «мұрагерлік дау» ұғымы мен оның ерекшеліктерін келесідей тұжырымдауға болады: мұрагерлік дау – бұл нақты немесе ықтимал мұрагерлер арасында мұраға немесе оның жекелеген бөліктеріне құқықтар жөнінде туындайтын келіспеушіліктер (даулар). Мұндай дау мұрагерлер арасында (мысалы, мұра мүлкін бөлумен келіспеген туыстар арасында), сондай-ақ мұрагерлер мен өсиеттің жарамдылығын немесе мұрагерлік құқықты даулаушы үшінші тұлғалар арасында туындауы мүмкін. Мұрагерлік даулар азаматтық процестің бір бөлігі ретінде азаматтық процестік құқықпен реттеледі және сот тәртібімен шешілуге жатады.

Мұрагерлік дауларды жіктеу мәселесі де заң әдебиеттерінде көптеген пікірталастар тудырады. Кеңестік ғалым П.С. Никитюк мұрагерлік дауларды талап түріне қарай жіктеген. Ол мұрагерлікке қатысты бес топтағы талаптарды бөліп көрсеткен: заң бойынша мұрагерлер арасындағы даулар; заң және өсиет бойынша мұрагерлер арасындағы даулар; бір өсиет немесе әртүрлі өсиеттер бойынша мұрагерлер арасындағы даулар; мемлекет пен заң немесе өсиет

бойынша мұрагерлер арасындағы даулар; мұраға қатысты басқа талаптар [30, 98 б.].

Кеңестік ғалым Р.А. Арупов та келесі түрлерін атап өткен: заң бойынша мұрагерлер арасындағы даулар; заң және өсиет бойынша немесе әртүрлі өсиеттер бойынша мұрагерлер арасындағы даулар; заң немесе өсиет бойынша мұрагерлер мен мемлекет арасындағы даулар және мұраға қатысты басқа даулар [31, 12 б.].

Ресейлік ғалым Т.В. Саломатова мұрагерлік талаптарды жіктей отырып, мұрагерлікке қатысты мынадай даулар түрлерін атаған: заң бойынша мұрагерлер арасындағы даулар; өсиеттің толықтай немесе ішінара жарамсыздығын анықтау мәселесі туындаған заң және өсиет бойынша мұрагерлер арасындағы даулар; бір немесе әртүрлі өсиеттер бойынша мұрагерлер арасындағы даулар; мұрагерлер мен мемлекет арасындағы даулар [32, 23 б.].

Аталған мұрагерлік талаптарды жіктеу негізінен материалдық-құқықтық белгісі бойынша, яғни даулы құқықтық қатынастың сипатына қарай жүргізілген, сондықтан ғалымдар «талап» пен «дау» ұғымдарын теңестіріп қолданған.

Керісінше, басқа ғалымдар мұрагерлік дауларды жіктеу барысында шын мәнінде талап түрлерін санамалап шыққан. Мәселен, ресейлік ғалым К.В. Гринберг мұрагерлік дауларды жіктеу негізіне талаптың нысанын алған. Талап қоюшының сотқа өз материалдық-құқықтық талабын қанағаттандыру туралы өтініші (талаптың нысаны) негізінде мұрагерлік дауларды былайша жіктеуді ұсынған:

1) заң және өсиет бойынша мұрагерлер арасында мұра мүлкіне құқықты тану және оны бөлу туралы даулар. Бұл топтағы даулар екі ішкі топқа бөлінген:

а) нотариус органына жүгінуге дейін немесе жүгінген кезде, бірақ мұрагерлік құқық туралы куәлік берілгенге дейін туындаған даулар;

б) мұрагерлік құқық туралы куәлік берілгеннен кейін туындаған даулар, бұл жағдайда нотариус органының әрекеті заң, өсиет немесе мемлекет бойынша мұрагерлердің құқықтарын бұзуы мүмкін;

2) мұра мүлкіндегі үлесті натурада бөліп беру туралы даулар, егер мұрагерлердің үлесі заңмен белгіленген болса;

3) мұраны қабылдау мерзімін ұзарту жөніндегі даулар;

4) мұра қалдырушының қарыздарын төлеуге қатысты даулар;

5) өсиеттің жарамсыздығын тануға қатысты даулар [33, 23 б.].

Алайда «мұрагерлік талап» пен «мұрагерлік дау» ұғымдарының өзара тығыз байланысына қарамастан, бұл екі ұғымның айырмашылығына назар аударmauға болмайды. «Талап» термині заңнама мен сот тәжірибесінде мүдделі тұлғаның сотқа жүгінуін білдіру үшін де, сондай-ақ «талаптың мәні», «талаптың негізі» сияқты терминдермен бірге де қолданылады және талап қоюшының жауапкерге қойған талабының мәнін көрсетеді [34, 35 б.].

Талап – бұл құқықты қорғауға бағытталған және сотқа жолданған талап. Талап қоюшының бұзылған құқықты қалпына келтіру жөніндегі жауапкерге қойған міндеті – құқық иесінің борышкерге қойған талабының көрінісі, сот

талқылауының мәнін білдіру тәсілі. Талап қоюшының сотқа жүгінуі – бұзылған құқықты қорғауға бағытталған азаматтық іс жүргізуді қозғаудың тәсілі, ал жауапкерге қойылған талап – тараптардың құқықтары мен міндеттерін анықтауға бағытталған сот талқылауының нысаны [35, 30 б.].

Белгілі ғалым К.И. Комиссаровтың әділ атап өткендей: «Субъективтік құқық пен талап – азаматтық құқық пен процестің өзара арақатынасын шағын түрде бейнелейді» [36, 164 б.].

Ресейлік ғалым И.М. Зайцевтің пікірінше, талап – азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін соттық қорғау элементі ретінде процестік және материалдық құқықтың өзге де құралдарымен тығыз байланысты және олармен белсенді өзара әрекеттеседі. Құқықтары бұзылған немесе дауға түскен мүдделі тұлғалар өз құқықтық талабын талап түрінде қалыптастырады. Сот осы талапқа сәйкес талап өндірісін бастайды және осы өндіріс шеңберінде азаматтық құқыққа қатысты дау қаралады және шешіледі [37, 88 б.].

Жалпы алғанда, отандық процессуалдық ғылымда «талап» ұғымын түсіндіруге қатысты төрт негізгі тәсіл бар:

1) бұл – мүдделі тұлғаның бұзылған немесе даулы құқығы мен заңмен қорғалатын мүддесін қорғау үшін юрисдикциялық органға жүгінуі [38, 100 б.; 39, 17 б.];

2) талап – екі құрамнан тұратын тұтастық және оның екі жағы бар: материалдық-құқықтық (талап қоюшының жауапкерге қойған талабы) және процестік-құқықтық (құқықты қорғау үшін сотқа қойылған талап) [40, 12 б.];

3) бұл құқықтың екі саласына — материалдық және процестік құқыққа тән институт. Процестік мағынада талап — бұл мүдделі тұлғаның сотқа құқықты қорғау туралы өтініші. Материалдық құқықтағы талап — бұл сот арқылы талап қоюшының жауапкерге бағытталған материалдық-құқықтық талабы, яғни сотпен қорғалатын азаматтық құқық [41, 7 б.];

4) бұл — талап қоюшы көрсеткен даулы материалдық құқықтық қатынастан туындайтын, өзінің немесе өзге тұлғаның бұзылған не дауға түскен құқығын немесе заңмен қорғалатын мүддесін қорғауға бағытталған мүдделі тұлғаның талабы. Бұл талап заңмен қатаң белгіленген тәртіппен қаралуы және шешілуі тиіс [42, 9 б.].

«Құқық дауы» санаты да ғылыми әдебиеттерде материалдық немесе процестік құқық институты ретінде қарастырылады [33, 123 б.]. Мысалы, белгілі процессуалист М.А. Гурвич құқық дау-дамайын азаматтық құқықты жүзеге асыруға кедергі ретінде анықтаған [41, 14 б.]. Ресейлік ғалым А.М. Нехороших құқық дауының мәнін қарама-қарсы тараптардың арасында келіспеушіліктің болуымен байланыстырған [43, 28 б.]. Т.А. Сигаева құқық дау-дамайын нақты болған немесе болжамдалған құқықбұзушылықтан туындайтын құқықтық құбылыс ретінде қарастырған [44, 518 б.].

Ресейлік ғалым М.М. Ненашевтің пікірінше, құқық дауы — бұл тараптардың ерік білдірулерінен туындайтын объективті қарама-қайшылық, мұнда бір тарап (адресант) өз құқықтық талабын білдіреді, ал екінші тараптың

(адресат) құқықтық жағдайы бұл талапты іс жүзінде қанағаттандыруға кедергі келтіреді [45, 8 б.].

Жалпы алғанда, Т.А. Сигаеваның орынды пікірінше, құқық дауының мәні құқықтар мен міндеттемелерге немесе заңмен қорғалатын мүдделерге қатысты қақтығыс болып табылады. Автордың пікірінше, мұндай дау тараптардың мүдделерінің арасындағы қайшылықтың бір шектен шығып, ең болмағанда бір тараптың өз құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін қорғауға ниет білдіруі арқылы көрініс тапқан кезде қалыптасқан болып саналады [44, 522 б.].

Осылайша, мұрагерлік құқықтық қатынастар субъектілері арасында туындайтын құқық дауы — бұл мұрагерлік құқықтардың бұзылуы, оларды жүзеге асыруға кедергі келтіру немесе белгісіздік салдарынан пайда болатын мүдделер қақтығысы.

Заң әдебиеттерінде «мұрагерлік дау» ұғымын тар және кең мағынада қарастыруға болады деген көзқарас кездеседі. Мұрагерлік дауларды тар мағынада түсіну — бұл мұра қалдырушыдан мұрагерге әмбебап құқықтық мирасқорлық тәртібімен мүліктік құқықтар мен міндеттемелердің өтуіне байланысты істер. Ал кең мағынада мұрагерлік дауларға тек мұра мүлкіне құқықтар туралы дауларды ғана емес, сонымен бірге мұра қалдырушының қарыздарын өндіріп алу туралы істерді де жатқызу қажет.

Кең мағынадағы мұрагерлік дауларды жіктеу олардың туындайтын материалдық мұрагерлік құқықтық қатынастарының сипатына қарай жүзеге асырылуы тиіс деп санаймыз.

Біз ресейлік автор Р.Р. Яневамен келісе аламыз, ол мұрагерлік құқықтық қатынас түріне қарай мұрагерлік дауларды екі негізгі топқа жіктейді:

1) мұрагерлікке қатысты даулар — яғни, мүліктік құқықтар мен міндеттемелердің мұра қалдырушыдан мұрагерге әмбебап құқықтық мирасқорлық тәртібімен өтуіне байланысты құқықтық қақтығыстар;

2) мұра қалдырушының міндеттемелеріне байланысты даулар — олар мұрагерлік құқықтарды қалпына келтіруге арналмаған, алайда мұраның ашылуы мүдделі тұлғалардың (мысалы, мұра қалдырушының кредиторларының) талап қоюының негіздерінің бірі болып табылады [46, 104 б.].

Тікелей мұрагерлікке қатысты даулар қатарына мыналарды жатқызуға болады: мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы даулар; мұра мүлкіне меншік құқығын тану туралы; мұраны бөлу туралы; өсиетті жарамсыз деп тану туралы; мұрадан бас тартуды жарамсыз деп тану туралы; мұрагерді лайықсыз деп тану туралы; мұрадағы міндетті үлеске құқық туралы; мүлікті мұрагерлік массаға қосу туралы; жекелеген мүлік түрлерін мұраға алу және т.б.

Сонымен қатар, келесі пікірмен келісуге болады: мұрагерлік дауларға мынадай сипаттар тән: – мұра ашылғанға дейін мұндай даудың туындауы мүмкін емес; – мұрагерлік дауға мұра қалдырушы қатыса алмайды; – мұра қалдырушының өмірінде құрсақта пайда болған, бірақ дүниеге келмеген мұрагердің мүдделерін ескеру қажет; – дау субъектілерінің көптігі ықтимал; – дауда құқықтық және этикалық аспектілердің синтезі бар [47, 149 б.].

Жоғарыда аталған сипаттарға сай келмейтін мұрагерлікке байланысты істер мұрагерлік даулар болып табылмайды. Мысалы, туыстық қатынасты немесе өсиеттің жарамсыздығы туралы құқықтық фактілерді анықтау қажеттілігіне байланысты туындайтын құқықтық қатынастар, нотариустың мұрагерлік құқық туралы куәлік беруден бас тартуы және т.б. — бұл даулы қатынастар емес, сондықтан олар жалпы юрисдикция сотымен ерекше іс жүргізу тәртібімен қаралады, талап өндірісі емес.

Алайда бұған дейін атап өткеніміздей, мұрагерлік құқық реформасы мұрагерлік дауларды жіктеуге де әсер етті. Бүгінгі таңда бұл жіктеуге келесі даулар да қосылады: ерлі-зайыптылардың бірлескен өсиетін жарамсыз деп тану туралы; мұрагерлік шартты өзгерту, бұзу немесе жарамсыз деп тану туралы; мұрагерлік қор құру туралы және т.б.

Осылайша, мұрагерлік дауларды мұрагерлік құқық субъектілері арасында туындайтын, мұраның ашылуына байланысты және мұрагерлік құқықтардың бір тарапынан екінші тарапқа қатысты бұзылуы немесе дау туындауы салдарынан пайда болған келіспеушіліктер (қақтығыстар) ретінде сипаттауға болады. Мұрагерлік дау тараптардың өзара келісімі арқылы немесе азаматтық процестік заңнама талаптарына сай талап қою тәртібімен сот арқылы шешілуі мүмкін. Ол үшін мүдделі тұлғалар тиісті талап-арызбен сотқа жүгінеді.

1.2 Мұрагерлік дауға қатысушылардың субъектілік құрамының ерекшеліктері

Азаматтық процестегі тараптардың құқықтық мәртебесін айқындау мәселесі дәстүрлі түрде ең танымал әрі күрделі мәселелердің бірі болып саналады. Бұл таңғаларлық жайт емес, өйткені дәл тараптар — сот талқысының міндетті элементі болып табылады. Бүгінгі күні соттың негізгі функциясы — азаматтар (заңды тұлғалар) мен мемлекет арасындағы дауларды шешу. Ал «даушы тараптардың», яғни істің тараптарының құқықтық мәртебесін анықтау мәселесі азаматтық процестік құқық саласындағы кез келген іргелі зерттеудің тараптардың белгілері, рөлі, құқықтары мен міндеттері мәселелерін қозғамай өтуі мүмкін еместігімен ғалым-процессуалистердің назарын ерекше аударады [48, 31 б.].

Мұрагерлікке қатысты істерге қатысатын тұлғалар тізімі мұрагерлікке байланысты құқықтық қатынастар субъектілерінің шеңберіне байланысты анықталады [49, 33 б.].

Мұрагерлік даулардағы тараптар мен үшінші тұлғалар. Бүгінгі таңда мұрагерлік субъектілерінің құқықтық мәртебесін және осы шеңберге кіретін тұлғаларды анықтау мәселесі жеткілікті дәрежеде пікірталасты және күрделі болып қалып отыр.

Мұрагерлік дау — бұл азаматтық процестік құқық нормаларымен реттелген, соттың, іске қатысушы тұлғалардың және азаматтық сот ісін жүргізудің өзге де қатысушыларының мұраға құқық туралы және өзге де мұрагерлік істер бойынша дауларды сот тәртібімен қарау және шешу жөніндегі қызметі.

Мұрагерлік істерге қатысатын тұлғалар — азаматтық сот ісін жүргізудің диспозитивтік қағидатын жүзеге асыратын, мұрагерлік процестің негізгі субъектілері. Процестік құқықтық қатынастардың туындауы, дамуы және тоқтатылуы, сондай-ақ мұрагерлік істерді қарау мен шешу бойынша соттың жалпы мақсаттарына қол жеткізу осы тұлғалардың әрекеттеріне байланысты болады.

Мұрагерлер арасындағы келіспеушіліктер туындайтын істерде тараптардың кім екенін нақты белгілеу маңызды. Заң әдебиетінде мұрагерлік процестегі тараптардың әртүрлі анықтамалары келтіріледі. Мысалы, Т.В. Саламатованың пікірінше, мұрагерлік процестегі талап қоюшы — мұрагерлер, өзін мұрагер деп санайтын тұлғалар және мұра қалдырушының кредиторлары, ал жауапкерлер — өзін мұрагер деп санайтын тұлғалар [32, 100 б.].

Н.Ш. Караеваның пікірінше, мұрагерлік істерде жауапкерлер ретінде мұрагерлер мен өзін мұрагер деп есептейтін тұлғалар ғана емес, сонымен қатар нотариустар да қатыса алады [23, 76 б.].

Ресейлік ғалымдар В.В. Гущин мен Ю.А. Дмитриевтің пікірінше, мұрагерлік дауда талап қоюшы — бұл даулы (бұзылған немесе дауға түскен) мұрагерлік құқықтың иесі екенін санайтын және осы құқықты қорғау үшін сотқа жүгінетін тұлға. Жауапкер — бұл талап қоюшының пікірінше, оның субъективтік материалдық құқығын бұзушы болып табылатын және талап қоюшының талабы бойынша сотқа жауап беру үшін тартылатын тұлға [22, 269 б.].

Сәйкесінше, мұрагерлік дауда талап қоюшы — бұл оның мұрагерлік құқықтарын қорғау мақсатында азаматтық іс қозғалатын тұлға, ал жауапкер — талап қоюшының құқықтарын бұзды немесе дауға салды деп есептелетін және осыған байланысты сотқа жауапқа тартылатын тұлға.

Тараптардың рөлдерінің іс жүргізу барысында өзгеруі мүмкін екенін ұмытпау керек. Мысалы, жауапкер өзіне қарсы қойылған талапқа қарсы талап қою арқылы талап қоюшыға айналуы мүмкін. Яғни, тараптардың процестегі рөлі динамикалық сипатқа ие және бұл жағдай процестік заңнама тұрғысынан мұқият талдауды талап етеді.

Сол себепті, мұрагерлікке байланысты істер бойынша тараптар — бұл мұрагерлік құқықтық қатынастан туындайтын немесе онымен байланысты және сот тәртібімен шешілетін құқық немесе заңмен қорғалатын мүдде бойынша дауға қатысушы тұлғалар. Мұндай істерде талап қоюшы — мұрагерлік құқықты немесе мұрагерлік қатынастармен байланысты басқа құқықты қорғау үшін сотқа жүгінген тұлға, ал жауапкер — талап қоюшының пікірінше, осы құқықты бұзушы немесе дауға салушы тұлға. Мысалы, мұрагерлікті бөлудегі келіспеушілік жағдайында, ол нотариуспен шешіле алмайтын болса, мұрагерлер сотқа жүгінеді. Сот іс бойынша шешім қабылдай отырып, әрбір мұрагердің құқықтарын анықтайды.

Мұрагерлік құқықтық қатынастарға байланысты істерде талап қоюшы — бұл мұрагерлер, өзін мұрагер деп есептейтін тұлғалар немесе мұра қалдырушының кредиторлары, ал жауапкерлер — мұрагерлер және өзін мұрагер деп санайтын тұлғалар. Біздің пікірімізше, егер сот өсиетті жарамсыз

деп тану туралы істі қараса, онда өсиеттің орындаушысы өсиетте көрсетілген мұрагерлердің өкілі ретінде әрекет етеді, өйткені ол жасаған барлық әрекеттер олардың мүдделерін қорғауға бағытталған [49, 37б.].

Іске қатысушы барлық тұлғаларға ортақ құқықтар мен міндеттерден бөлек, тараптар өздерінің субъективтік материалдық құқықтары мен оларды қорғауға байланысты процестік өкілеттіктерін дербес түрде жүзеге асыруға құқылы. Тараптардың сот ісін жүргізу барысында, оның ішінде мұрагерлікке байланысты істерде, өз құқығымен еркін иеленуінің құқықтық салдарын ескере отырып — мысалы, бір мәндегі талаппен сотқа қайта жүгіну мүмкін еместігі — мынаны сеніммен айтуға болады: әдетте, материалдық және процестік құқықтармен иелену бір мезгілде жүзеге асырылады.

Мысалы, Алматы қаласының Түрксіб аудандық сотына Е. мен М. А.-ға мұра мүлкін бөлу туралы талаппен жүгінген. Сот отырысында талап қоюшылар Е. мен М.-нің өкілі А.-ға қатысты талаптан бас тарту себепті істі жүргізуді тоқтатуды сұраған. Сот талаптан бас тартуды қабылдап, іс жүргізуді тоқтату туралы ұйғарым шығарған. Осылайша, талап қоюшылар мұраға құқықтан өз еркімен бас тартып, өздерінің талап қою құқығынан бас тарту арқылы мұрадан бас тартты [50].

Басқа тұлғаның пайдасына мұрадан бас тарту мұрагердің өзіне тиесілі мұраны қабылдау құқығынан ерікті түрде бас тартуы болып табылады және мұнда шешуші мән мұрагердің ерік білдіруінде жатыр [51, 51 б.]. Азаматтық сот ісін жүргізудің диспозитивтік қағидасы әрекет ететін жағдайда, сот тараптардың мұндай ерік білдіруіне ерекше қажеттіліксіз араласпауы тиіс, себебі заңдық «залалдар» жеткілікті негізсіз талаптан бас тартудың кей жағдайда моральдық немесе өзге де «пайдамен» толықтай өтелуі мүмкін. Тараптардың өз құқықтарын иеленуіне соттың араласуы тек заңдылық қағидасының мүддесі үшін жол беріледі. Осы себепті, егер бұл заңға қайшы келсе немесе басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзса, сот талап қоюшының талаптан бас тартуын, жауапкердің талапты мойындауын қабылдамайды және тараптардың татуласу келісімін бекітпейді.

Соттың татуласу келісімін бекітуі де азаматтық-құқықтық және процестік салдарларды туындатады. Тараптардың құқықтары мен міндеттерінен тұратын татуласу келісімі негізінде міндеттемелерді мәжбүрлі түрде орындауға негіз пайда болады. Мұрагерлікке байланысты істердегі татуласу келісімі мәселесі осы жұмыста арнайы тарауда егжей-тегжейлі қарастырылады.

Азаматтық процесте, АПК-нің 50-бабына сәйкес, талапты тиісті емес жауапкерге қоюға жол беріледі.

Белгілі ғалым Р.Е. Гукасян атап өткендей, бұзылған немесе даулы құқықты қорғау үшін сотқа жүгіну талаптың кімге бағытталғанын көрсетусіз мүмкін емес [52, 165 б.]. Өйткені сотқа жүгіну себептері — бір тұлғаның екінші тұлға алдындағы талапты орындамауы немесе әртүрлі формада болжанған құқықты даулау. Демек, нақты кімнің жауапкер екенін талап қоюшы өзі анықтайды. Алайда, іс қаралу барысында жауапкер болып отырған тұлғаның даулы мұрагерлік құқықтық қатынас субъектісі еместігі белгілі болуы мүмкін. Сонымен бірге, тараптар арасында материалдық құқықтық қатынастың бар

екені жөніндегі жорамалдың өзі тараптардың тиісті екендігі туралы қорытынды жасауға жеткілікті. Бұрынғы процессуалдық заңнамаға қарағанда, азаматтық сот ісін жүргізудің диспозитивтік қағидасының кеңеюіне байланысты сот енді талап қоюшының келісімінсіз тиісті емес жауапкерді ауыстыруға құқылы емес.

Тиісті емес жауапкерді ауыстыру барысында әрбір адамның заңда белгіленген сотта және нақты судья алдында істі қарауға құқығы бар екенін ескеру маңызды. Егер тиісті жауапкер басқа соттың юрисдикциясында болса, оны іске тарту оның Конституциялық «өз сотына» жүгіну құқығын бұзуы мүмкін. Осылайша, заңды юрисдикция қағидасын сақтау қажет, бұл тұлғаны әділ сот төрелігіне қол жеткізу құқығынан айырмау үшін маңызды. Бұл құқықты қорғау үшін процессуалдық нормаларды сақтау және юрисдикция мәселелерін ескеру арқылы заңсыз сот өндірісіне жол бермей, тараптардың құқықтарын қорғау қажет [53, 233 б.].

Көп жағдайда тиісті тарап материалдық (мұрагерлік) құқық нормаларына сәйкес айқындалады. Мәселен, ҚР АК-нің 1081-бабына сәйкес, мұра қалдырушының кредиторларының талаптары бойынша тиісті жауапкер — мұраны қабылдаған мұрагер. ҚР АК-нің 1083-бабына сәйкес, мұрагерлердің талаптары бойынша мұраға қалдырылған иесіз мүлікке қатысты тиісті жауапкер Қазақстан Республикасы, коммуналдық мекеме арқылы көрсетіледі.

ҚР АПК-нің 49-бабына сәйкес талап бірнеше талапк қоюшымен бірлесіп немесе бірнеше жауапкерге қарсы қойылуы мүмкін, бұл азаматтық сот ісін жүргізуде «процессуалдық қатысушылық» деп аталады. Бұл институтқа процессуалдық заңнамада басқа анықтама берілмейді. Алайда азаматтық процестік құқық ғылымында бұл мәселеге қатысты әртүрлі теориялар бар [54].

Көптік тұлғалар институты — материалдық және процестік құқықтардың байланысы көрініс табатын тағы бір мысал. Бұл, әсіресе, мұрагерлік құқықта айқын көрінеді. Қолданыстағы заңнамада процессуалдық қатысушылықтың жіктелуі даулы құқықтық қатынастар субъектілері арасындағы материалдық-құқықтық байланыстар сипатына байланысты жүзеге асырылады. Яғни, міндетті (ҚР АПК-нің 49-бабы 2-тармағы 1-тармақшасы) және факультативтік (49-баптың 2-тармағы 3-тармақшасы) қатысушылық бөлініп көрсетіледі. Мәселен, даулы құқықтық қатынаста субъектілер көп болған жағдайда, мұрагерлікке байланысты кейбір істерді бөлек қарау мүмкін емес. Мысалы, мұрагерлік құқық туралы куәлікті немесе өсиетті жарамсыз деп тану туралы талап тек барлық заң бойынша мұрагерлердің қатысуымен қаралуы тиіс.

Ресейлік ғалым Л.А. Гросьтың пікірінше, даулы материалдық құқықтық қатынастағы субъективтік құрамның көптігі — міндетті процессуалдық қатысушылықтың негізі болып табылады, бірақ тек талап қоюшы бұған бастама жасаған жағдайда ғана. Сот талап қоюшыға барлық міндетті субъектілерге талап қою құқығын түсіндіруге тиіс, алайда оларды жауапкер ретінде іске тарту туралы шешімді тек талап қоюшының өзі қабылдай алады [55, 9 б.].

Алайда біздің ойымызша, бұл көзқарас міндетті қатысушылық ұғымын бұрмалайды, өйткені ҚР АПК-нің 49-бабының 3-тармағына сәйкес, істе бір немесе бірнеше жауапкердің қатысуынсыз қарау мүмкін болмаған жағдайда, яғни қатысушылардың біртектілігі болғанда, сот оларды іске өз бастамасымен

тартуға құқылы. Осылайша, міндетті қатысушылық институтын қолдану мәселесін шешкенде, сот талап қоюшының өтінішін емес, даулы материалдық құқықтық қатынастың сипатын басшылыққа алады. Мысалы, істің қатысушысы ретінде міндетті түрде мұрадан бас тартқан мұрагерлерді тарту қажет емес. Егер бұл мұрагерлер басқа мұрагерлердің құқықтарын дауламаса және талап қоюшы талап етіп отырған мүлікке қатысты өздерінде құқық жоқ болса, олар істің нысанасына қатысты талаптар қоймайтын үшінші тұлғалар ретінде іске тартылуы мүмкін [32, 210 б.].

Азаматтық іс жүргізу ғылымында қатысушылық институтының мақсаты — азаматтық істерді сотта қарауды жеңілдету, процестік үнемділікке қол жеткізу, азаматтардың құқықтарын неғұрлым жедел және тиімді қорғау болып табылатыны аталып өткен [56, 39 б.].

Бүгінгі таңда факультативтік қатысушылық тек процестік үнем талаптарына нақты сәйкес келгенде ғана мүмкін. Әйтпесе, сот бір немесе бірнеше талапты бөлек іс жүргізуге бөліп шығаруға құқылы (ҚР АПК 167-бабы). Мысалы, біздің пікірімізше, Алматы қаласы Медеу аудандық сотының мұрагерлікке қатысты екі істі қарауы процестік үнем талаптарына сай келмеген: К.З.-нің Медеу ауданы әкімінің аппаратына мұрагерлікті қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы талабы және К.Д. есімді кәмелетке толмаған баланың мүддесінде әрекет етуші К.В.-нің сол жауапкерге дәл осындай негізде берген талабы. Екі іс те бір күнде, бір судья құрамымен, бірақ бөлек процестерде қаралды [57].

Бұл жағдайда істерді бір іс жүргізуге біріктіру орынды болатын, өйткені барлық талап қоюшылар — бір кезектегі мұрагерлер және олар мұра мүлкіне қатысты ортақ мүддеге ие. Сот ҚР АПК-нің 167-бабының 3-тармағына сүйене отырып, бұл жайтты шешім қабылдау кезінде ескеруі тиіс еді. Сонымен қатар, ҚР АК-нің 1083-бабының 1-тармағына сәйкес, сот мұрагерлерді ғана танумен шектелмей, олардың үлесін де белгілеуге және әрбір мұрагердің құқықтарын қорғауға бағытталған шараларды қабылдауға міндетті.

Талап қоюшының талаптары қанағаттандырылғанымен, мұрадағы үлестердің нақты бөлінбеуі болашақта дау мен құқықтық келіспеушіліктерге әкелуі мүмкін. Осы істе факультативтік қатысушылықты қолдану процестік шығындарды азайтып, артық сот талқылауының алдын алуға мүмкіндік берер еді. Мұрагерлік құқықтарды қорғау үшін сот процестерін созуға жол бермейтін және мұраны барлық мұрагерлер арасында әділ бөлуге мүмкіндік беретін нақты тәртіп орнату қажет.

Заң әдебиетінде істе мүдделі тұлғалардың процестік мәртебесін анықтау үшін мұрагерлік негізін — заң бойынша ма, әлде өсиет бойынша ма — нақтылау қажеттігі атап өтілген. Егер заң бойынша да, өсиет бойынша да мұрагерлер бар болса, бұл істе тараптармен қатар үшінші тұлғалар да қатысатынын білдіреді. Олар белсенді ұстаным ұстанса, яғни мұраға құқықты тану туралы талап қойса, іске қатыса алады [58, 103 б.].

Осыдан келіп шығатыны — мұрагерлік негізі істе қатысушы тұлғалардың процестік мәртебесін анықтауда өзіндік критерий болып табылады. Алайда бұл

критерий мұрагерлік құқықтық қатынастардан туындайтын барлық дауларға қолданылмайтыны анық.

Мұрагерлік құқықтық қатынастардан туындайтын азаматтық-құқықтық дауды шешу кезінде тараптармен қатар, бұл іске мүдделі басқа тұлғалар да қатыса алады, олар азаматтық процесте үшінші тұлғалар деп аталады [59, 5 б.]. Мұрагерлік істерде, егер өсиеттік өкіммен ауыртпалық салынған мүлікке қатысты мұрагерлер арасында дау туындаса немесе мұраға құқық талап ететін басқа тұлға іске араласса, өз бетінше талап қоятын үшінші тұлғалар процесте қатыса алады [60, 113 б.].

Даулы мүлікке дербес талап мәлімдейтін үшінші тұлғалардың процестік-құқықтық мәртебесі талап қоюшылардың мәртебесіне ұқсас. Сондықтан, егер дербес талап мәлімдейтін бірнеше үшінші тұлғаның мүдделері өзара қайшылықта болмаса, олардың қатысушылығы мүмкін. Бұл жерде үшінші тұлғалардың дербес талап мәлімдеуі мен қатысушылық институтының теңестірілуі туралы сөз қозғалмайды. Мысалы, марқұм В.-ның әкесі А. сотқа оның ұлының жалғыз мұрагері болып табылатын ұлы В.-ның ұлы Б.-ға өсиеттің жарамсыздығын тану туралы талаппен жүгінді. Өсиетке қол қойылған сәтте мұра қалдырушы өз әрекеттерінің мағынасын түсініп, оларды басқара алмаған деп есептеген. Іс қарау барысында мұрагерлік құқықты тану туралы өз бетінше талаптармен марқұмның кәмелетке толмаған қызы Г. (оның заңды өкілі арқылы) және еңбекке қабілетсіз жұбайы Д. процеске араласқан, олар ҚР АК-нің 1069-бабына сәйкес, өсиеттің мазмұнына қарамастан, міндетті үлеске құқылы. Осылайша, Г. мен Д. — осы процесте өз бетінше талап қоятын үшінші тұлғалар әрі қатысушылар болып табылады.

Мұрагерлікті қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы істерде талап қоюшының пайдасына мұрадан бас тартқан мұрагерлер дау нысанасына қатысты дербес талап қоймайтын үшінші тұлғалар ретінде қатыса алады.

Мысалы, Алматы қаласы №2 Әуезов аудандық сотына азаматша Т. аудан әкімдігі аппаратына мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру және мұрагерлік құқық бойынша меншік құқығын тану туралы талаппен жүгінген. Күйеуі қайтыс болғаннан кейін ол іс жүзінде мұраны қабылдаған, мүлікті пайдалануды жалғастырған. Әділет департаментінде мұра құрамына кіретін үйді сату-сатып алу шартын рәсімдеу кезінде үйдің 1/2 бөлігі күйеуіне тиесілі болғаны және мұра ашық қалғаны анықталған. Соттан үйдің 1/2 бөлігіне мұрагерлікті қабылдау мерзімін қалпына келтіруді, осы мүлікке мұрагер ретінде тануды және меншік құқығын мұрагерлік құқық бойынша тануды сұрады. Талап қоюшының балалары В. және А. әкесі қайтыс болғаннан кейін мұрадан бас тартқан, олар сотпен дау нысанасына қатысты өз бетінше талап қоймайтын үшінші тұлғалар ретінде іске тартылды. Сот талап қоюшының балаларын іске тартты, өйткені шығарылатын шешім болашақта олардың мұрагерлік құқықтарына әсер етуі мүмкін, атап айтқанда, егер мұрадан бас тарту кейін сотпен жарамсыз деп танылса [61].

Осылайша, мұрадан бас тартқан тұлғаларды іске қатыстыру сот шешімінің олардың құқықтары мен міндеттеріне әсер ету мүмкіндігімен негізделеді. Алайда, сот шешімінің үшінші тұлғалардың құқықтары мен

міндеттеріне әсері туралы айтқанда, заң шығарушы бұл жерде даулас құқықтық қатынаспен байланысты материалдық құқықтар мен міндеттерді меңзейді, яғни үшінші тұлғаның тараппен байланысты кез келген материалдық-құқықтық қатынасы емес, жалпы субъектілермен байланысқан және біреуі сот талқылауынан тыс жатқан екі құқықтық қатынастың үйлесімі маңызды [59, 12 б.].

Мұра қалдырушының кредиторларымен есеп айырысуға қатысқысы келген үшінші тұлғалар, егер міндеттеменің мазмұны немесе оның мәні борышкердің немесе оның мұрагерінің міндеттемені жеке орындау қажеттігін білдірмесе (ҚР АК 287-б.), сотпен тиісті жауапкер — мұраны қабылдаған мұрагердің келісімімен қосымша жауапкер ретінде іске тартылуы мүмкін. Егер үшінші тұлғаның мұрагерлік мүлікке құқығы (жалға алу, кепіл құқығы) мұра қалдырушының кредиторларының талабы бойынша аталған мүлікке өндіріп алудың салдарынан жоғалту қаупі туындаса, онда мұра қалдырушының кредиторларының талабы бойынша тиісті жауапкер — мұрагер жағына процессуалдық қатысушылық мұрагердің келісімінсіз де мүмкін.

Мұрагерлік дауларға прокурордың қатысуы. Мұрагерлік процесте іске қатысушы тұлғалар ретінде прокурор, басқа тұлғалардың құқықтары, бостандықтары және заңды мүдделерін қорғау мақсатында сотқа жүгінетін субъектілер, сондай-ақ мемлекеттік және жергілікті басқару органдары әрекет ете алады. Мемлекеттік билік органдарына талап қою құқығын және азаматтық істер бойынша қорытынды беру құқығын беру арқылы мемлекет азаматтық істердің жекелеген санаттарының дұрыс шешілуіне мүдделілік танытады.

Прокурордың азаматтық процеске қатысуы ҚР АПК-нің 54-бабына, сондай-ақ ҚР «Прокуратура туралы» Конституциялық заңының 10-бабының 18-тармағына сәйкес айқындалады [62]. Азаматтық сот ісін жүргізудің диспозитивтік қағидасының әрекеті прокурордың процестегі ерекше мәртебесін анықтайды. Бұл жағдай бұзылған құқықтарды қорғау мәселесімен тығыз байланысты. Сонымен қатар, өзге тұлғалардың және мемлекеттің құқықтары мен мүдделерін қорғау мақсатындағы прокурордың процестік мәні бар әрекеттері азаматтық процестің қозғалу көзі болып табылады [63, 7 б.].

Мұрагерлік істі қарау және шешу кезінде прокурор процестік талап қоюшы ретінде қатыса алады [64, 20 б.]. Мысалы, прокурор кәмелетке толмаған немесе әрекетке қабілетсіз мұрагерлердің құқықтарын қорғау мақсатында процеске араласуы мүмкін. Әдебиетте мемлекет мүддесінде мұраға қатысты талап қою мүмкіндігі де көрсетілген [65, 9 б.].

Прокурордың бірінші сатыдағы азаматтық істер бойынша қадағалауы талап қою және оны сотта қолдау, сондай-ақ істерді қарауға қатысу және қорытынды беру түрінде жүзеге асырылады. Соңғысына қатысты бұл дұрыс аталып өткен [66, 75 б.].

Кейбір ғалымдар прокурорға азаматтардың келісімі негізінде олардың мүддесін қорғау үшін сотқа жүгіну құқығын заңда бекіту туралы ұсыныс айтады, бұл прокурор сотқа жүгінуге құқылы азаматтар шеңберін айтарлықтай кеңейтуі мүмкін [67, 13 б.]. Алайда біздің ойымызша, мұндай кеңейту денсаулығы, жасы немесе басқа да заңда көзделген себептер бойынша өз

құқықтарын өз бетінше қорғауға мүмкіндігі жоқ азаматтардың құқықтарын қорғауға кері әсер етуі мүмкін. Себебі, заңға енгізілетін мұндай өзгерістер прокурордың жұмыс жүктемесін едәуір арттырады және нәтижесінде аталған санаттағы азаматтар өз кезектерін ұзақ күтуге мәжбүр болуы немесе мүлде сот арқылы құқықтарын қорғау мүмкіндігінен айырылуы мүмкін.

Осылайша, азаматтың құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін қорғау туралы талап прокурормен тек азамат денсаулығына, жасына, әрекетке қабілетсіздігіне немесе өзге де дәлелді себептерге байланысты сотқа өз бетінше жүгінуге мүмкіндігі болмаған жағдайда ғана берілуі мүмкін. Алайда бұл шектеу келесі жағдайларға қолданылмайды: егер прокурорға азамат еңбек (қызметтік) қатынастарға және онымен тікелей байланысты өзге де қатынастарға; отбасы, аналық, әкелік және балалықты қорғауға; әлеуметтік қорғауға, соның ішінде әлеуметтік қамсыздандыруға; мемлекеттік тұрғын үймен қамтамасыз етілу құқығына; денсаулықты қорғауға, оның ішінде медициналық көмекке; қолайлы қоршаған ортаға; білім алуға байланысты бұзылған немесе дауға түскен әлеуметтік құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін қорғауды сұрап жүгінсе.

Прокуратураның азаматтық іс жүргізуге қатысу мәселесі теорияда да, практикалық құқық қолдану деңгейінде де пікірталас тудыратын мәселе болып табылады. Бір тараптың өкілдері прокурорлардың қатысуын құқықтар мен мүдделерді қорғау үшін міндетті деп есептесе, оны конституциялық-құқықтық қорғаныс механизмі ретінде қарастырса, ал екінші тарап керісінше, бұл мемлекеттің азаматтардың жеке мүдделеріне араласпауы керек деген ұстанымды ұстанады [66, 93 б.].

Прокурордың азаматтық сот ісін жүргізуге қатысуы процестің барлық сатыларында мүмкін. Прокурордың азаматтық процеске қатысуының мақсаты — мемлекеттік және қоғамдық мүдделерді, азаматтардың құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау. Процеске қатысқанда прокурор өзге қатысушылардан тәуелсіз әрекет етеді. Оның мүдделілігі процестік-құқықтық сипатта болады. Прокурор өз атынан, бірақ басқа тұлғалардың мүддесін қорғау үшін әрекет етеді.

ҚР АПК-нің 54-бабына сәйкес, прокурор азаматтардың, шектеусіз тұлғалар тобының немесе Қазақстан Республикасының мүдделерін қорғау үшін сотқа өтінішпен жүгінуге құқылы.

Азаматтың құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін қорғау туралы өтініш прокуратурамен тек азаматтың денсаулығына, жасына, мүгедектігіне немесе басқа да дәлелді себептерге байланысты сотқа өз бетінше жүгіне алмайтын жағдайларда ғана берілуі мүмкін. Прокурор ҚР «Қазақстан Республикасының прокуратурасы туралы» Конституциялық заңының 6-бабында айқындалған өз өкілеттіктері шеңберінде басқа тұлғалардың мүдделерінде сот ісін бастауға құқылы. Бұл бап азаматтың құқықтары мен бостандықтары бұзылған және ол денсаулығына, жасына немесе басқа себептерге байланысты сотта өз мүдделерін қорғай алмайтын кезде, немесе азаматтардың үлкен тобының құқықтары бұзылғанда, прокурор

жәбірленушілердің атынан сотқа немесе төрелікке талап арыз беріп, оны қолдауы тиіс екенін білдіреді.

Біздің ойымызша, егер прокуратура Қазақстан Республикасының, белгісіз бір тобының бұзылған немесе жеке азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мақсатында сотқа жүгінген жағдайда, прокурор процестік тарап ретінде танылмауы тиіс. Осыған орай, аталған өтінішпен сотқа жүгінген кезде, прокурор іс бойынша тарап мәртебесіне ие болмайды, тек қана азаматтық сот ісін жүргізуге қатысушы ретінде өз функцияларын жүзеге асырады.

Прокурордың азаматтық процеске қатысуы және оның мәртебесі — ғылыми ортада да, тәжірибелі заңгерлер арасында да белсенді талқыланатын мәселе. Прокурор азаматтық процесте маңызды рөл атқарады, ал оның функциялары әртүрлі елдердің заңнамасына байланысты өзгеріп отыруы мүмкін.

Кейбір юрисдикцияларда прокурор мемлекеттің немесе қоғамның мүдделерін қорғайтын дербес процестік тарап ретінде әрекет етеді. Басқа жағдайларда оның қатысуы шектеліп, тек кәмелетке толмағандар немесе әрекетке қабілетсіздер сияқты нақты санаттағы азаматтардың құқықтарын қорғау қажет болғанда ғана мүмкін болады.

Пікірталастар сондай-ақ келесі мәселелерді қамтиды: прокурордың процестік құқықтары, мүдделер тепе-теңдігі, қолдану тәжірибесі, прокурордың қоғамдық мүдделерді қорғаудағы рөлі және т.б.

Барлық осы аспектілер прокурордың азаматтық процеске қатысуын заңгерлер мен ғалымдар арасында өзекті зерттеу және талқылау тақырыбына айналдырады.

Мысалы, қазақстандық судья Г.М. Онланбекованың пікірінше, Қазақстан Республикасында конституциялық заңдылықты, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сапалы қорғауды қамтамасыз ету сот билігі мен прокуратура органдары арасындағы құқықтық өзара іс-қимыл нысандарын зерттеп, анықтамай мүмкін емес [68, 131 б.].

Өз кезегінде ресейлік ғалым Н.В. Буланова зерттеліп отырған ұғымға неғұрлым нақты көзқараспен қарап, прокуратура органдарының сот билігімен өзара іс-қимылын екі жағынан қарастырады: бір жағынан, прокурорлардың кез келген әрекеттерін (әрекетсіздігін) және шешімдерін сот тәртібімен даулау мүмкіндігі ретінде, екінші жағынан — прокурорлардың конституциялық, қылмыстық, азаматтық, төрелік іс жүргізуге тараптардың теңдігі мен жарыспалылығы қағидаттары негізінде тең құқықты қатысушы ретінде қатысуы ретінде [69].

Бұл көзқарасты қолдайтындар қатарында Н.В. Муравьев, Ж.Т. Тұяқбаев, А.Ж. Мұрсалимова және т.б. ғалымдар бар [70, 225 б.; 71, 14 б.; 72, 80 б.].

Г.М. Онланбекова мен Н.В. Буланова сот билігі мен прокуратура арасындағы өзара іс-қимылдың конституциялық құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз етудегі маңыздылығын атап көрсетеді. Олар бұл өзара іс-қимыл тараптардың теңдігі және жарыспалылық қағидаттарына негізделуі тиіс екенін, ал прокурорлар қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне әсер етуі мүмкін шешімдерді даулауға құқылы екенін көрсетеді.

ҚР процесуалдық заңнамасына сәйкес, талап прокурормен ұсынылғанда, талап қоюшы болып құқықтары қорғалатын тұлға танылады. Ал прокурор процестік талап қоюшы ретінде әрекет етеді және талап қоюшының барлық процестік құқықтары мен міндеттерін иеленеді (ҚР АПК 46-бап).

Талап қойған прокурор талап қоюшының барлық процестік құқықтарына ие және барлық міндеттерін орындайды, тек тараптардың бітімгершілік келісімін жасасу құқығы мен сот шығындарын төлеу міндетінен басқа. Егер прокурор басқа тұлғаның заңды мүдделерін қорғау үшін берілген өтініштен бас тартса, бұл тұлға немесе оның заңды өкілі талаптан бас тартатынын мәлімдемесе, іс мәні бойынша қарала береді. Талап қоюшы өз талабынан бас тартқан жағдайда, бұл заңға қайшы келмесе және басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзбаса, сот істі қарауды тоқтатады.

Азаматтардың, шектеусіз адамдар тобының немесе Қазақстан Республикасының мүдделерін қорғау туралы өтінішпен сотқа жүгінуден бөлек, прокурор ҚР АПК-нің 54-бабы 5-тармағына сәйкес, өзіне жүктелген өкілеттіктерді жүзеге асыру мақсатында, сотқа шығару, жұмысқа қайта орналастыру, өмірге немесе денсаулыққа келтірілген зиянды өтеу туралы істер бойынша, сондай-ақ басқа да заңдарда және АПК-де көзделген жағдайларда процеске қатысып, қорытынды беруге құқылы.

Істі қарау уақыты мен орны туралы хабарланған прокурордың сот отырысына келмеуі істі қарауға кедергі болып табылмайды.

Басқа тұлғалардың талабы бойынша қозғалған істе прокурор қатысқан жағдайда, ол істің барлық материалдарымен танысып, сот отырысына белсенді қатысуға міндетті. Бұл ретте прокурор істі толықтай немесе процеске байланысты туындайтын нақты жағдайларға қарай жеке кезеңдер бойынша қорытынды береді.

Жалпы, ҚР АПК-нің 54-бабы прокурордың азаматтық сот ісін жүргізуге қатысуының маңыздылығын, яғни қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қорғауға және құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық жүйенің құрамдас бөлігі ретіндегі рөлін көрсетеді. Қазіргі таңда мұрагерлікке байланысты істерде қорытынды беру үшін прокурордың қатысуы заңда тікелей көзделмеген.

Сонымен қатар, ғылыми әдебиетте прокурордың қорытынды беруі міндетті істер аясын анықтауда заң шығарушының қоғамдағы құқықтық тәртіпті сақтау үшін ерекше мәнге ие бірқатар мән-жайларды ескерусіз қалдырғаны көрсетіледі. Біздің ойымызша, мұрагерлік даулардың жекелеген санаттарының күрделілігін ескере отырып, бұл жағдайды ҚР АПК-де бекіту орынды болар еді. Мысалы, сот тәжірибесінде жиі кездесетін істердің бірі — алдаудың, зорлықтың, қорқытудың, тараптардың арам ниетті келісімі немесе ауыр жағдайлардың ықпалымен жазылған өсиетті жарамсыз деп тану туралы істер (ҚР АК 157-1-бабы). Сонымен қатар, сотпен бұрын расталмаған мұрагердің лайықсыз мінез-құлқына байланысты оны мұрагер құқығынан айыру туралы даулар да кездеседі. Мұндай істерді қарау барысында мұра қалдырушыға қатысты қылмыстық құқықбұзушылық белгілері анықталуы да әбден мүмкін.

Осыған байланысты, сотпен бұрын лайықсыз әрекеттері расталмаған мұрагерді лайықсыз деп тану туралы, сондай-ақ өсиет алдау, зорлық, қорқыту, тараптардың арам ниетті келісімі немесе ауыр жағдайлардың нәтижесінде жазылған болса, оны жарамсыз деп тану туралы істерде прокурордың қорытынды беру мақсатында қатысуы азаматтық сот ісін жүргізу міндеттерін жүзеге асыру кепілі ғана емес, сонымен қатар қылмыстық-құқықтық элементтері бар тараптар арасындағы даулы жағдай бойынша заңды және негізделген шешім қабылдауға көмектеседі.

Қазақстан Республикасындағы азаматтық процеске прокурордың қатысу рөлін талдай отырып, оның қатысуы жай ғана процестік өкілдіктен тыс шығып, азаматтардың іргелі құқықтары мен бостандықтарына және қоғамдық мүдделерге қатысты істерде ерекше мәнге ие болатынын атап өткен жөн.

ҚР АК 159-бабы 9-тармағына сәйкес өсиетті жарамсыз деп тану және мұрагерді лайықсыз деп тану туралы істерде сот үкімі болмаған жағдайда прокурордың міндетті түрде қатысуының қажеттілігін дәлелдейтін уәждер:

1. Ең осал санаттағы азаматтардың мүдделерін қорғау және мұрагерлік құқықтық қатынастар саласындағы заңдылықты қамтамасыз ету: ҚР АК 159-бабы 9-тармағына сәйкес, өсиетті алдау, зорлық, қорқыту және басқа да заңсыз әрекеттер арқылы жасалған деп тану негізінде жарамсыз деп тану туралы істер, сондай-ақ сотпен бұрын расталмаған мұрагердің лайықсыз мінез-құлқына қатысты істер – ерекше күрделі санаттағы істер. Мұндай жағдайларда мұра қалдырушы кәрілік, ауру немесе басқа да осал жағдайларда қысымға, алдауға немесе тікелей зорлыққа ұшырауы мүмкін.

Мысалы, сот тәжірибесінде жиі кездесетін жағдай: деменциямен ауыратын қарт адам оған күтім көрсететін тұлғаның ықпалымен өсиет жазып береді. Өзге мұрагерлер бұл жағдайда заңсыз ықпал болғанына күмәнданып, ҚР АК 159-бабы 9-тармағына сілтеме жасай отырып, өсиетті жарамсыз деп тану туралы сотқа талап арызбен жүгінеді. Мұндай жағдайда прокурордың қатысуы істің барлық мән-жайларын жан-жақты тексеру, сенімге қиянат жасау фактілерін анықтау және заңды мұрагерлердің құқықтарын қорғау үшін қажет.

2. Істің объективтілігі мен жан-жақтылығын қамтамасыз ету және қылмыстық жазаланатын әрекеттер белгілерін анықтау: Құқыққа қайшы әрекеттер жасалғанын растайтын заңды күшіне енген сот үкімінің болмауы олар жасалмады дегенді білдірмейді. Сондықтан, істің жан-жақты және объективті түрде қаралуын қамтамасыз ету үшін прокурордың қатысуы қажет. Мұра қалдырушыға қатысты қылмыстық әрекет жасалған болуы мүмкін істерде (мысалы, алаяқтық, денсаулыққа зиян келтіру, кісі өлтіру), прокурордың қатысуы істің мән-жайын тереңірек зерттеуге, қылмыс белгілеріне қатысты тексеру бастауға және қажет болған жағдайда қылмыстық іс қозғауға мүмкіндік береді.

3. Прокурордың азаматтық процеске қатысуы барлық тараптардың мүдделерінің тепе-теңдігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, әсіресе тараптардың бірі заңдық сауаттылығы немесе қаржылық жағдайы жағынан едәуір артықшылыққа ие болғанда.

Мысалы, мұрагерлердің бірі елеулі қаржылық мүмкіндіктерге ие болып, өсиетті даулау үшін заңдық құралдарды белсенді пайдаланған жағдайда, прокурордың қатысуы даудағы барлық тараптар үшін тең процестік мүмкіндіктерді қамтамасыз етіп, сотқа ықпал ету әрекеттерінің алдын алуға көмектеседі.

4. Прокурордың қоғамдағы ең осал санаттағы азаматтардың құқықтарына қатысты істерге қатысуын қамтамасыз ету – адам құқықтарын қорғаудың халықаралық стандарттарына және қағидаттарына, атап айтқанда, әділ сот талқылауы және заң алдындағы теңдік қағидаттарына толық сәйкес келеді.

ҚР АПК-не енгізу ұсынылған өзгерістер, атап айтқанда, ҚР АК 159-бабы 9-тармағында көрсетілген негіздер бойынша өсиетті жарамсыз деп тану туралы, сондай-ақ мұрагердің лайықсыздығын тану туралы (егер оның лайықсыз мінез-құлқы соттың заңды күшіне енген үкімімен бұрын анықталмаса) істерге прокурордың міндетті түрде қатысуын көздейтін өзгерістер — орынды және негізделген деп есептеледі.

Бұл өзгерістер азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау тиімділігін арттыруға, істерді объективті және жан-жақты қарауға, сондай-ақ мұрагерлік құқықтық қатынастар саласындағы теріс пайдалану жағдайларының алдын алуға мүмкіндік береді. Мұның өзі Қазақстан Республикасында заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуға ықпал ететін болады.

Нотариат институты азаматқа, қоғамға және мемлекетке қатысты кең өкілеттіктерді жүзеге асырады [73, 3 б.].

Қазақстан Республикасындағы нотариат институты – бұл нотариатты ұйымдастырудың және құрылымының формасы, өзара байланыста және қатынаста болатын элементтердің жиынтығынан тұратын және нотариат институтының біртұтас, тұтас жүйесін құрайтын құрылым. Нотариат жүйесінің өз құрылымы, ішкі ұйымдасуы бар. Біздің ойымызша, нотариат жүйесіне келесі құрамдастар кіреді, оларды жүйенің ішкі жүйелері ретінде қарастыруға болады: мемлекеттік нотариат; жекеменшік нотариат; нотариалдық әрекеттерді жүзеге асыратын лауазымды тұлғалар. Әрбір ішкі жүйе – нотариалдық әрекеттерді жүзеге асыруға өкілеттігі бар тұлғалар жиынтығымен сипатталады. Барлық аталған ішкі жүйелердің ортақ мақсаты – әр азаматтың білікті заң көмегін алу құқығын қамтамасыз ету. Жүйенің құрамдастары ортақ белгілер мен принципті ерекшеліктерге ие бола отырып, оның бірлігін және құрылымдылығын қамтамасыз етеді [74, 36 б.].

Нотариалдық процесс – бұл нотариустар мен өзге де уәкілетті тұлғалар тарапынан нотариалдық әрекеттерді жүзеге асырудың белгіленген тәртібі. Нотариалдық процесс – уәкілетті тұлға бірізділікпен жүзеге асыратын нотариалдық рәсімдердің жиынтығы, олардың барлығы біртұтас нотариалдық процесті құрайды. Аталған процессуалдық әрекеттер нотариус немесе нотариалдық әрекеттерді жүзеге асыруға өкілетті тұлға тарапынан орындалады. Нотариалдық процесс әртүрлі әрекеттерді қамтығанымен, олардың барлығының түпкі мақсаты – нақты нотариалдық әрекетті заңды түрде жүзеге асыру. Өйткені «кез келген нотариалдық әрекет – бұл салалық және арнайы заңнамамен реттелетін күрделі әрі ерекше құқықтық процесс. Бұл рәсім

әрқашан нақты, заңдық маңызы бар нәтижеге бағытталады, ал нотариус – заңмен өкілеттігі бар және осы әрекеттердің құқықтық салдары үшін жауапты тұлға» [75, 9 б.].

Атап айтқанда, мұрагерлік процесінде нотариустар құжаттарды құқықтық ресімдеуде негізгі рөл атқарады, ал олар берген мұрагерлік құқық туралы куәлік – мұрагердің құқығын танудың негізі болып табылады. Алайда, бұл куәлік мұрагерлік құқық туралы даулы мәселе бойынша түпкілікті шешім болып табылмайды және сот тәртібімен дау туғызуы мүмкін. Мұндай жағдайда сот органдары мұрагерлер арасындағы дауларды өздерінің юрисдикциялық өкілеттіктері аясында шешеді. Осыған байланысты нотариустың әрекеттерінің заңдылығы мен дұрыстығы сот талқылауының нысанасына айналуы мүмкін, бұл өз кезегінде мұрагерлік құқық саласында нотариалдық және сот процестерінің өзара байланысын және мұрагерлікке қатысты нотариалдық актінің құқықтық табиғатын терең зерттеу қажеттігін көрсетеді.

Мұрагерлік процесінің маңызды аспектісі – мұрагерлер мен мүдделі тұлғалардың әрекеттерінің құқықтық тұрғыда қалай ресімделетіні. Нотариустар мұрагерлік қатынастарды құқықтық реттеуде басты рөл атқарады, құжаттарды тексеріп, оларды ресімдейді. Олар берген мұрагерлік құқық туралы куәлік мұрагерлік құқықты танудың негізі болып табылады және бұл нотариалдық актінің мұрагерлік процесіндегі маңызын айқындайды.

Алайда, мұрагерлік құқық туралы нотариалдық куәлік түпкілікті шешім болып табылмайды. Бұл – алдын ала кезең ғана, ол сотта даулауға жатады. Мұрагерлік дауларды қарайтын сот органдары мұрагерлер арасындағы дауларды шешу үшін өз юрисдикциялық өкілеттіктерін пайдаланады, бұл өз кезегінде қосымша құқықтық салдарға әкеледі.

Мұрагерлікке қатысты нотариалдық актінің құқықтық табиғаты мен түрлік жіктелуі тереңірек талдауды қажет етеді. Нотариустың әрекеттерінің заңдылығы мен дұрыстығына қатысты мәселелер сот талқылауының нысанасына айналуы мүмкін, бұл нотариалдық және сот процестерінің мұрагерлік құқық саласындағы өзара байланысын тағы бір мәрте айғақтайды.

Нотариалдық практикада орныққан көзқарас бойынша, мұрагерлік құқық туралы куәлік тек мұрагерлікке белгіленген мерзімде жүгінген (немесе мерзімді сот тәртібімен қалпына келтірген) мұрагерлерге ғана берілуі тиіс. Өзге мұрагерлер, егер олар туралы нотариус білсе де, бірақ ешқандай белсенді әрекет жасамаған болса: мұрадан бас тартпаған және оны қабылдамаған болса, олар шеттетіледі және мұрагерлік куәлік тек жүгінген мұрагерлерге барлық мүлікке беріледі, ал келмеген мұрагерлердің үлесі сақталмайды және жеке бөлінбейді.

Қазақ ғалымдары Е.А. Бурибаев пен Ж.А. Хамзина мұрагерлер тарапынан бастама таныту мен мұрагерлік құқықтарын қорғауда белгіленген мерзімдерді сақтаудың маңызын атап көрсетеді. Бұл практика мұрагерлік рәсімдерді жеңілдетуге және мұрагерлер арасындағы даулардың алдын алуға ықпал етеді [76].

Құқықтық әдебиеттерде мұраны қабылдау немесе одан бас тарту актілеріне негізгі назар аударылып, олардың материалдық-құқықтық табиғаты,

яғни біржақты мәмілелер ретіндегі мәні ерекше атап өтілді. Алайда, мұрагерлік құқыққа арналған зерттеулерде мұраны қорғау туралы нотариалдық органдардың шешімдері, мұра істерін ашу, тоқтату немесе тоқтата тұру, сондай-ақ мұрагерлікті рәсімдеу барысындағы әрекеттерге нақты құқықтық баға берілгенін көре алмаймыз.

Э. Бабыкованың пікірінше, ҚР азаматтық заңнамасындағы мұрагерлік құқық тұжырымдамасы ең алдымен мұраны алу және одан бас тарту институттарын қамтиды [77, 87 б.].

Ресейлік ғалым В.И. Серебровский бұл әрекеттерді құқықтық-техникалық деп жіктеген болатын. Алайда, бұл анықтама айқындық бермейді, себебі «құқықтық-техникалық әрекет» ұғымы біздің құқықта нақты белгіленбеген [78, 161 б.].

Бүгінде құқық ғылымы мұрагерлік іс жүргізу теориясының негізгі мәселелерін зерттеу бойынша айтарлықтай ілгеріледі. Бұл нотариалдық-заңи мұрагерлік іс жүргізуді іс жүргізу қызметінің ерекше түрі ретінде қарастыруға толық негіз береді. Мұндай қорытынды материалдық-құқықтық қатынастарға онымен қатар жүретін процессуалдық аспектілердің де тән екенін, олардың өзара тығыз байланыста жұмыс істейтінін түсінуден туындайды. Бұл, өз кезегінде, материалдық құқық нормалары мен процессуалдық нормалардың маңыздылығын көрсетеді. Осы екі сала арасындағы өзара байланыс мұрагерлік рәсімдеуді зерттеуге кешенді көзқарас қажет екенін көрсетеді. Бұл құқықтық жүйенің тек қана материалдық құқықтарды реттеп қана қоймай, оларды қорғау мен жүзеге асырудың процессуалдық тетіктерін де белгілейтінін дәлелдейді, ал бұл мұрагерлік құқық саласын құқықтық реттеудің маңызды элементі болып табылады.

Аталған қорытындыларды мұрагерлік құқық мәселелерін талдауда сәтті қолдануға болады, бұл оны әрі қарай зерттеу мен тәжірибеде қолдануға жаңа мүмкіндіктер ашады, сондай-ақ материалдық және процессуалдық нормалар арасындағы байланысты терең түсінуге жол береді.

Шынында да, терең талдау жүргізгенде мұрагерлік құқықтарды рәсімдеу мәмілелері тек материалдық-құқықтық жағын ғана емес, сонымен қатар басқа да маңызды аспектілерін қамтитынын байқауға болады. Мысалы, нотариусқа мұраны қабылдау туралы өтінішпен жүгіну (марқұмның мүлкін алуға бағытталған біржақты әрекет ретінде) нотариалдық органның әрекетін бастайды, ал бұл орган мұралық істі тіркеуге және ашуға міндетті. Егер мұрагер мұрагерлік құқық туралы куәлік алуға өтініш білдірсе, нотариус қажетті тексерулер жүргізіп, өтініш негізделген жағдайда, заңда белгіленген мерзімде куәлікті береді (ҚР АК 1072, 1073-баптары және Нотариустармен нотариалдық әрекеттерді жүзеге асыру ережелерінің 119–121-тармақтары) [79].

Мұрагерлік мәселелерге қатысты өзге мәмілелер мен әрекеттер де процессуалдық жағынан динамикалық сипатқа ие: мұрадан бас тарту, мұра мүлкін бөлу, кредиторлардың талаптарын мойындау және т.б.

Кейбір кеңестік авторлар нотариустың әрекеттерін процессуалдық актілер деп санайды [80, 71 б.; 81, 18 б.]. Бұл көзқараспен келісетін болсақ, онда мұрагерлік іс ашылғаннан кейін мұрагерлер мен басқа да мүдделі тұлғалардың

құқықтары мен міндеттерін іске асыруға бағытталған нотариалдық қызмет те процесс болып табылады деп тануымыз қажет. Бұл көзқарасты қолдайтын тағы бір дәлел – көптеген әрекеттер юрисдикциялық сипатта болады және олардың кейбірі Азаматтық іс жүргізу кодексінің нормаларына сәйкес жүзеге асырылады, мысалы, марқұмға тиесілі мүлікке түгендеу жасау [82, 23 б.].

Мұрагерлік құқықты заңды түрде рәсімдеудің билік сипатындағы бағасы нотариалдық куәлікте көрініс табады, бұл акт сөзсіз юрисдикциялық сипатқа ие. Оның берілуі мұра мүлкінің мұрагерлердің меншігіне немесе мемлекеттің иелігіне өту процесін аяқтайды. Құқықтық мәні жағынан бұл куәлік соттың даусыз (ерекше) іс жүргізу шеңберіндегі шешіміне ұқсас. Ол құқықты растайтын нотариат органы актісі ретінде заңдық факт болып табылады. Бұл жағдайда ол мұра мен оны алған немесе оған қатысы бар тұлғалардың құқықтық мәртебесін өзгертеді.

Азаматтық іс жүргізуде азаматтық істер бойынша сот шешімдері іс бойынша мәні бойынша қабылданған шешімдер және процестің барысында қабылданатын уақытша әрекеттер ретінде бөлінеді. Осы жіктеуге сәйкес, мұрагерлікке байланысты нотариалдық процессте екінші санатқа мұрагерлік құқық туралы куәлікті беруге дейінгі барлық әрекеттер жатады. Дәл осы кезең мұрагерлік құқықтарды рәсімдеу процесін аяқтайды [83].

Мұрагерлікке байланысты нотариалдық процессте маңызды кезең – қажетті құжаттарды жинау және мұрагерлік мүлікті бағалау. Нотариус уәкілетті тұлға ретінде мұрагерлік құқық туралы куәліктерді, өсиеттерді және туыстық қатынасты, мұраға құқықты дәлелдейтін басқа да құжаттарды мұқият тексереді. Осы кезеңдегі мұқияттылық болашақта мұрагерлер арасындағы даулардың алдын алуға мүмкіндік береді.

Мұрагерлік процесс – құқықтық тәртіпке әсер ететін, нотариалдық өндірістің маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Кейбір юрисдикцияларда нотариустар өсиетті куәландырумен ғана емес, сонымен қатар мұраны ашуға байланысты әкімшілік рәсімдерді жүргізу функциясын да орындайды. Бұл мұрагерлік мүлікті мұрагерлерге беру процесін едәуір жеңілдетуге және дау-жанжалдарды барынша азайтуға мүмкіндік береді [84, 126 б.].

Мысалы, мұрагерлік істерді біржақты түрде жүргізу принципіне негізделген нотариалдық жүйе бар елдерде, нотариустар мұрагерлік процесте сот орындаушыларының рөлін атқарады. Мұндай жүйеде олар өсиеттерді тексереді, мұрагерлік құқықты растайтын құжаттарды жинайды және кей жағдайда мұраны қабылдау туралы шешім қабылдай алады. Мұндай тәжірибе Латын Америкасы мен кейбір еуропалық елдердің заңнамалық жүйесінде кеңінен таралған [85, 255 б.].

Францияда нотариустар мұрагерлік саласында кең өкілеттіктерге ие. Олар өсиеттерді ресімдеумен қатар, мүлікті бағалаумен, мұрагерлерді анықтаумен және мұрагерлікті бөлумен айналысады. Іс жүзінде, нотариус мұрагерлік процесті басынан аяғына дейін жүргізіп, оның шешімдері жиі заңды күшке ие болады [86, 109 б.].

Германияда нотариустар да мұрагерлік процесте маңызды рөл атқарады. Олар өсиеттерді куәландырады, мұрагерлерге құқықтық кеңес береді және құқықтық аспектілерді түсінуге көмектеседі. Нотариустар Франциядағыдай кең өкілеттікке ие болмаса да, олар мұрагерлік процесінің заңдылығы мен әділдігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады [87, 90 б.].

Испанияда да нотариустар мұрагерлік процеске белсенді қатысады. Олар өсиеттерді куәландырып, мұрагерлерді анықтайды және мұрагерлікті бөледі. Испан нотариустары мұрагерлер арасындағы дауларда медиатор ретінде де әрекет ете алады [88, 240 б.].

Бірқатар елдерде нотариустар өсиеттерді куәландырудан әлдеқайда кең өкілеттіктерге ие. Атап айтқанда, Латын Америкасында және Франция, Германия, Испания сияқты Еуропа елдерінде нотариустар мұрагерлік істерді жан-жақты жүргізеді: өсиеттерді тексеру, мұрагерлерді анықтау мен іздеу, мұра мүлкін бағалау, мұрагерлікті бөлу және кей жағдайда заңды күші бар шешімдер шығару. Мұндай тәжірибе мұраны беру процесін жеңілдетуге, мұрагерлер арасындағы дау-жанжалдарды азайтуға және мұрагерлік рәсімдердің заңдылығы мен әділдігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Қазақстанда құқықтарды қорғаудың соттық нысанына жиі басымдық беріледі. Бұл жағдай ең алдымен сот актілері ерекше процессуалдық нысан шеңберінде қабылданатындықтан, олар мемлекеттік мәжбүрлеу күшіне ие және құқықтарды қорғаудың ең тиімді құралы болып табылатындығына байланысты. Алайда, мұндай жүктеме сот жүйесі мен құқық қорғау органдары үшін бірқатар проблемаларды тудырады: әділ сот төрелігінің сапасы, сот процестерінің орынсыз ұзаққа созылуы, азаматтардың сот жүйесінің жұмысы туралы жеткіліксіз ақпараттандырылуы, сот актілерін орындаудың тиімсіздігі, сот төрелігін жүзеге асыру үшін қажетті жағдайлардың болмауы және т.б. Бұдан бөлек, орындау құжаттарын орындаудың тиімді жүйесінің болмауы қоғамда құқықтық нигилизмнің, заң мен сотқа құрметсіздіктің, азаматтық және өзге де заңмен белгіленген міндеттерге немқұрайлы қараудың, сыбайлас жемқорлықтың дамуына және заңсыз әрекеттердің көбеюіне ықпал етеді [89, 106 б.].

Кеңестік кезеңнің ресейлік процессуалисі М.Г. Авдюковтың пікірінше, «нотариат жүйесі, өзінің ерекшелігіне қарамастан, мұрагерлік мәселелерге де назар аударып, мұрагерлік құқықтарды ресімдеуге арналған нақты рәсімдер мен ережелерді белгілеген». Бұл тұрғыда нотариустың қызметі тек өлім мен өсиетті куәландырумен шектелмей, мұрагерлер арасындағы дауларды шешуге де көмектескен, бұл өз кезегінде нотариус мамандығына деген сенімнің жоғары деңгейін көрсетеді [90, 57 б.].

Қорытындылай келе, мұрагерлік процесс – бұл құқықтарды беру тетігі ғана емес, жалпы құқықтық жүйені нығайтатын фактор. Ол азаматтарға мұрагерлік құқық шеңберінде өз мүдделерін сенімді түрде қорғауға мүмкіндік береді.

Мұраны беру процесіне қатысты құқық қолдану және құқық қорғау қызметі тек соттар мен нотариустардың жұмысымен шектелмейді. Бұл процеске марқұмның мүлкіне иелік ететін заңды және жеке тұлғалар (мысалы,

банктегі шоттар, мүлік және т.б.), сондай-ақ мұрагерлер, кредиторлар мен борышкерлер, өсиет орындаушылары да қатысады. Олардың әрекеттері, шын мәнінде, нотариалдық немесе сот органдары арқылы алмасатын актілерге ұқсайды және кей жағдайда осы органдардың шешімдерінің негізі болып табылады. Олардың қызметі құқықтық нормаларды қолдануды ұйымдастырудан және мұрагерлікке байланысты міндеттерді жүзеге асыруға әсер етуден тұрады. Осылайша, бүкіл мұрагерлік процесс оны жүзеге асыруға жәрдемдесетін тұлғалар мен ұйымдардың кең шеңберінің қатысуын талап етеді. Этимологиялық тұрғыдан алғанда бұл қызметті процессуалдық деп атауға болады (латынша *procedere* – алға жылжу) [91].

Бұл актілерді процессуалдық әрекеттерге жатқызатынымызға немесе жатқызбайтынымызға қарамастан, олардың жасалу тәртібі мен мазмұнын сот немесе нотариат органдары арқылы жүзеге асырылатын ұқсас әрекеттермен қатар қарастыру орынды.

Біздің ойымызша, мұрагерлік құқықты жүзеге асыру актілерінің материалдық-құқықтық және іс жүргізу жағынан мазмұны бір контексте қарастырылуы мүмкін, себебі олардың көпшілігінде іс жүргізу элементтері материалдық-құқықтық мазмұннан басым түседі.

Жалпы қабылданған көзқарастарға сәйкес, азаматтардың құқықтық қызметі егер ол құқықтық қатынастар аясында құқық нормаларын жүзеге асыруды ұйымдастырумен байланысты болса және осы қатынастар шеңберінде бұл нормаларды орындауға міндетті адамдарға ықпал етсе, онда ол құқық қолдану қызметі болып есептеледі. П.Е. Недбайло атап өткендей: «Құқық нормаларын қолдану тек істерді сотта қарау кезінде ғана және құқық нормалары бұзылған кезде ғана емес, кез келген құқық нормаларын қолдану қызметіне белгілі бір деңгейде процессуалдық тәртіп тән» [92, 340 б.].

Жоғарыда айтылған көзқарастарға сүйене отырып, азаматтар процессуалдық нормаларды юрисдикциялық органдардан тыс жағдайда қолданған күннің өзінде де, бұл қызметті процессуалдық сипаттағы әрекет ретінде бағалауға болады. Бұл тұжырымды тереңірек негіздеу немесе процессуалдық қатынастарды тек юрисдикциялық орган мен тарап арасындағы биліктік-құқықтық өзара әрекеттесу ретінде қарастыратын көзқарасты сынға алу қазіргі жұмыстың көлемі аясында мүмкін емес.

А.С. Чурсинаның пікірінше, мұрагерлік — ең күрделі құқықтық институттардың бірі. Мұрагерлік адамның қайтыс болуымен тікелей байланысты, бұл оның азаматтық хал-жағдайының өзгеруіне әкеледі. Қалыптасқан өмірлік жағдайларда көптеген адамдар мұрагерлікті қалай рәсімдеу керектігін білмегендіктен, оны қабылдау мерзімін өткізіп алады [93].

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 1072-3-бабына сәйкес, мұрагерлікті қабылдау мерзімі (алты ай) келесі жағдайларда қалпына келтірілуі мүмкін:

1. мұрагерлікті қабылдау мерзімін өткізіп алудың себептері дәлелді (ақталған) болуы тиіс;

2. мұрагер көрсетілген себептердің жойылуынан бастап алты ай ішінде сотқа жүгінуі тиіс.

Мұрагерлікті қабылдау мерзімін қалпына келтіру мәселесі талап қою тәртібімен сот арқылы шешіледі. Талап арызды тек мұрагерлер ғана бере алады. Мысалы, егер ерлі-зайыптылар заңды некеде тіркелмеген болса, олардың бірі қайтыс болған жағдайда, екіншісі заң бойынша мұрагерлікке шақырылмайды [94, 95 б.].

Көптеген елдерде некеге тұрмаған бірге тұрушылар ерлі-зайыптылармен тең құқықтарға ие емес. Біреуі қайтыс болған жағдайда, екіншісі егер өсиетпен көрсетілмесе, заң бойынша мұрагерлікке құқылы емес.

Мысалы, Алматы қаласы Жетісу аудандық сотының судьясы азаматша К.-нің талап арызын қанағаттандырудан бас тартты. Себебі, ҚР заңнамасында «азаматтық неке» ұғымы қарастырылмаған. Талап қоюшы мен мұра қалдырушының ұзақ уақыт ауырғандықтан некесін тіркете алмағаны туралы уәжі сотпен дәлелді себеп ретінде қабылданбады. Нәтижесінде сот мұрагерлікті қабылдау мерзімін қалпына келтіруден бас тартты. Сот бұл шешімді мұрагерлікке өтініш беру мерзімін білмеу дәлелді себеп болып саналмайтындығымен негіздеді [95].

Осылайша, Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасына сәйкес мұрагерлікті қабылдау мерзімін қалпына келтіру мәселесі күрделі болып табылады және мұқият талдауды қажет етеді. АК-те мерзімді қалпына келтіруге негіз бола алатын себептер нақты көрсетілмеген. Бұл жағдай сотқа істің нақты мән-жайын бағалауда кең қалауы (дискреция) береді.

Азаматтық құқық саласының белгілі маманы, профессор М.К. Сулейменов АК-те дәлелді себептердің нақты тізімінің болмауы сотқа кең көлемді өкілеттіктер беретінін атап өтеді. Ол сот тек объективті жағдайларды (мысалы, ауыр науқас) ғана емес, сонымен қатар субъективті (мысалы, мұрагердің құқықтық сауатсыздығы), мерзім өткізіп алудың салдарларын және мұра мүлкінің маңыздылығын да ескеруі қажет деп санайды [96, 110 б.].

И.В. Амирханова мұрагерлікті қабылдау мерзімін қалпына келтіруге негіздердің нақты тізімінің болмауы құқық қолдану тәжірибесінде белгісіздік тудырып, соттардың ерікті шешімдеріне әкелуі мүмкін деген пікір білдіреді. Ол АК-ке өзгерістер енгізіп, дәлелді себептердің үлгілік тізбесін көрсетуді ұсынады. Бұл соттарға осындай істерді қарау кезінде бағдар болар еді [97, 40 б.].

Профессор А.Г. Диденко мұрагерлік мүлікті іс жүзінде қабылдау (мысалы, мұрагердің коммуналдық қызметтерді төлеуі, мүлікке иелік етуі және т.б.) мерзімді өткізіп алу себептерінің дәлелділігін жанама түрде растайтын негіз болуы мүмкін екеніне назар аударады. Мұндай әрекеттер мұрагердің мұра қалдырушының қайтыс болғаны туралы білмегенін немесе мұрагерлікті қабылдау тәртібі жөнінде адасқанын көрсетуі мүмкін [98].

Біркелкі пікірдің болмауына қарамастан, қазақстандық ғалымдар мұрагерлікті қабылдау мерзімін қалпына келтіру бойынша заңнаманы жетілдіру қажеттігі туралы бірауыздан келіседі. Талқылау мына мәселе төңірегінде жүреді: мерзімді қалпына келтірудің нақты негіздерін айқындау қажет пе, әлде сотқа мән-жайларды бағалауда кең еркіндік беру керек пе? Қалай болғанда да,

мұндай істерді қарау барысында соттар әділеттілік, парасаттылық және теңгерімділік қағидаттарын басшылыққа алуы тиіс.

Басқа бір мысал мұрагерлердің құқықтарының бұзылуына әкелуі мүмкін бірыңғай сот практикасының жоқтығын көрсетеді. Мәселен, Қарағанды облысының Теміртау қалалық соты азаматша С.-ның мұрагерлікті қабылдау мерзімін қалпына келтіру және оны мұрагер ретінде тану туралы талап арызын қанағаттандырды. Соттың негіздемесінде талап қоюшының мұрагерлікті қабылдау мерзімін білмегені, талап қоюшының заң бойынша бірінші кезектегі мұрагер екені, үшінші тұлғалардың талаптарының жоқтығы және жауапкердің талапты мойындағаны ескерілген. Осыған байланысты, К.-ның қайтыс болуынан кейін ашылған мұрагерлікті қабылдау мерзімін қалпына келтіру орынды деп танылды [99].

Алайда, мерзімді қалпына келтіру үшін нақты критерийлердің болмауы әртүрлі сот шешімдеріне әкелуі мүмкін, бұл өз кезегінде құқықтық белгісіздік тудырып, басқа мұрагерлердің құқықтарын бұзуы ықтимал. Бұл мұрагерлердің мұрагерлікті қабылдау мерзімдері жөніндегі құқықтары мен міндеттері туралы хабардар болуын қамтамасыз етудің және заңнаманы қолдануда бірізділікті қалыптастырудың маңыздылығын айқындайды.

Мұндай жағдайлар сирек емес және соттардың бірыңғай шешімдер қабылдауына және нотариустардың артық бюрократиялық рәсімдерге жол бермеуіне көмектесетін қатаң нормалар мен нұсқауларды әзірлеу қажеттігі туралы ойлануға негіз болады.

Біздің ойымызша, азаматтық құқық нормаларын, соның ішінде мұрагерлікті қабылдау мерзімдері мен тәртібі туралы білмеу – дәлелді себеп болып саналмауы тиіс. Қазақстанның қолданыстағы азаматтық заңнамасында мұрагерлікті қабылдау мерзімін өткізіп алудың дәлелді немесе дәлелді емес себептерінің тізімі көрсетілмеген.

Мұрагерлікті қабылдау мерзімдерін қалпына келтіру үшін нақты критерийлердің болмауы құқықтық анық еместікті тудырады. Бұл салада бірізділікті қамтамасыз ету — маңызды міндет. Біз мұрагерлікті қабылдау мерзімдерін қалпына келтіру бойынша кейбір шетел мемлекеттерінің тәсілдеріне салыстырмалы талдау жасадық:

Мысалы, Германияда мұрагерлікті қабылдау мерзімі дәлелді себеп (Entschuldigungsgrund) болған жағдайда қалпына келтіріледі. Нақты критерийлер көрсетілмегенімен, сот практикасы мынадай жағдайларды дәлелді себеп ретінде таниды: мұрагердің ауыр науқасы, шетелде ұзақ уақыт болып, елімен байланыс орната алмауы, мұраның ашылғанын білмеу (және бұл туралы білуге мүмкіндігі болмауы), мұраның құрамына қатысты қателесу. Ерекшелігі — сот істің барлық мән-жайын кешенді түрде бағалайды [100].

Францияда да мұрагерлікті қабылдау мерзімін заңды негіздер (motifs légitimes) болған жағдайда қалпына келтіру мүмкін. Мұнда да нақты тізім жоқ, бірақ дәлелді себептер қатарына: мұраның ашылғанын білмеу (мұрагердің кінәсі болмаса), физикалық немесе психикалық жағдайына байланысты әрекет ете алмауы, туыстықты дәлелдеу қиындықтары жатады. Францияда мұрагердің

адалдығы басты назарда. Егер мұрагер мұраның ашылғанын білгенімен әрекет етпесе, мерзімді қалпына келтіру ықтимал емес [101].

АҚШ-та (мысалы, Калифорния штатында) мерзімнің қалпына келтірілуі мүмкін, егер мұрагер мерзімді жіберіп алуы өзіне байланысты болмағанын дәлелдесе (excusable neglect). Бұл елде дәлелді себептерге: мұрагердің ауруы немесе әрекет ету қабілетсіздігі, адвокаттың қатесі немесе жіберіп алғаны (мұрагер ақылға қонымды әрекет еткен болса), мұраның ашылғаны жөнінде хабарлама алмағаны жатады. Ерекшелігі — АҚШ соттары жұмсартатын мән-жайларды және істің даралығын көбірек ескереді [102].

Англия мен Уэльсте сот мұрагерлікті қабылдау мерзімін «әділеттілікке» (just) және «мақсаттылыққа» (reasonable) сүйене отырып ұзарта алады. Заң нақты критерийлер көрсетпейді, бірақ сот мынадай жағдайларды ескереді: мерзімді өткізіп алу себептері, мұрагердің мінез-құлқы, басқа мұрагерлер мен кредиторларға келтірілуі мүмкін залал, қоғамдық мүдде. Ерекшелігі — ағылшын құқығы сотқа кең қалауды (дискрецияны) ұсынады, бұл істің барлық нюанстарын ескеруге мүмкіндік береді [103].

Жоғарыда аталған елдердің (Германия, Франция, АҚШ, Англия мен Уэльс) тәжірибесін ескере отырып, Қазақстан заңнамасы үшін келесі ұсыныстарды беруге болады:

1. «дәлелді себеп» қағидатын енгізу (Германия мен Франция үлгісінде): Мұрагер мұрагерлікті қабылдау мерзімін дәлелді себептермен өткізіп алған жағдайда, соттың мерзімді қалпына келтіру мүмкіндігін заңмен бекіту. Бұл жерде себептердің толық тізімін бермей, әрбір істің ерекшелігіне байланысты соттың қалауын сақтаған жөн.

2. Мұрагердің адалдығын ескеру (Франция үлгісінде): Сот мұрагердің мерзімді өткізіп алуда адал әрекет еткен-етпегенін, қабылдауға ақылға қонымды шаралар қабылдағанын бағалауы қажет. Егер мұрагер мұраның ашылғанын білгенімен әрекет етпесе — бұл мерзімді қалпына келтірудің мүмкін еместігін білдіреді.

3. Жеке жағдайлар мен жұмсартатын мән-жайларды ескеру (АҚШ үлгісінде): Соттар мұрагердің денсаулығы, әрекетке қабілеттілігі, адвокаттың қателігі немесе мұраның ашылуы туралы ақпарат алмауы секілді жағдайларды ескеріп, икемді шешім қабылдауы қажет.

Англия мен Уэльстегі тәжірибе үлгісі бойынша сотқа кең қалау құқығын беру: Мұрагерлікті қабылдау мерзімін ұзарту мүмкіндігін заң жүзінде бекіту қажет, егер бұл әділ және орынды болса. Сот барлық мән-жайларды ескеріп, оның ішінде мерзімді өткізіп алу себептерін, мұрагердің мінез-құлқын, басқа мұрагерлер мен кредиторларға келтірілуі мүмкін залалды, сондай-ақ қоғамдық мүддені ескеріп шешім қабылдауы тиіс.

ҚР ЖС НҚ «дәлелді себептердің» үлгілік тізбесін бекіту: ҚР Жоғарғы Сотының мұрагерлік заңнаманы қолдану бойынша НҚ қабылдау және онда мұрагерлікті қабылдау мерзімін қалпына келтіруге негіз болатын себептерге түсініктеме беру ұсынылады. Бұл соттар үшін заңнаманы біркелкі қолдануға септігін тигізеді.

Аталған ұсыныстарды енгізу мұрагерлер мен өзге де мүдделі тұлғалардың мүдделерінің теңгерімін қамтамасыз етуге, әділеттілікті орнатуға және мұрагерлікті қабылдау мерзімдерін қалпына келтіру мәселелерінде құқықтық анықтығын күшейтуге мүмкіндік береді.

ҚР ЖС-ның «Мұрагерлік заңнаманы соттармен қолданудың кейбір мәселелері туралы» НҚ-ның 11 және 12-тармақтарына сәйкес мұрагердің мұрагерлікті қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы өтінішін қарау кезінде сот келесі шарттардың жиынтығын ескере отырып, мерзімді қалпына келтіруге және мұрагерді мұрагерлікті қабылдаған деп тануға құқылы: мұрагерлікті нақты қабылдау дәлелдері болмаған жағдайда немесе мерзім дәлелді себептермен (мұрагердің ауыруы, өтініш беруге кедергі болған мән-жайлар) өткізіліп кеткен болса; мұрагер осы мерзімді өткізіп алу себептері жойылғаннан кейін алты айдан кешіктірмей сотқа жүгінген болса. Мұрагерлікті қабылдау мерзімін өткізіп алу себептерінің дәлелділігі мен мұрагерді қабылдаған деп тану мүмкіндігі сотпен әр істің нақты жағдайларына байланысты анықталады [104].

Жоғарыда аталған сот тәжірибелері мен шетелдік мемлекеттердің мысалдарына сүйене отырып, соттардың кейде белгілі бір жағдайларды дәлелді деп танымауы немесе керісінше танып қоюы біркелкі еместігін байқауға болады.

ҚР ЖС НҚ «дәлелді себептердің» үлгілік тізбесін бекіту соттар үшін заңнаманы біркелкі қолдануға арналған маңызды құрал болып табылады. Мұндай тізімді енгізу мұрагерлікті қабылдау мерзімдерін қалпына келтіру туралы істерді қарау кезінде соттарға бағыт-бағдар беруге мүмкіндік береді.

ЖС-ның түсініктемелері нормативтік құқықтық акт болып табылмайды, бірақ олар сот тәжірибесінің бірізділігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. НҚ-ға «дәлелді себептердің» үлгілік тізбесін енгізу соттарға мұрагерлікті қабылдау мерзімдерін қалпына келтіру істерін негізді түрде қарауға және заңды еркін түсіндіруден аулақ болуға көмектеседі.

Ұсынылатын тұжырымдама: «ҚР АК 1072-3-бабын біркелкі қолдануды қамтамасыз ету мақсатында соттар мұрагерлікті қабылдау мерзімін өткізіп алудың дәлелді себептері ретінде мынадай жағдайларды ескеруге тиіс: мұрагердің ауыр науқасы, әрекетке қабілетсіздігі, ұзақ іссапарда болуы, мұраның ашылғаны жөнінде білмеуі, өкіл тарапынан кеткен қателіктер немесе жіберулер. Бұл тізім толық емес және сот мұрагердің уақытында мұрагерлікті қабылдауына объективті түрде кедергі болған өзге де себептерді дәлелді деп тануға құқылы».

Аталған ұсыныстарды заңнама мен сот практикасына енгізу мұрагерлік қатынастарды неғұрлым әділетті және тиімді реттеуге, сондай-ақ мұрагерлердің құқықтарын қорғау деңгейін арттыруға ықпал етеді.

Көптеген зерттеушілер мен мамандар «дәлелді себеп» терминін бағалау санатына жатқызады.

Біздің зерттеулеріміздің нәтижесінде біз «дәлелді» терминінің субъективті ұғым екенін анықтадық, себебі қолданыстағы азаматтық заңнамада

қандай себептер дәлелді болып саналатыны жөнінде нақты тізім немесе критерийлер жоқ.

Алайда, мұрагерлік құқықтық қатынастардың субъектілері ықпал ете алмайтын және алдын ала білу мүмкін емес дәлелді себептер бар. Мысалы, ұзақ шетелдік іссапар (тиісті құжаттармен расталған), стационарда емделуді қажет ететін ұзақ ауру. Сондай-ақ психикалық бұзылуға байланысты аурулар, медициналық араласудан кейінгі оңалту кезеңі де дәлелді себептер қатарына жатады, егер олар медициналық хаттамалармен қарастырылған болса. Жалпы алғанда, кез келген ауру және оның емделуі, егер ол медициналық мекеменің анықтамасымен расталса – дәлелді себеп ретінде қарастырылуы мүмкін.

Маңыздысы – дәлелді себептер мұрагерлікке байланысты белгілі бір міндеттерді кейінге қалдыру немесе олардан босатуға негіз бола алады. Мұндай жағдайларда дәрігерлік анықтамалар немесе өзге де ресми құжаттар – себептердің дәлелділігін растауда шешуші рөл атқарады.

Сондай-ақ, әрбір жағдай бірегей екенін және белгілі бір себептің дәлелділігін бағалау көптеген факторларға, оның ішінде заң нормаларына сәйкестігіне және істің нақты жағдайларына байланысты болатынын ескеру қажет.

Мұрагер мен мұра қалдырушы арасындағы ұзақ уақыт бойы байланыс болмаған жағдайда мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру мүмкіндігін құқықтық бағалау:

Азаматтық заңнамаға сәйкес, мұраны қабылдау үшін белгілі бір мерзім белгіленген. Бұл мерзімді өткізіп алу мұрагерлік құқықтан айырылуға әкеледі, алайда заңда дәлелді себептер болған жағдайда өткізіп алынған мерзімді қалпына келтіру мүмкіндігі көзделген.

Мұрагер мен мұра қалдырушы арасындағы ұзақ уақыт бойы байланыс болмауын мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алудың дәлелді себебі ретінде тану мәселесі күрделі болып табылады және төменде біз бұл мәселені жан-жақты талдаймыз.

Байланыс болмауын дәлелді себеп ретінде мойындамауға қатысты дәлел ретінде мұрагердің туыстық қатынастарды қолдауға құлықсыз болуы немесе мұра қалдырушының тағдырына қызығушылық танытпауы, әдетте, субъективті сипатқа ие болып, мұрагердің жеке уәждерімен түсіндіріледі. Заңда мұрагерлік құқықтың пайда болуы мұрагер мен мұра қалдырушы арасындағы тығыз қарым-қатынастың болуымен байланыстырылмайды.

Заң мұрагер бола алатын тұлғаларға мұра қалдырушының тағдырына қатысты тиісті сақтық пен мүдделілік таныту міндетін жүктейді, әсіресе мұрагерлік құқықтардың туындауы ықтимал жағдайларда. Байланыстың болмауы мұрагерді мұра қалдырушының қайтыс болғаны туралы уақытылы білу және мұрагерлікті ресімдеу бойынша шаралар қабылдау міндетінен босатпайды.

Сот тәжірибесі, әдетте, байланыс болмауын мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алудың дәлелді себебі ретінде мойындамайды. Соттар мұрагер мен мұра қалдырушы арасындағы қатынастар шиеленісті немесе мүлде болмаған

жағдайдың өзінде мұрагер мұра қалдырушы туралы ақпарат алу үшін орынды шаралар қолдануы тиіс деген ұстанымда болады.

Жоғарыда айтылғандарға қарамастан, ерекше жағдайларда мұрагер мен мұра қалдырушы арасындағы байланыс болмауын мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алудың дәлелді себебі ретінде тануға болады. Бұл келесі жағдайларда мүмкін:

Объективті кедергілер: Егер мұрагер мұра қалдырушымен байланыс орната алмаған болса, ол өзінің еркінен тыс себептермен (мысалы, ұзақ уақыт бойы байланыс болмауы, шалғай аймақта тұруы, байланысқа кедергі келтіретін ауру) негізделуі тиіс.

Мұра қалдырушының қайтыс болғаны туралы фактіні жасыру: Егер үшінші тұлғалардың кінәсінен, олардың бұл фактіні жасыруға мүдделі болуына байланысты, мұрагер мұра қалдырушының қайтыс болғаны туралы хабардар болмаған болса.

Басқа да ерекше мән-жайлар: Егер мұрагер мұра қалдырушының қайтыс болғаны туралы уақытылы білуге және мұраны қабылдауға мүмкіндік бермеген басқа да мән-жайлар болса.

Бұл жағдайда мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы шешімді сот әрбір нақты істің барлық мән-жайларын ескере отырып қабылдайды. Мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алған мұрагер мерзімнің өткізілу себептерінің дәлелді екенін растайтын сенімді дәлелдер ұсынуға міндетті.

Азаматтық заңнамаға сәйкес, мұраны қабылдау үшін белгілі бір мерзім белгіленген. Аталған мерзімді өткізіп алу мұрагерлік құқықтан айырылуға әкеледі, алайда заңда дәлелді себептер болған жағдайда өткізіп алынған мерзімді қалпына келтіру мүмкіндігі көзделген.

Мұрагер мен мұра қалдырушы арасындағы ұзақ уақыт бойы байланыс болмауын мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алудың дәлелді себебі ретінде тану мәселесі күрделі болып табылады және төменде біз бұл мәселені жан-жақты талдаймыз.

Байланыс болмауын дәлелді себеп ретінде мойындамауға қатысты дәлел ретінде мұрагердің туыстық қатынастарды қолдауға құлықсыз болуы немесе мұра қалдырушының тағдырына қызығушылық танытпауы, әдетте, субъективті сипатқа ие болып, мұрагердің жеке уәждерімен түсіндіріледі. Заң мұрагерлік құқықтың пайда болуын мұрагер мен мұра қалдырушы арасындағы тығыз қатынастың болуымен байланыстырмайды.

Заң мұрагер бола алатын тұлғаларға мұра қалдырушының тағдырына қатысты тиісті сақтық пен мүдделілік таныту міндетін жүктейді, әсіресе мұрагерлік құқықтардың туындауы ықтимал жағдайларда. Байланыстың болмауы мұрагерді мұра қалдырушының қайтыс болғаны туралы уақытылы білу және мұрагерлікті ресімдеу бойынша шаралар қабылдау міндетінен босатпайды.

Сот тәжірибесі, әдетте, байланыс болмауын мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алудың дәлелді себебі ретінде мойындамайды. Соттар мұрагер мен мұра қалдырушы арасындағы қатынастар шиеленісті немесе мүлде болмаған

жағдайдың өзінде мұрагер мұра қалдырушы туралы ақпарат алу үшін орынды шаралар қолдануы тиіс деген ұстанымда болады.

Жоғарыда айтылғандарға қарамастан, ерекше жағдайларда мұрагер мен мұра қалдырушы арасындағы байланыс болмауын мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алудың дәлелді себебі ретінде тануға болады. Бұл келесі жағдайларда мүмкін:

Объективті кедергілер: Егер мұрагер мұра қалдырушымен байланыс орната алмаған болса, ол өзінің еркінен тыс себептермен (мысалы, ұзақ уақыт бойы байланыс болмауы, шалғай аймақта тұруы, байланысқа кедергі келтіретін ауру) негізделуі тиіс.

Мұра қалдырушының қайтыс болғаны туралы фактіні жасыру: Егер мұрагер мұра қалдырушының қайтыс болғаны туралы үшінші тұлғалардың кінәсінен, олардың бұл фактіні жасыруға мүдделі болуына байланысты хабардар болмаған болса.

Басқа да ерекше мән-жайлар: Егер мұрагер мұра қалдырушының қайтыс болғаны туралы уақытылы білуге және мұраны қабылдауға мүмкіндік бермеген басқа да мән-жайлар болса.

Бұл жағдайда мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы шешімді сот әрбір нақты істің барлық мән-жайларын ескере отырып қабылдайды. Мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алған мұрагер мерзімнің өткізілу себептерінің дәлелді екенін растайтын сенімді дәлелдер ұсынуға міндетті.

Мұра қалдырушымен байланыс болмағанын жай ғана көрсету, әдетте, мерзімді қалпына келтіру үшін жеткіліксіз болып табылады. Мысалы, егер мұрагер мұра қалдырушымен ұзақ уақыт бойы араласпаған және мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алған жағдайда, мерзімді өткізіп алудың дәлелді себептерін растайтын барлық мүмкін дәлелдемелерді жинау, мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы өтінішпен уәжделген талап арыз дайындау ұсынылады. Мұрагер мен мұра қалдырушы арасындағы байланыстың болмауы, әдетте, мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алудың дәлелді себебі болып табылмайды. Алайда ерекше жағдайларда, егер байланыс орнатуға объективті кедергілер немесе мұрагердің мұра қалдырушының қайтыс болғаны туралы уақытында білуіне мүмкіндік болмаған өзге де мән-жайлар болған жағдайда, сот өткізіп алынған мерзімді қалпына келтіруі мүмкін.

Мысалы, азамат М. мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы талап арызында 2011 жылғы шілдеде қайтыс болған әжесінің қайтыс болғаны туралы 2017 жылғы тамызға дейін білмегенін көрсетті. Яғни, маңызды факт бола тұра, ол бұл туралы тек алты жылдан кейін білген. Бұл мерзімді өткізіп алу себебін Шымкент қаласының Еңбекшіқазақ аудандық соты дәлелді деп танымады. М. аталған кезеңде әжесімен немесе оның денсаулығы мен өмірі туралы хабардар басқа туыстарымен байланысуға кедергі болған өзіне байланысты емес объективті мән-жайларды растайтын дәлелдемелерді ұсынбады, сондай-ақ байланыстарды қалпына келтіруге ниет білдірмеген. Туыстарының телефон нөмірлерінің болмауы байланысқа кедергі болғаны туралы сілтеме жасау да дәлелді себептерге жатпайды. Яғни, мұра

қалдырушының жақын туысы (немересі) бола отырып, М. өз қалауымен марқұммен қатынас жасамаған, оның өміріне қызығушылық танытпаған. Қажетті ұқыптылық пен қамқорлық танытқанда, ол әжесінің қайтыс болғанын және мұра ашылғанын білуі тиіс және біле алатын еді [105].

Басқа бір жағдайда, алдыңғысымен салыстырғанда, мұра қалдырушымен туыстық қатынасты қолдамау объективті себептерге негізделген болатын [106].

Сот тәжірибесі мұраны қабылдау мерзімін сәтті қалпына келтіру үшін мұрагердің мұра қалдырушының қайтыс болғаны туралы белгіленген мерзімде біле алмауына дәлелді себептердің бар екенін дәлелдеу маңызды екенін көрсетеді. Бұл жағдайда М. әжесі мен оның жағдайы туралы ақпарат алуға кедергі болған объективті мән-жайларды растайтын сенімді дәлелдер ұсына алмады.

Осыған ұқсас іс бойынша Түркістан облысының Шардара аудандық соты мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіріп, А. азаматшасын әкесінің қайтыс болуынан кейін мұрагер ретінде таныды. А. өз талап арызында 2016 жылғы 23 сәуірде қайтыс болған әкесінің өлімінен кейін тұрғын үй, шаруашылық құрылыстары және жер телімі түріндегі мұра ашылғанын көрсетті. Ол әкесінің қайтыс болғаны туралы тек 2024 жылғы сәуірде білгендіктен, нотариусқа уақытында жүгінбеген. Анасы ажырасқаннан кейін әкесімен және оның туыстарымен араласпаған, ол кезде оған 14 жас болған. Анасы екінші рет тұрмысқа шыққандықтан, ол өгей әкесін өзінің әкесі ретінде қабылдап, биологиялық әкесімен қарым-қатынас жасамаған. Әкесі де оған қызығушылық танытпаған. Осыған байланысты ол әкесінің қайтыс болғаны және мұра мүлкінің бар екені туралы білмеген.

Бұл жағдайда Түркістан облысы Шардара аудандық сотының мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы шешімі мұрагерлердің жеке мән-жайлары мен эмоциялық жағдайын ескеру маңыздылығын көрсетеді. А. сотқа жүгінген кезде әкесінің қайтыс болғаны және мұра мүлкі туралы білмегенін түсіндіретін сенімді дәлелдер келтірді. Сот оның биологиялық әкесімен қарым-қатынасының үзілгенін және ол оның өмірі мен өлімі туралы ақпарат алмағанын назарға алды, бұл оның мұраны қабылдаудан қасақана жалтаруын жоққа шығарады [106].

Аталған іс бойынша негізгі мәселе – мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтірудің құқықтық мүмкіндігі, ол жоғарыда көрсетілген дәлелді себептердің тізбесіне сәйкес қаралады. Сот тәжірибесі әдетте мұндай істерді жеке тәртіппен қарап, барлық мән-жайларды, соның ішінде мұрагердің жасы мен психологиялық жағдайын ескереді.

Көбінесе мұраны қабылдау мерзімінің бұзылуы халықтың құқықтық сауаттылығының жеткіліксіздігімен байланысты. Қазақстанда заңгерлік қауымдастық осы бағытта белсенді жұмыс жүргізуде, дөңгелек үстелдер мен жиындар аясында мұрагерлік құқықтың ең өзекті мәселелерін, соның ішінде халық арасында ақпараттық жұмысты талқылауда.

Нотариус бейтарап әрі тәуелсіз делдал ретінде әрекет етіп, алдын ала құқықтық бақылау арқылы соттар мен өзге де мемлекеттік органдардың жүктемесін азайтуға ықпал ететін сақтандыру әділеттілігінің рөлін атқарады.

Егер соттар азаматтық айналым қатынастарына жанжал туындағаннан кейін араласатын бақылау функциясын жүзеге асырса, нотариат мәміле шарттарын келісу кезеңінде алдын ала құқықтық бақылау функциясын орындайды. Осылайша, соттарда қаралатын даулардың саны азайып, даусыз сипаттағы мәселелер нотариаттық іс жүргізу шеңберінде шешіледі.

Осыған байланысты, мұраны қабылдаудың өткізіп алынған алты айлық мерзімін қалпына келтіру мәселесін сот емес, нотариус қарау қажет деп есептейміз. Тек нотариус аталған мерзімді қалпына келтіруден бас тартқан жағдайда ғана бұл мәселе сотқа ұсынылуы тиіс. Біздің ойымызша, бұл ұсыныс мұндай санаттағы істерді қарау бойынша соттардың жүктемесін едәуір азайтып қана қоймай, мұрагерлік құқықтарды қорғауда нотариаттың рөлін арттырады.

Мұраны қабылдаудың өткізіп алынған алты айлық мерзімін қалпына келтіру мәселесін нотариус қарауы тиіс, ал нотариус бас тартқан жағдайда ғана бұл мәселені сот қарауына беру туралы ұсынылып отырған бастама өзекті және назар аударуға тұрарлық. Мұндай тәсіл сот жүйесінің жүктемесін едәуір азайтып, азаматтардың мұрагерлік құқықтарын қорғауда нотариаттың рөлін арттыруы мүмкін. Осы салыстырмалы-құқықтық талдаудың мақсаты – осы мәселені реттеудегі басқа елдердің тәжірибесін зерттеу және Қазақстан Республикасының заңнамасы үшін ұсыныстар әзірлеу.

Ресей Федерациясы, Украина, Қырғыз Республикасы және Беларусь Республикасының заңнамасын талдау мұраны қабылдаудың өткізіп алынған мерзімін, егер мұраны қабылдаған барлық мұрагерлер келісім берген жағдайда, соттан тыс тәртіппен қалпына келтірудің балама механизмі бар екенін көрсетеді.

Ресей Федерациясында бұл норма РФ Азаматтық кодексінің 1155-бабы 2-тармағында бекітілген: *мұрагер мұраны қабылдаған басқа барлық мұрагерлердің жазбаша келісімі болған жағдайда, белгіленген мерзім өткеннен кейін сотқа жүгінбей-ақ мұраны қабылдай алады* [107].

Украинада (Украина АК 1272-бабының 2-тармағы): *мерзімді өткізіп алған мұрагер, мұраны қабылдаған мұрагерлердің жазбаша келісімі болған жағдайда, нотариусқа мұраны қабылдау туралы өтініш бере алады* [108].

Қырғыз Республикасының АК-інде (ҚР АК 1155-бабының 2-тармағы): *мұрагер барлық мұраны қабылдаған мұрагерлердің жазбаша келісімімен мұраны қабылдау туралы өтініш бере алады* [109].

Беларусь Республикасының АК-інде де ұқсас норма көзделген (АК 1072-бабының 2-тармағы): *мұраны қабылдаған барлық мұрагерлердің келісімі талап етіледі және олардың қолтаңбалары белгіленген тәртіппен куәландырылуы тиіс* [110].

Мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтірудің соттан тыс тәртібінің артықшылықтары мынада:

Сот жүйесінің жүктемесін азайту. Істердің бір бөлігін нотариустарға беру соттарға күрделірек әрі даулы істерге назар аударуға мүмкіндік береді. Процедураны жеделдету. Соттан тыс тәртіп, әдетте, сот процесіне қарағанда жедел әрі формализмнен аз.

Шығындарды азайту. Нотариуске жүгіну, әдетте, сот процесіне қарағанда қаржылық шығындарды аз талап етеді.

Нотариаттың рөлін арттыру. Мерзімді қалпына келтіру мәселесін қарау бойынша өкілеттіктерді нотариатқа беру нотариусты азаматтардың құқықтарын қорғау кепілі ретінде нығайтады.

Жүргізілген талдаудың негізінде, ҚР АК мұраны қабылдаудың өткізіп алынған мерзімін соттан тыс тәртіппен қалпына келтіру мүмкіндігін көздейтін өзгерістер енгізу ұсынылады.

Ұсынылып отырған норма редакциясы:

ҚР АК (1072-2-бап) өзгерістер енгізу:

– мұраны қабылдаудың өткізіп алынған мерзімін қалпына келтіру мәселесін нотариус қарауы тиіс деген ережені енгізу.

«*Мұраны қабылдау үшін белгіленген мерзімді өткізіп алған мұрагер мұра ашылған жердегі нотариуске өткізіп алынған мерзімді қалпына келтіру туралы өтінішпен жүгінуге құқылы. Нотариус мұраны қабылдаған барлық мұрагерлердің жазбаша келісімі болған жағдайда өтінішті қарайды. Мұндай келісімдегі мұрагерлердің қолтаңбалары нотариаттық тәртіппен куәландырылуы тиіс.*

Мұраны қабылдаған барлық мұрагерлердің келісімі болмаған немесе нотариус мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіруден бас тартқан жағдайда, мұрагер мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы талап арызбен сотқа жүгінуге құқылы.»

Бұл маңызды мәселе келесі дәлелдермен негізделеді:

1) Халықаралық тәжірибеге сәйкестік. Ұсынылып отырған норма ТМД елдерінің бірқатарында қолданылатын заңнамаларға сәйкес келеді, бұл оның тиімділігі мен негізділігін көрсетеді.

2) Мүдделер теңгерімін қамтамасыз ету. Мұраны қабылдаған барлық мұрагерлердің келісімін талап ету олардың құқықтарын қорғауға және мерзімді өткізіп алған мұрагерлер тарапынан теріс пайдалануға жол бермеуге мүмкіндік береді.

3) Процедураны жеңілдету. Соттан тыс тәртіп мұрагерлерге мұрагерлік құқықтарын жылдамырақ және жеңіл түрде іске асыруға мүмкіндік береді.

4) Соттардың жүктемесін азайту. Істердің бір бөлігін нотариустарға беру сот жүйесінің жүктемесін төмендетіп, оларды күрделі дауларға бағыттайды.

Қазақстан Республикасының «Нотариат туралы» 1997 жылғы 14 шілдедегі № 155-I Заңына өзгеріс енгізу:

– нотариустың өкілеттіктерін реттейтін 34-бапты, *мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы шешім қабылдау және өз шешімінің негіздемесін ұсыну құқығы туралы тармақпен толықтыру*.

Қазақстан Республикасының Әділет министрінің 2012 жылғы 31 қаңтардағы № 31 бұйрығына өзгерістер енгізу. ҚР Әділет министрлігінде 2012 жылғы 28 ақпанда № 7447 тіркелген «Нотариустардың нотариаттық іс-әрекеттерді жасау қағидаларын бекіту туралы»:

Ұсынылып отырған бастаманы іске асыру барысында мынадай қосымша мәселелерді нақты айқындау қажет:

Нормаларды біркелкі әрі тиімді қолдануды қамтамасыз ету мақсатында заңнамада келесі мәселелер нақты регламенттелуі тиіс:

1 Өтінішті қарау мерзімі:

Нотариус өтінішті қарау үшін ең ұзақ мерзімді белгілеу қажет. Өтініш пен барлық қажетті құжаттар түскен күннен бастап қарау мерзімі 10 жұмыс күнінен аспауы тиіс деп ұсынылады. Бұл мерзім ұсынылған материалдарды жан-жақты зерделеу, мерзімді қалпына келтірудің құқықтық негіздерін талдау және негізделген шешім қабылдау үшін жеткілікті деп есептеледі.

1 Өтінішті қарау мерзімінің тоқтатылу мүмкіндігін көздеу:

Қосымша мәліметтер немесе құжаттарды өтініш берушіден не үшінші тұлғалардан сұрату қажеттілігі туындаған жағдайда, өтінішті қарау мерзімінің өтуін тоқтата тұру мүмкіндігін қарастыру қажет. Өтінішті қарау мерзімін тоқтата тұру туралы өтініш берушіге жазбаша түрде, себептері мен қарауды қайта бастау болжамды мерзімі көрсетіле отырып, хабарлануы тиіс.

2 Қажетті құжаттардың тізбесі:

Өтінішке қоса берілуі тиіс құжаттардың толық тізбесін айқындау қажет.

Бұл тізбеге мыналар кіруі тиіс:

– Мерзімді өткізіп алу себептері көрсетілген мерзімді қалпына келтіру туралы өтініш.

– Өткізіп алынған мерзімге қатысты нотариаттық іс-әрекеттің жасалғанын растайтын құжат (мысалы, өсиет, сенімхат және т.б.).

– Мерзімді өткізіп алу себептерінің дәлелділігін растайтын құжаттар (мысалы, медициналық мекемелерден анықтамалар, іссапарды, табиғи апатты растайтын құжаттар және т.б.).

– Өтініш берушінің пікірінше, өтінішті қарау үшін маңызы бар басқа да құжаттар.

Нотариусқа, егер өтініш беруші ұсынған құжаттар шешім қабылдау үшін жеткіліксіз болса, қосымша құжаттарды сұрату құқығын көздеу қажет. Өтініш берушіге сұратылған құжаттарды ұсыну үшін ақылға қонымды мерзім берілуі тиіс.

3 Мерзімді қалпына келтіруден бас тарту негіздері:

Мерзімді қалпына келтіруден бас тарту негіздерін нақты айқындау қажет, олар қолданыстағы заңнаманың талаптарына сәйкес келуі тиіс. Мұндай негіздерге мыналар жатуы мүмкін:

– Дәлелді себептер деп тануға жатпайтын мән-жайлар бойынша мерзімді өткізіп алу.

– Нотариус сұратқан қажетті құжаттардың өтініш беруші тарапынан ұсынылмауы.

– Нотариаттық іс-әрекет жасауға байланысты құқықтарды қорғау үшін белгіленген талап қою мерзімінің өтуі.

Нотариустың мерзімді қалпына келтіруден бас тарту туралы шешімі уәжделген болуы және өтініштің не себептен қабылданбағаны туралы толық негіздемені қамтуы тиіс.

Мерзімді қалпына келтіруден бас тарту туралы нотариус шешіміне өтініш берушінің сот тәртібімен шағым жасау құқығы көзделуі тиіс.

Жоғарыда аталған аспектілерді нақты регламенттеу, мерзімі өткізіліп алынған нотариаттық іс-әрекеттерді қалпына келтіру туралы өтініштерді қарау рәсімінің ашықтығы мен болжамдылығын қамтамасыз етуге, сондай-ақ азаматтардың нотариаттық іс-әрекеттерді уақтылы жасау құқығын қорғауға мүмкіндік береді. Бұдан бөлек, бұл нотариат саласындағы теріс пайдаланушылықтар мен сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға ықпал етеді.

Мұрагерлердің келісім нысаны:

Мұраны қабылдаған мұрагерлердің келісімінің мазмұны мен ресімделуіне қойылатын талаптарды айқындау қажет.

Бұл келесідей элементтерді қамтуы тиіс:

Келісім мазмұны:

– Мұрагерлерді сәйкестендіру: Келісім беретін барлық мұрагерлердің толық аты-жөні, жеке куәлік деректері және тіркелген мекенжайлары.

– Мүлікті сәйкестендіру: Келісім қолданылатын мүліктің нақты сипаттамасы (мысалы, мекенжайы, кадастрлық нөмірі және т.б.).

– Келісім мәні: Мұрагерлердің мүлікке байланысты нақты іс-әрекеттерге (мысалы, сату, сыйға тарту, жалға беру және т.б.) қатысты айқын әрі бір мағыналы келісім білдіруі.

– Келісім шарттары: Мұрагерлер мүлікті пайдалануға байланысты енгізетін кез келген шарттар немесе шектеулер.

– Қарсылықтың болмауы: Ұсынылып отырған іс-әрекеттерге мұрагерлер тарапынан қарсылықтың жоқ екені туралы мәлімдеме.

– Әрекетке қабілеттілікті растау: Әрбір мұрагер өз әрекетке қабілеттілігін және берілетін келісімнің салдарын түсінетінін растауы тиіс.

– Қол қою күні мен орны: Келісімге қол қойылған күн мен орын көрсетілуі қажет.

Келісім нысанына қойылатын талаптар:

– Жазбаша нысан: Келісім жазбаша түрде ресімделуі тиіс.

– Нотариаттық куәландыру (қажет болған жағдайда): Мүлік түріне және заңнама талаптарына байланысты келісімді нотариаттық куәландыру талап етілуі мүмкін.

– Даналар саны: Келісімнің қанша дана дайындалуы қажет екенін айқындау (мысалы, әрбір мұрагер үшін, нотариус үшін, тіркеуші орган үшін).

– Қолтаңбалар: Келісім беретін барлық мұрагерлердің жеке қолтаңбаларының болуы.

Ресімдеуге қойылатын талаптар:

– Тұжырымдардың анықтығы мен бірмәнділігі: Түсінікті әрі екіұшты мағынаға жол бермейтін тіл қолдану.

– Түзетулер мен өшірмелердің болмауы: Құжат ұқыпты, түзетулер мен өшірмелерсіз ресімделуі тиіс.

– Заңнамаға сәйкестік: Келісімнің нысаны мен мазмұны қолданыстағы заңнаманың талаптарына сәйкес келуі қажет.

Келісім алу рәсімі:

– Мұрагерлерді ақпараттандыру: Мұрагерлерге мүлікке қатысты ұсынылып отырған іс-әрекеттер туралы толық әрі шынайы ақпарат беру.

– Келісімнің еріктілігі: Келісімнің қандай да бір қысымсыз, ерікті түрде берілгенін қамтамасыз ету.

Осы аспектілерді нақты айқындау мұрагерлер арасындағы даулар мен келіспеушіліктердің алдын алуға, сондай-ақ мәміленің құқықтық тазалығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Мұраны қабылдаудың өткізіп алынған мерзімін қалпына келтірудің соттан тыс тәртібін енгізу – бұл мұрагерлік рәсімін жеңілдетуге, сот жүйесінің жүктемесін азайтуға және азаматтардың құқықтарын қорғауда нотариаттың рөлін арттыруға мүмкіндік беретін прогрессивті қадам. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне ұсынылып отырған норма редакциясы барлық мүдделі тараптардың мүдделер теңгерімін қамтамасыз етеді және халықаралық практикаға сәйкес келеді. Аталған бастаманы іске асыру мұраны қабылдаудың өткізіп алынған мерзімін қалпына келтірудің соттан тыс тәртібінің тиімділігі мен әділеттілігін қамтамасыз ететін егжей-тегжейлі ережелер мен рәсімдерді әзірлеуді талап етеді.

Нотариустар қажетті білім мен тәжірибеге ие бола отырып, мұрагерлік істер мен даулы тұстары аз басқа да жағдайларды жедел әрі тиімді шеше алады. Бұл тек сот жүйесінің жүктемесін азайтып қана қоймай, сонымен қатар азаматтар үшін заң көмегінің қолжетімділігін арттырады. Бұдан бөлек, нотариустар мен сот органдары арасында тиімді өзара іс-қимылды қамтамасыз ету, сондай-ақ олардың өкілеттіктері мен жауапкершілігінің шектерін нақты айқындау мақсатында заңнамаға қажетті өзгерістер енгізу маңызды. Осылайша, азаматтардың мүдделері мен сот жүйесінің тиімді жұмысы арасындағы оңтайлы тепе-теңдікке қол жеткізуге болады.

Нотариус мұрагерлер арасында даулар туындағанға дейін олардың алдын алуға бағытталған шаралар қабылдай алады, бұл өз кезегінде нотариаттың алдын алу функциясын күшейтеді. Нотариаттың алдын алу функциясын нығайту тек даулардың туындау қаупін төмендетіп қана қоймай, сонымен бірге мұрагерлер арасындағы үйлесімді қарым-қатынастарды қалыптастыруға ықпал етеді, ал бұл түптеп келгенде мүлікті және отбасылық құндылықтарды сақтауға жәрдемдеседі.

Бұл ұсыныстар мұрагерлік рәсімді оңтайландыруға, мұрагерлер үшін қолайлы құқықтық ортаны қалыптастыруға және нотариаттың қоғамдағы мәртебесін арттыруға бағытталған. Біздің ойымызша, бұл ұсыныстар нотариат органдары мен сот жүйесінің жұмысын жетілдіруге, сондай-ақ мұрагерлік заңнаманы және нотариаттық реттеуді реформалаудағы маңызды қадам болып табылады.

2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ СОТТАРЫНЫҢ МҰРАГЕРЛІК ДАУЛАРДЫ ҚАРАУ ЖӘНЕ ШЕШУІНІҢ ІС ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

2.1 Мұрагерлік даулар бойынша азаматтық істі қозғау

Қазақстан Республикасы соттарының мұрагерлік дауларды қарау және шешуінің іс жүргізу ерекшеліктерін зерттеу аясында Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2024 жылғы қазан айында өткен IX Судьялар съезінде айтқан қағидаттарының маңыздылығын атап өту қажет.

Президент әділ сот мемлекеттің берік тірегі екенін, ал сот жүйесі беделді және бейтарап болуы тиіс екенін ерекше атап өтті. Бұл тұжырым мұрагерлік дауларды тиімді қараумен тікелей байланысты, себебі сот жүйесіне деген сенім мен соттың бейтараптығына деген сенімділік – мұрагерлік сияқты нәзік саладағы жанжалдарды шешудің негізгі факторлары болып табылады.

«Заң мен тәртіп – қоғамдағы әділеттіліктің басты көрсеткіштері. Бұл – заң алдында бәрі тең дегенді білдіреді», – деген Президенттің тұжырымы мұрагерлік даулар контексінде айрықша маңызға ие. Көп жағдайда мұрагерлік даулар мұрагерлікті реттейтін заңнамалық нормаларды екіұшты түсіндіру немесе мұрагерлердің теңсіз жағдайына байланысты туындайды. Барлық тараптардың заң алдында теңдігін қамтамасыз ету, Президент атап өткендей, соттан істің барлық мән-жайын мұқият әрі жан-жақты қарауды, материалдық және іс жүргізу құқығының нормаларын қатаң сақтауды, сондай-ақ барлық мүдделі тараптардың мүдделерін ескеруді талап етеді [111].

Осыған байланысты Президенттің «сот инстанциялары азаматтардың сенімді қорғалуын қамтамасыз етуі тиіс» деген пікірі мұрагерлік дауларды қарау кезінде соттар үшін аса маңызды бағыт болып табылады. Мұнда тек мұрагерлердің бұзылған құқықтарын қорғау ғана емес, азаматтық айналымның тұрақтылығын қамтамасыз ету, мұраға қалдырылған мүлікті заңсыз иемденудің алдын алу және мұра қалдырушының кредиторларының құқықтарын қорғау да назарға алынады.

Президенттің IX Судьялар съезінде айтқан қағидаттары жай ғана декларациялық мәлімдемелер емес, сот жүйесінің жұмыс істеуінің негізі және нақты айтқанда мұрагерлік дауларды тиімді шешудің іргетасы екенін байқауға болады. Заң үстемдігін сақтау, процестің барлық қатысушыларының заң алдындағы теңдігін қамтамасыз ету және азаматтардың құқықтарының сенімді қорғалуы Қазақстан Республикасы соттары тарапынан мұрагерлік істерді әділ әрі заңды түрде қараудың негізгі шарттары болып табылады. Осы жұмыстың келесі параграфтарында мұрагерлік даулар бойынша азаматтық істі қозғауға байланысты нақты іс жүргізу ерекшеліктері қаралып, олардың аталған қағидаттарды практикада іске асыруға қалай ықпал ететіні талданады.

Істі қозғау талап арызбен тікелей байланысты. Ғылыми әдебиеттерде талап ұғымына қатысты түрлі көзқарастардың бар екенін атап өткен жөн. Осыған байланысты, талапқа қатысты негізгі белгілерді қамтитын жалпы анықтама беріледі. Осылайша, талап — бұл «құқық бұзылған немесе даулы құқықты қорғаудың сот талқылауына тән процессуалдық құралы» [112, 219 б.].

Сонымен қатар, талап материалдық және процессуалдық тұрғыдан қарастырылады. Процессуалдық жағынан алғанда, талап – бұл құқықтар мен мүдделерді қорғау мақсатында бірінші сатыдағы сотқа талап арыз беру. Материалдық мағынада талап – бұл көрсетілген талаптарды қорғау және қанағаттандыру құқығы [48, 47 б.].

Азаматтық іс жүргізу құқығы теориясында талаптарды жіктеудің бірнеше негіздері бар:

1. процессуалдық-құқықтық (талаптың мақсаты мен нысанына байланысты);

2. материалдық-құқықтық (қорғалатын объектіге қарай);

3. қорғалатын мүдденің сипатына байланысты [113, 314 б].

Бірінші жіктеу шеңберінде келесі талаптар бөлініп көрсетіледі: тану туралы талаптар; міндеттеу туралы талаптар; өзгерту туралы талаптар [114, 327 б.].

Мұрагерлік саласындағы құқықты тану туралы талапқа мысал ретінде өсиетті жарамсыз деп тану туралы талапты келтіруге болады. Бұл ретте, Алматы қаласы Жетісу аудандық сотында қаралған азаматтық іс назар аударуға тұрарлық.

Мишина Любовь Николаевна 2005 жылғы 19 наурызда қайтыс болғаннан кейін, мұралық масса – тұрғын үй пайда болды. ҚР АК 1061-бабына сәйкес, қайтыс болғаннан кейінгі мұрагерлері: күйеуі Мишин Евгений Ильич, қызы Оленина Елена Александровна және ұлы Оленин Сергей Александрович деп танылды.

2021 жылғы 23 тамызда мұрагерлердің бірі – жұбайы Мишин Евгений Ильич қайтыс болды. Мишин Е.И. қайтыс болғаннан кейін алты ай өткен соң, нотариус Кастенцо Е.В. куәландырған өсиетке сәйкес, мұрагер ретінде марқұмның танысы – Романенко Галина Васильевна танылды.

Сонымен қатар, Мишин Евгений Ильич қайтыс болғаннан кейін, оның Ресей Федерациясының азаматы екені және Қазақстан Республикасының азаматы Мишина Л.Н. (тегі – Гагарина) екеуі 1979 жылғы 17 мамырда Алматы қаласында некеге тұрғаны белгілі болды. Сонымен бірге, Ресейдің Нижегород облысының АХАТ Бас басқармасының 2024 жылғы 25 қаңтарда берілген № А-00003 некені тіркеу туралы анықтамасына сәйкес: «Азаматтық хал актілерінің бірыңғай мемлекеттік тізілімінде 1962 жылғы 12 ақпанда тіркелген №550 неке қию актісі бар. Бұл жазбаны Новосибирск қаласы, Жол айрығы аудандық еңбекшілер депутаттары кеңесі атқару комитетінің АХАТ бөлімі тіркеген. Онда Мишин Евгений Ильич (25.06.1940 ж.т.) пен Рузакова Анастасия Дмитриевна (06.12.1931 ж.т.) некеге тұрғаны, және неке қиылғаннан кейін әйеліне Мишина тегі берілгені көрсетілген».

2024 жылғы 27 қыркүйекте алынған Нижегород облысының АХАТ Бас басқармасының хабарламасына сәйкес, Мишин Е.И. мен Мишина А.Д. арасындағы некені бұзу туралы акт жазбасы жоқ.

Осыған байланысты азамат Мишин Е.И. азаматша Мишина А.Д.-мен некені бұзбастан, алдаумен азаматша Гагарина Л.Н.-мен «некеге тұрған».

Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» кодексінің 11-бабының 2-тармағына сәйкес, олардың бірі басқа тіркелген некеде тұрған жағдайда, некеге тұруға жол берілмейді. Аталған Кодекстің 25-бабының 3-тармағына сәйкес, мұндай некелер жарамсыз деп танылады. Осыған байланысты талап қоюшылар Оленина Е.А. және Оленин С.А. соттан Мишина Любовь Николаевна мен Мишин Евгений Ильич арасында жасалған некені жарамсыз деп тануды сұрайды, бұл өз кезегінде өсиетті жарамсыз деп тану мәселесін тудыруы мүмкін [115].

Міндеттеу туралы талаптарға мысал ретінде мұраға қалған мүлікті бөлу туралы талаптарды келтіруге болады. 2019 жылы Алматы қаласы Алатау аудандық сотында У. тарапынан У. мен Р.-ға қатысты мұрагерлік мүлікті бөлу туралы азаматтық іс қаралды. Талап қоюшының талаптары мынадай негіздерге сүйенді: У. өзінің отбасымен бірге "Ұлжан" ықшам ауданындағы мұраға қалған үйде тұрған, ал Р. өз үлесін ақшалай түрде алғандықтан және бұл үлестен У. пайдасына ресми түрде нотариалдық бас тарту жасағандықтан, өз пайдасына бас тартқан. Талап қоюшының өтініштері бойынша ақшалай өтемақы төлеуді талап еткенде, жауапкер бұдан үзілді-кесілді бас тартып, талап қоюшы биологиялық тұрғыдан мұра қалдырушының қызы емес, асырап алынғанын алға тартты. Сот істің материалдарын зерттей келе, талап қоюшының талаптарын толық қанағаттандырды. Мұрагерлік мүліктің 1/3 үлесін талап қоюшыға беріп, бөлісті. Алматы қалалық азаматтық істер жөніндегі сот алқасы бірінші инстанция сотының шешімін күшінде қалдырды. Себебі, талап қоюшының туу туралы куәлігінде мұра қалдырушы көрсетілген, ал мұра қалдырушы мен талап қоюшы арасындағы туыстық қатынасқа қатысты дау болмаған. Осыған байланысты сот алқасы бірінші инстанция шешімінің заңды және негізді екенін, ал апелляциялық шағымның қанағаттандыруға жатпайтынын көрсетті [116].

Осыдан көрініп тұрғандай, мұрагерлік мүлікті бөлу туралы талаптарды қарау кезінде сот ең алдымен талап қоюшының мұрагерлік мүлікке құқығының бар-жоғынан шығады. Бұл жағдайда, мұрагерлік құқық туралы куәлікпен расталған. Соттың нотариус берген құжаттың дұрыстығына күмән келтіруіне негіз болмаған, ал жауапкерлер өз дәлелдерін негіздей алмады.

Мұрагерлік құқықтық қатынастар саласында осындай талаптардың келесі бір мысалын келтіруге болады: мұрагерлік үлестегі үлесті ақшалай түрде бөліп беру туралы талап арыз. Мәселен, Еңбекшіқазақ аудандық сотында А. тарапынан туған бауыры М.-ға қарсы мұрагерлік үлесті ақшалай түрде бөліп беру туралы азаматтық іс қаралды. Талап қоюшы мен жауапкер жеке үй (шаруашылық құрылыстары мен моншасымен қоса) түріндегі мұрагерлік мүлікті өзара ерікті түрде бөле алмағандықтан, талап қоюшы сотқа жүгінуге мәжбүр болған. Себебі, жауапкер талап қоюшыға мұрагерлік құқықты жүзеге асыруға кедергі келтірген: түнде рубильник арқылы жарықты сөндірген, есікті іштен кілттеп қойған, талап қоюшыға келген қонақтарды үйден қуып шыққан. Бұл дәлелдер бейнематериалдармен және куәгерлердің айғақтарымен расталған. Істің материалдарын зерттеген сот талаптарды қанағаттандыру туралы шешім қабылдады. Сот тауартану сараптамасын тағайындап, оның

нәтижесіне сәйкес мұрагерлік мүліктің ½ үлесін талап қоюшыға 10 246 000 теңге мөлшерінде ақшалай түрде беруді шешті [117].

Азаматтық процестегі өзгерту туралы талаптар құқықтық қатынастарды өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталады. Сот шешімі арқылы тараптар арасындағы бұрын қалыптасқан құқықтық қатынастар өзгертіледі. Мысал ретінде келесі істі атауға болады: Алматы қаласы Бостандық аудандық соты Т. пайдасына шешім шығарған. Т. тарапынан өсиетті жарамсыз деп тану және мұрагерлік мүліктің ¼ үлесін бөліп беру туралы талап арыз берілген. Талаптың негізі — өсиет ресімдеу кезінде марқұм болған жұбайының үлесі ескерілмегені. Яғни, 1995 жылы Т. мен В. тұрғын үй сатып алған, меншік иесі ретінде тек Т. көрсетілген. 2005 жылы В. қайтыс болып, мұрагерлік іс ашылмаған, Т. мұраны фактілік түрде қабылдаған. 2011 жылы Т. азаматша Д. пайдасына өсиет қалдырған. Өсиет жасау кезінде нотариус 2005 жылы қайтыс болған жұбайының үлесін ескермеген. Сот талаптарды қанағаттандырудан бас тартқан. Алматы қалалық азаматтық істер жөніндегі сот алқасы бірінші инстанция шешімін жойып, талапты қанағаттандыру туралы жаңа шешім шығарған. Алқа соттың істің мән-жайын дұрыс анықтамағанын, 2005 жылы қайтыс болған анасының үлесі ескерілмегенін айтып, шешімді өзгерткен. Кассациялық инстанциядағы азаматтық істер жөніндегі сот алқасы істі өндіріске қабылдаудан бас тартты, бұл апелляциялық инстанцияның шешімінің заңдылығы мен негізділігін растайды [118].

Материалдық-құқықтық белгісі бойынша талаптарды жіктеу даулы материалдық құқықтық қатынастың сипатына және құқық саласына (салық, әкімшілік, азаматтық, жер және т.б.) байланысты жүзеге асырылады [113, 319 б.].

Талаптарды жіктеудің тағы бір негізі — қорғалатын мүдденің сипаты. Осыған байланысты азаматтық іс жүргізу құқығы теориясында талаптар көбінесе мынадай мүдделерді қорғау үшін бөлінеді: жеке, жария, басқа адамдардың құқықтары мен анықталмаған тұлғалар шеңберінің мүдделері. Бұл жағдай Қазақстанның процессуалдық заңнамасында әлі беймәлім немесе сирек қолданылатын жаңа талап нысандарының, атап айтқанда, топтық талаптардың дамуына қажеттілік туғызды [119]. Е. Бычкова мұндай талаптарды «ұжымдық» деп атауды және оларды ҚР АПК-не енгізуді ұсынады [120].

Топтық немесе ұжымдық талаптар құқықтарды қорғау жүйесінде ерекше орын алады және қазақстандық іс жүргізу құқығындағы жаңа санаттарға жатады. Мұндай талаптар көптеген дамыған елдерде бұрыннан қолданылып келеді [121, 44 б.].

Қазіргі кезеңде ұжымдық талап – бұл көптеген тұлғалардың құқықтары бұзылған жағдайда немесе бір ғана жауапкер тарапынан жасалған құқықбұзушылық болғанда, дауды сотқа берудің жалғыз тәсілі болып табылады [122]. Біздің ойымызша, топтық немесе ұжымдық талапты дербес талап түрі ретінде нақты бекіту олардың әрі қарай ғылыми зерттелуін қажет етеді.

Талаптарды материалдық-құқықтық белгісі мен процессуалдық мақсатына қарай жіктеу тәжірибе жүзінде маңызды мәнге ие. Бұл сотқа

талаптың нысанын дұрыс анықтауға және оны қараудың тиісті тәртібін таңдауға мүмкіндік береді.

Мұндай түсінікте негіздеме барынша тұтас әрі мазмұнды болып көрінеді — аталған атаулар зерттеліп отырған құбылыстың мәнін неғұрлым толық әрі дәл сипаттайды. Алайда, ресейлік процессуалист О. Исаенкова дұрыс атап өткендей, мұндай жағдайда қазіргі азаматтық процестің терминологиялық тізбегі толығымен бұзылады. Бұл тараптарды өз аттарымен атауға мүмкіндік бермейді, өйткені талапты «талап» деп атау да қиындық тудырады (өйткені «талап қоюшы» деген тарап болмай қалады) [123, 150 б.].

Біз жүргізген талаптарды материалдық-құқықтық белгісі мен процессуалдық мақсатына қарай жіктеу жөніндегі талдау құқық қолдану тәжірибесінің маңызды аспектісіне назар аударады. Бұл сотқа даудың нысанын неғұрлым дәл анықтауға және оны шешудің оңтайлы рәсімін таңдауға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл процесті жеңілдетуге және оның тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Алайда, О. Исаенкова әділ атап өткендей, терминологияны қайта қарастыру әрекеті құқықтық санада түсініспеушілік туғызып, тараптардың процестегі рөлдерін ұғынуды қиындатуы мүмкін [123, 159 б.]. «Талап қоюшы» және «жауапкер» ұғымдары заң практикасына терең орныққан және тек формалды белгілер емес, тараптардың белгілі бір құқықтары мен міндеттерін білдіреді. Егер біз бұл терминдерді өзгерте бастасақ, процессуалдық және материалдық-құқықтық мазмұн арасындағы қалыптасқан байланысты жоғалтуымыз мүмкін.

Осылайша, талаптарды жіктеудің жаңа тәсілі мен дәстүрлі терминология арасында үйлесімділік қажет. Бұл құқық қолданудың анықтығы мен бірізділігін сақтауға, сондай-ақ құқықтық белгісіздіктен аулақ болуға мүмкіндік береді. Ақыр соңында, процессуалдық заңнаманы реформалаудың мақсаты тек рәсімдерді жеңілдету емес, сонымен қатар барлық қатысушылар үшін құқықтық анықтықты және қолжетімділікті арттыру болуға тиіс.

Мұрагерлікке қатысты талаптар мен мұрагерлік тақырыппен байланысты басқа талаптарды нақты ажырату құқық қолдану тәжірибесінде маңызды рөл атқарады. Мұндай жіктеу қолданыстағы азаматтық заңнаманы неғұрлым нақты түсіндіруге ғана емес, сондай-ақ істерді қараудың процессуалдық аспектілеріне де әсер етеді, бұл өз кезегінде әділ сот төрелігінің тиімді жүзеге асуына және азаматтардың заңды мүдделерін қорғауға ықпал етеді.

Мұрагерлік құқықтан туындайтын талаптардың құқықтық негіздерін және олардың іс жүргізу табиғатын анықтау осы саладағы талаптарды әрі қарай зерделеу мен жіктеудің қажеттілігін айқындайды. Мұрагерлік мүлікті иеленетін тұлғалардың құқықтарын тиімді қорғау талаптардың мәні мен мазмұнын терең түсінуді қажет етеді, бұл тек мұрагерлік құқық саласындағы күрделі құқықтық қатынастарды жүйелеу мен талдау арқылы мүмкін болады.

Істі қозғау мәселелері ҚР АПК-нің 14-тарауымен («Талап қою») реттеледі. Бұл тарауды «Талап қою өндірісін қозғау» деп қайта атауды ұсынған қазақстандық ғалым С.А. Акимбекованың пікірімен келісуге болады, өйткені бұл атау мазмұнына неғұрлым сәйкес келеді [124, 193 б.].

ҚР АПК-нің 148-бабына сәйкес, талап арыз сотқа жазбаша түрде беріледі. Талап арызға талапкер немесе оның өкілі қол қояды. Аталған бапта талап арыздың мазмұнына қойылатын талаптар бекітілген. Бұл талаптар, соның ішінде инвестициялық даулар бойынша талап арызды қабылдау кезінде де, сот үшін міндетті болып табылады.

Берілген арызда дауды шешу үшін маңызы бар өзге де мәліметтер көрсетілуі мүмкін [125, 150 б.]. Сондай-ақ, талап арызда қосымша өтініштер (мысалы, дәлелдемелерді сұрату, істі жан-жақты қарау үшін уәкілетті органдардан қажетті ақпаратты сұрату туралы) қамтылуы мүмкін. Талап арызда талап қоюшының сотқа дейінгі реттеу тәртібін сақтағаны туралы мәліметтер міндетті түрде көрсетіледі.

Уақыт үнемдеу мақсатында талап қоюшыға талап арыздың және оған қоса тіркелген құжаттардың көшірмесін жауапкерге тапсыруды міндеттеу қажет деп санаймыз. Бұл тапсыру тапсырыс хат арқылы растама хабарламасымен жүзеге асырылуы тиіс. Қазіргі заманғы процесте IT-технологиялардың белсенді енгізілуін ескере отырып [126, 114 б.], талапкердің мынадай іс-әрекеттерді жүзеге асыруы процессуалдық үнемділік тұрғысынан мүмкін деп есептейміз:

- талап арыздың және оған қоса тіркелген құжаттардың көшірмесін жауапкердің электрондық поштасына жіберу (жіберілгені туралы дәлелдемені сотқа ұсыну арқылы);
- талап арыздың және оған тіркелген құжаттардың көшірмесін «Сот кабинеті» порталына орналастыру;
- талап арыздың және оған қоса тіркелген құжаттардың көшірмесін жауапкерге тапсырыс хатпен жіберу.

Осы ұсыныстар қосымша ой елегінен өткізуді қажет етеді және болашақта ҚР АПК-нің 148-бабына тиісті өзгерістер енгізуге мүмкіндік береді деп ойлаймыз.

Осыған байланысты ҚР АПК-нің 133-2 бабын толықтыру назар аударарлық. Бұл бап бойынша құжаттар (талап арыз, арыз, шағым, ұсыну және басқа да құжаттар) сотқа қағаз тасымалдағышта да, сондай-ақ электрондық қолтаңбамен куәландырылған электрондық құжат түрінде электронды түрде де берілуі мүмкін. Мұндай арыздар «Сот кабинеті» ресми сайтында орналастырылған форма арқылы беріледі.

Практик Д. Атымтаеваның пікірінше, ақпараттық технологияларды қолдану аясын кеңейту сот төрелігін жүзеге асыруды жеңілдетуге бағытталған [127].

Қазіргі уақытта еліміздің барлық соттары тиісті техникалық құралдармен жабдықталған және техникалық мүмкіндіктерге ие екенін атап өткен жөн. Бүгінгі таңда барлық сот процестері онлайн форматта жүзеге асырылады [128, 258 б.].

Азаматтық процестің қазақстандық маманы А. Салпеков «онлайн процесі кезінде бейнеконференц-байланысты орнату барысында ұйымдастырушылық және техникалық себептерге байланысты әрдайым пайдалану мүмкін болмайтынын» атап өтеді [129, 16 б.].

Электрондық форматта құжаттарды ұсыну тәртібі Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты жанындағы Соттар қызметін қамтамасыз ету департаменті басшысының 2018 жылғы 9 маусымдағы № 6001-18-7-6/188 бұйрығымен реттеледі. Бұл бұйрық соттарға электрондық құжат нысанында құжаттарды ұсыну, оларды тіркеу, өңдеу және танысу құралдарын техникалық қолдану қағидаларын бекітеді [130].

Сотқа құжаттарды электрондық түрде ұсыну мүмкіндігін қамтамасыз ету — қосымша процессуалдық мүмкіндік ретінде, сонымен қатар соттарға қол жеткізуді жеңілдетудің бір тәсілі ретінде қарастырылуы керек.

Сотқа талап арыз түскеннен кейін, оны қабылдау мәселесі қаралады. Бұл кезеңде мынадай процессуалдық салдарлар туындауы мүмкін: талап арыз сотпен қабылданады және іс қозғалады; талап арызды қабылдаудан бас тарту; талап арызды қайтару.

Талап арызды қабылдау мәселесі құжаттар сотқа түскен күннен бастап бес күн ішінде судьямен шешіледі. Біріншіден, судья талап арыздың нысаны мен мазмұнына қойылатын талаптардың сақталған-сақталмағанын анықтайды. Одан кейін азаматтық істі қозғау туралы, сондай-ақ сот ісін жүргізу тілі көрсетілген ұйғарым шығарылады.

ҚР АПК-нің 151-бабы талап арызды қабылдаудан бас тарту негіздерін көздейді. Талап арызды қабылдаудан бас тарту туралы судья ұйғарым шығарады және оған тіркелген құжаттармен (талап арызбен қоса) бірге талап арыз берген тұлғаға жолдайды.

Тәжірибеде сотқа берілген талап арыздың қайтарылуы жиі кездеседі. Талап арызды қайтару негіздері Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің (АПК) 152-бабында белгіленген.

Талап арызды қайтару туралы ұйғарымда судья талапкерге қай сотқа жүгіну керектігін немесе азаматтық істі қозғауға кедергі келтіретін мән-жайларды қалай жою керектігін көрсетеді. Бұл сот ұйғарымы талап арыз сотқа келіп түскен сәттен бастап бес жұмыс күні ішінде шығарылады және талапкерге барлық тіркелген құжаттарымен бірге жіберіледі. Сонымен бірге, талап арыздың қайтарылуы талапкерге сол жауапкерге, сол нысана мен сол негіздер бойынша талап қоюға қайта жүгінуге кедергі келтірмейді. Соттың талап арызды қайтару туралы ұйғарымына шағым жасауға болады.

Талап ұғымы мен оны жіктеу мәселелерін қарастыру аясында, талаптарды жіктеудің жаңа тәсілдерін дәстүрлі терминологиямен үйлестіру қажеттігі анықталды. Бұл барлық сот процесіне қатысушылар үшін құқықтық айқындықты арттырып, заңдық белгісіздіктен сақтайды. Мұрагерлікке қатысты талаптар мен осы тақырыппен байланысты өзге де талаптарды нақты ажыратудың маңызы көрсетілді, бұл қолданыстағы азаматтық заңнаманы неғұрлым дәл түсіндіруге және әділ сот төрелігін тиімді жүзеге асыруға ықпал етеді.

Осылайша, жүргізілген зерттеу мұрагерлік даулар бойынша азаматтық істі қозғаудың негізгі процессуалдық ерекшеліктерін анықтауға ғана емес, сонымен қатар азаматтардың мұрагерлік құқықтық қатынастар саласындағы құқықтары мен заңды мүдделерін тиімді сот қорғауын қамтамасыз етуге

бағытталған заңнаманы және құқық қолдану тәжірибесін жетілдіру бойынша нақты ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік берді. Бұл саладағы болашақ зерттеулер талаптарды жіктеу мәселелерін тереңірек зерделеу, сот процесінің қолжетімділігі мен тиімділігін арттыру, сондай-ақ Қазақстан Республикасының сот жүйесіне заманауи ақпараттық технологияларды енгізу үшін қажет.

2.2 Мұрагерлік даулар бойынша істі сот талқылауына дайындау

Азаматтық істерді сот талқылауына дайындау мәселелері Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексімен және Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Азаматтық істерді сот талқылауына дайындау туралы» нормативтік қаулысымен реттеледі [131].

Көптеген ғалымдар азаматтық істерді сот талқылауына дайындаудың мәнін аша отырып, оның міндеттілігін атап өтеді [132, 19 б.; 133, 102; 134 , 83 б.; 135].

Азаматтық істі, соның ішінде мұрагерлік даулар бойынша істі, сот талқылауына дайындаудың міндеттері АПК-нің 163-бабында тікелей көрсетілген.

АПК-ке сәйкес дәлелдемелер істі сот талқылауына дайындау барысында ұсынылады. 163-баптың 2-бөлігінің 4) тармағына сәйкес, істі дайындау міндеттерінің бірі – әр тараптың өз талаптары мен қарсылықтарын негіздеу үшін қандай дәлелдемелер ұсынуы керектігін анықтау.

Сәйкесінше, дәлелдемелерді қоса тіркеу және дәлелдеудің нысанасын анықтау мәселелері дәл осы кезеңде шешіледі. Қоғамның сот билігіне деген сенімін қалыптастыру – сотта шындықты анықтаусыз, құқықтық маңызы бар әрекеттердің нақты фактілерге сәйкестігін орнатусыз мүмкін емес. Дәлелдеу – азаматтық процеске қатысушылардың қызметінің негізі әрі азаматтық іс жүргізу құқығының дербес кешенді институты болып табылады [136, 43 б.].

Қазақтың беделді процессуалисті З.Х. Баймолдинаның пікірі бойынша, азаматтық сот ісін жүргізуде тараптардың талаптары мен қарсылықтарын негіздейтін мән-жайларды және істі дұрыс шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайларды танудың негізгі тәсілі – оларды сот дәлелдемелері арқылы бар немесе жоқ екенін анықтау, яғни соттық дәлелдеу [137, 5 б.].

Бұл көзқарасты қазақстандық тағы бір ғалым К.В. Муқашева да қолдайды. Ол азаматтық іс жүргізудің маңызды құрамдас бөлігі ретінде фактілер мен мән-жайлардың шынайылығын дәлелдеу рәсімі судьяның заңды әрі негізді шешім қабылдауы үшін қажетті сенімін қалыптастыратынын атап көрсетеді [138, 3 б.].

Өзінің кандидаттық диссертациясында Е.А. Темирова дәлелдемелер ұғымына мынадай түсініктеме береді: азаматтық істерде дәлелдемелерді бағалау – сот талқылауының басты аспектілерінің бірі. Бұл тек материалдық және іс жүргізу құқығы нормаларын қолдану ғана емес, сонымен қатар мұқият талдауды талап ететін теориялық және практикалық аспектілерді қамтиды [139, 19 б.].

Темирова Е.А.-ның азаматтық істерде дәлелдемелерді бағалаудың маңыздылығы туралы пікіріне қосылуға болады. Шынында да, сот процесін тек құқық нормаларын механикалық түрде қолданумен шектеуге болмайды; ол, әсіресе дәлелдемелер контексінде, терең аналитикалық жұмысты талап етеді. Бұл дәлелдемелер фактілерді растау немесе жоққа шығару құралы ғана емес, судьяның сенімін қалыптастырудың негізі болып табылады. Сондықтан дәлелдемелерді жіктеу мен бағалаудың теориялық негіздерін де, олардың сот тәжірибесінде қолданылу ерекшеліктерін де ескеру қажет.

Сонымен қатар, дәлелдемелерді бағалау көпқырлы болып келеді. Ол тек құқықтық және фактілік тұрғылармен ғана шектелмей, сонымен қатар мәдени және әлеуметтік контекстілерді де ескеруі мүмкін. Бұл соттар мен процестің басқа қатысушыларының ұсынылған дәлелдемелерге сыни көзқараспен қарау қабілетін қалыптастыру қажеттігін көрсетеді [140, 68 б.].

Дәлелдемелер және дәлелдеу институттары да мұрагерлік құқық секілді ғасырлар бойы қалыптасқан, зерттеушілердің қызығушылығын тудырады. Сонымен бірге, бұл тақырыптың өзектілігі құқықтық саясаттағы доктриналық өзгерістермен байланысты: кеңестік кезеңнен қазіргі жекеше құқықтық қатынастарға негізделген сот жүйесіне көшу, соның ішінде халықаралық азаматтық процесс нормалары аясында.

1994 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформаның Мемлекеттік бағдарламасының тұжырымдамасы бекітілді [141]. Онда негізгі мақсат – тәуелсіз сот билігін қалыптастыру, сот жүйесін қайта құру және сот төрелігіне қатысты заңнаманы жетілдіру деп көрсетілген. Қазақстан 1995 жылы Конституция қабылдап, кеңестік билік пен экономика моделінен бас тартқанына қарамастан, азаматтық іс жүргізу заңнамасындағы өзгерістер тек 1999 жылдан басталды. Мұрагерлік құқық нормалары да 1999 жылғы ҚР АК қабылдануымен жаңартылды.

Сот жүйесін реформалаудың тұжырымдамалық негіздерін елемеу жаңа құқықтық институттарды енгізу кезінде үйлеспеушілік пен негізсіз баяулыққа, сондай-ақ дәлелдемелерге қатысты бұрынғы процессуалдық тәжірибенің қайта оралуына әкелді. Заң жобаларының авторлары көбінесе азаматтардың соттағы құқықтары мен мүдделерін тиімді қорғау мәселесіне қызығушылық танытпады. Олар ұсынылған модельдердің Қазақстан үшін функционалдық жарамдылығын, олардың қаржыландыру мүмкіндіктерін, кадрлық қамтамасыз етуін, сондай-ақ жылдар бойы жинақталған отандық оң тәжірибені ескермеді.

1999 жылы процессуалдық заңнамаға елеулі өзгерістер енгізілгенімен, дәлелдемелерді реттеу кеңестік азаматтық іс жүргізу моделін сақтап қалды. Осыған байланысты Қазақстанда процессуалдық заңнамада жаңашылдықтар енгізу тоқтаусыз жалғасуда. Қазіргі кезеңде дәлелдемелер мен дәлелдеу құралдары, дәлелдеуден босату негіздері, тараптарды куә ретінде жауапқа тарту, халықаралық құқықтық актілерден туындайтын шарттық соттылық және тағы басқа мәселелер бойынша бірыңғай көзқарас қалыптаспаған.

Мұрагерлік құқықтың дәлелдеу нысанасын қалыптастыруға тікелей әсер ететін нормативтік актілер меншік құқығының пайда болу сәті, құқықтарды

мемлекеттік тіркеудің құқықтық салдары және т.б. мәселелер бойынша қайшылықтардан тұрады. Сондықтан ұлттық процессуалдық заңнаманы жетілдіру аясында алдыңғы жылдардағы ұлттық реттеу тәжірибесін де, сондай-ақ негізінен еуропалық елдердің қазіргі демократиялық тәжірибесін де кешенді зерттеу қажет.

Азаматтық сот өндірісіндегі дәлелдеу қызметіне, соның ішінде дәлелдеу нысанасын, оның мазмұнын анықтауға қатысты ғылыми талдау көптеген отандық ғалымдар мен практиктердің назарын аударған және әлі де аударуда. Олардың қатарында З.Х. Баймолдина [137], Е.А. Темирова [139], И.З. Куанаева [9], Е.С. Бычкова [142], В.М. Байгелов [143] және басқа да авторларды атауға болады, олардың еңбектері осы мәселелерді одан әрі зерттеуге бастау нүктесі болды.

Ғылыми әдебиетте дәлелдеу нысанасын анықтауға қатысты түрлі көзқарастар айтылған [9, 50 б.; 137, 33 б.; 143; 144, 166 б.]. ҚР АПК 63-бабында дәлелдеу нысанасы ретінде талаптарды немесе қарсылықтарды негіздейтін, не болмаса істі шешу үшін маңызы бар мән-жайлар көрсетілгенімен, дәлелдеу нысанасына кіретін фактілер шеңбері әлі де талқылау тудыратын, әсіресе мұрагерлік істер сияқты категорияларда күрделі және даулы мәселе болып қала береді.

АПК-нің 224-бабы 1-тармағына сәйкес, сот шешімі негізделген болуы тиіс. Заңда «негізділік» деген ұғым шешімнің тараптардың өз талаптары мен қарсылықтарының негізі ретінде көрсеткен мән-жайларын толық әрі жан-жақты анықтау арқылы, олар сот отырысында зерттелген дәлелдемелермен расталған жағдайда орын алады деп түсіндіріледі. Алайда, заңда нақты бір істі қарау барысында жиналуы тиіс дәлелдемелер тізбесі көрсетілмеген. Бұл мәселенің шешімі көпшілікке белгілі: дәлелдеу нысанасы – бұл дәлелдемелердің қатыстылығын анықтауға көмектесетін өлшем. Дәлелдеу құралдарының рұқсаттылығы да сот шешімінің заңдылығы мен негізділігін қамтамасыз ететін басты шарттардың бірі болып табылады. Осы орайда, мұрагерлік құқықтан туындайтын істердің жекелеген категориялары бойынша дәлелдеу нысанасын талдау өзекті, себебі бұл құқық қолдану тәжірибесін едәуір жеңілдетеді. Мұндай талдау дәлелдемелердің қатыстылығы мен рұқсаттылығы тұрғысынан жүргізілуі қажет [145].

Дәлелдеу нысанасын дұрыс анықтау – тек мұрагерлік даулар бойынша ғана емес, азаматтық процестегі жалпы дәлелдеу тәртібінің табысты болуының кепілі. Бұл талап – дәлелдемелердің қатыстылығы туралы нормативтік анықталған ереже. Мысалы, АПК-нің 64 және 65-баптары дәлелдеу нысанасына қатысты ақпаратты қамтитын дәлелдемелер тиісті деп есептелетінін көрсетеді. Кейін заң шығарушы соттың дәлелдеу нысанасына қатысы жоқ дәлелдемелерді қарауға қабылдамайтынын бекітті. Белгілі бір санаттағы істерде дәлелдемелер шеңберін немесе қатыстылығын анықтау үшін, ең алдымен, дәлелдеу нысанасын айқындау қажет. Егер сөз талап қоюшы туралы болса, дәлелдеу нысанасына талап арызда баяндалған талаптарды негіздейтін мән-жайлар жатады; ал жауапкер үшін — қарсылықты негіздейтін мән-жайлар.

Осыған байланысты, біздің ойымызша, істің бастапқы кезеңі — алдын ала сот отырысы барысында дәлелдеу нысанасын қалыптастырудағы соттың орны мен рөлін нақтылап алу қажет. Ғылыми әдебиетте заңда көзделген судьяның істі сот талқылауына дайындау жөніндегі әрекеттері толық емес екені әділ түрде атап өтіледі. Сонымен қатар, заңда көзделмеген, бірақ сотпен жүзеге асырылатын басқа әрекеттер де іс жүргізудің тиімділігін айтарлықтай арттыра алады [146, 217 б.].

АПК-нің 73-бабына сәйкес, дәлелдемелер тараптармен және іске қатысушы басқа тұлғалармен бірінші сатыдағы сотқа талап қабылданған кезде ұсынылады және олардың әрекеттерін көрсететін сотқа дейінгі хаттамада көрсетіледі.

Іске қатысушылар сот талқылауы барысында өз талаптары мен қарсылықтарын негіздеу үшін сілтеме жасайтын және пайдалануды жоспарлаған дәлелдемелерді ашық түрде ұсынуы және өзара алмасуы тиіс [147, 163 б.].

АПК-нің 165-бабында егер дау алдын ала сот отырысы сатысында шешілмеген болса, соттың талап талаптарын немесе жауапкердің қарсылығын нақтылау, орнатылуы тиіс фактілерді анықтау міндеті әділ түрде көзделген. ҚР ЖС 2001 жылғы 13 желтоқсандағы № 21 нормативтік қаулысында: сот талап арыздың нысанасын (талап қоюшы нақты не талап етеді), талап негізін (қандай мән-жайларға сүйенеді) және талап мазмұнын (өз құқықтарын қорғау тәсілі қандай екенін) анықтауы тиіс делінген. Жауапкер тарапынан – оның талапқа қандай қарсылық білдіретінін және қарсылық сипатын нақтылау қажет. Алайда, дәлелдеу нысанын анықтауда соттың басым рөлін нормативтік тұрғыда бекітуге заң шығарушының көзқарасы алдын ала сот отырысын өткізу міндетті болмағандықтан, мәнін жоғалтады. Әдебиетте судьяның процестің дайындық кезеңінде татуластыру рәсімі ретінде медиацияны тікелей өзі жүргізуі сот жүйесінің мүддесіне қызмет етеді деп негізделген пікір айтылған [148, 102 б.].

Айта кету керек, сот процестің өзге сатыларында дәлелдемелердің қатыстылығы мен рұқсаттылығы туралы мәселені өз қалауы бойынша шешеді және шешім шығарылғанға дейін бұл туралы тараптарға хабарлауға міндетті емес. Тәжірибеде 73-баппен көзделген дәлелдемелерді ұсыну тәртібі судьялармен жиі сақталмайды, алдын ала сот отырыстары (АПК-нің 172-бабы) өткізілмейді, ал өткізілген жағдайда да дауды шешу үшін орнатылуы тиіс мән-жайлар анықталмайды және дәлелдемелер зерттелмейді. Бұл мұрагерлік істер бойынша дауды әділ әрі уақтылы шешу үшін аса маңызды.

Осы контексте ресейлік ғалым К.О. Некрасов әділ түрде: алдын ала сот отырысы — бұл сот пен іске қатысушы тараптардың өзара байланысты процессуалдық әрекеті деп атап өтеді. Осыған орай, алдын ала сот отырысы дегеніміз — соттың тараптар үшін маңызды мәселелерді шешуге бағытталған әрекеттері және істі дұрыс әрі уақтылы қарауға бағытталған тараптардың іс-әрекеті деп түсіну орынды [149].

ҚР Жоғарғы Сотының «Азаматтық процестік заңнаманың жекелеген нормаларын қолдану туралы» нормативтік қаулысында, азаматтық істерде

ақылға қонымды мерзімдерді сақтау өлшемдерінің бірі — мемлекеттік органдардың, ең алдымен, соттың әрекеттері деп көрсетілген [150].

Соттың азаматтық процес барысында дәлелдемелерді ұсыну рәсімін бұзуы, заң шығарушының алдын ала сот отырысын тағайындау мәселесін тек соттың қалауына қалдыруы және оның құқық қолдану тәжірибесінде сирек тағайындалуы — мемлекеттің соттың тиісті процессуалдық қызметін қамтамасыз ету өлшемдерін сақтамауы туралы тұжырым жасауға негіз береді.

Осыған байланысты, сарапшылардың пікірлерімен келісуге болады: қазіргі жағдайда азаматтық сот өндірісіндегі негізгі проблемалардың бірі – сот процесінің жеделдігін қамтамасыз ету құқығының бұзылуы және процессуалдық мерзімдердің сақталу қажеттігі, ал бұл өз кезегінде сот процесінің жарыспалылық моделін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады, тараптардың теңдігін және азаматтардың сотқа қол жеткізуін қамтамасыз етеді [151], немесе соттың өз функцияларын тиісті түрде орындамауына байланысты сот талқылауын ақылға қонымды мерзімде өткізбеуі [152, 177 б.].

Шын мәнінде, сот жүйесінің тиімді қызмет етуі көп жағдайда істерді қараудың ақылға қонымды мерзімін сақтауына байланысты. Бұл тараптардың теңдігін қамтамасыз етеді және азаматтардың сот әділдігіне қол жеткізуіне мүмкіндік береді.

Аталған мерзімдердің бұзылуы сот процесінің созылып кетуіне әкелуі мүмкін, бұл азаматтардың сот жүйесіне деген сенімін төмендетіп, процеске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерінің қорғалуына кері әсерін тигізеді. Сонымен қатар, белгіленген мерзімдердің сақталмауы сот органдары тарапынан өз функцияларын тиісті орындамауына байланысты болуы мүмкін. Бұл соттардың жұмысын жақсарту және азаматтық дауларды неғұрлым жедел әрі тиімді шешуге ықпал ететін тетіктерді әзірлеу қажеттігін көрсетеді.

Егер азаматтық сот ісін жүргізудегі дәлелдеу нысанасына қатысты ғалым-процессуалистер әлі күнге дейін біртұтас пікірге келе алмаса, бұл құқықтық құбылысты әрі қарай тиімді талдау үшін осы мәселені зерттеуші ғалымдардың көзқарасындағы алшақтықтарды анықтау маңызды.

Ең алдымен, азаматтық және қылмыстық процестегі дәлелдеу ұғымдары мен категорияларында белгілі бір ұқсастықтар болғанымен [153, 210 б.], бұл екеуі бір-бірінен түбегейлі ерекшеленетін құқықтық құбылыстар болып табылады. Азаматтық істер бойынша дәлелдеу процесі тараптардың жарыспалылығы қағидаты негізінде жүргізіледі, бұл азаматтық сот өндірісінің өзіне тән сипаты [154, 381 б.].

Азаматтық процестегі дәлелдемелер – тараптардың талаптары мен қарсылықтарын негіздейтін кез келген нақты деректер. Қылмыстық процесте жарыспалылық қағидаты тек заңнама жаңалығы ретінде қарастырылған (ҚР ҚПК 23-бап), алайда онда тараптардың дәлелдеме жинаудағы құқықтық мәртебесі елеулі түрде өзгеше, әрі дәлелдеу міндеті айыптау тарабына жүктеледі [155]. Сонымен қатар, азаматтық процесте тараптар дәлелдемелерді өздері жинайды, ал қылмыстық істе – бұл процесс мемлекеттік айыптаушы тарапынан жүзеге асырылады.

Азаматтық іс жүргізу ғылымында дәлелдеу нысанасы әдетте талап қою негіздерін және оларға қарсылықтарды негіздейтін заңдық фактілермен байланыстырылады, олар дауды шешу барысында қолданылуы тиіс материалдық құқық нормаларымен анықталады [137, 17 б.; 139, 66 б.; 143]. Дәлелдемелік құқық теориясына сәйкес [156, 47 б.], дәлелдеудің алғашқы сатысы – дәлелдеуге жататын мән-жайларды анықтау. ҚР АПК 63-бабының 1-бөлігіне сәйкес, дәлелдеу нысанасына талаптар мен қарсылықтарды негіздейтін не болмаса істі шешу үшін маңызы бар фактілер жатады. Сонымен қатар, дәлелдеу нысанасы дәлелдемелердің қатыстылығы (64-бап) және рұқсаттылығы (65-бап) туралы процессуалдық нормалармен өзара байланысты.

Біздің ойымызша, осы санаттағы мұрагерлік істерде дәлелдеуге жататын мән-жайлар материалдық құқық нормаларының диспозициясынан туындайды. Бұл ретте материалдық құқық нормалары талап пен қарсылық негіздері призмасы арқылы қабылдануы тиіс.

Мұрагерлік дауларды қарау барысында тек мұрагерлік қатынастарды реттейтін нормаларды ғана емес, тараптар келтіретін талаптар мен оларға қарсы қарсылықтарды да ескеру қажет. Мұрагерлік дауларда көбіне дәлелдеуге жататын фактілер мен мән-жайлар туындайды. Мысалы, өсиеттің жарамдылығы, мұра қалдырушының әрекет қабілеттілігіне әсер ететін ауруларының болуы немесе болмауы секілді заңдық мәні бар жағдайлар.

Материалдық құқық нормалары, мысалы, ҚР АК 1045-бабы мұрагерліктен шеттету негіздерін, ал 1038-бап мұрагерлердің мүлікке меншік немесе жер учаскесін пайдалану құқықтарын белгілейтін шарттарды көрсетеді. Ресейлік процессуалист И.В. Решетникова бұл мән-жайларды дәлелдеуге жататын басты фактілер ретінде қарастыру орынды деп есептейді, себебі олардың дұрыс түсіндірілмеуі жоғары тұрған соттардың шешімдерді жоюына себеп болуы мүмкін [157, 5 б.]. Сонымен қатар, автордың пікірінше, мұндай мән-жайлар судья үшін шешім шығаруда айқындаушы сипатқа ие.

ҚР АПК 427-бабы 1-бөлігінің 1-тармағына сәйкес, егер сот фактілерді толық зерттемесе, бұл бірінші инстанциядағы сот шешімін жоюға және жаңа шешім қабылдауға негіз болады. Бұл жағдай сот тараптар арасындағы құқықтық қатынастарды дұрыс сараламай, дәлелдеу нысанасын қате белгілегенде және істің фактілері толық зерттелмегенде туындайды. Сонымен бірге, кейбір авторлар процессуалдық мәні бар фактілер дәлелдеу нысанасына жатпайды, олар дәлелдеудің шектері немесе пәні деп есептейді. Алайда, аталған авторлардың бірі соңында дәлелдеу нысанасы – істі шешу үшін маңызы бар және дәлелдеуді қажет ететін мән-жайлар жиынтығы екенін мойындайды.

Дәлелдеу нысанына енетін фактілер мынадай түрлерге бөлінеді:

1) негізгі материалдық-құқықтық фактілер;

2) көмекші фактілер (дәлелдік фактілер немесе бөлек ұйғарыммен анықталуы қажет фактілер);

3) істі шешу үшін маңызы бар процессуалдық фактілер;

4) дәлелдемелердің растығын немесе жалғандығын дәлелдейтін тексеруші фактілер.

Белгілі ғалым-процессуалист М.К. Треушников құқықтық қатынастардың фактілік құрамын дәлелдеу нысанасы ретінде қарастыра отырып, оларды төртке бөледі:

1) материалдық-құқықтық заңдық фактілер;
2) дәлелдік фактілер;
3) процессуалдық маңызы бар фактілер;
4) сот төрелігінің тәрбиелік және алдын алу мақсаттарына бағытталған фактілер. Алайда автор соңында дәлелдеу нысанасына тек материалдық-құқықтық маңызы бар фактілерді жатқызады [158, 16 б.].

Бұл тәсіл В.В. Комаров, К.С. Юдельсон, М.К. Треушников және басқа да ғалымдардың еңбектерінде қолдау тапқан. Өз кезегінде, украиналық ғалым М.Й. Штефан дәлелдеу нысанасын кеңірек түсіндіреді:

1) талапкер өз талаптарын негіздейтін мән-жайлар;
2) жауапкер өз қарсылықтарын негіздейтін мән-жайлар;
3) істі дұрыс шешу үшін маңызы бар басқа да мән-жайлар [159, 272 б.].

Осы көзқарастарды салыстыра келе, дәлелдеу нысанасын анықтаудағы айырмашылықтар оның құрамына енетін фактілер шеңберін анықтау өлшемдеріндегі айырмашылықтан туындайды.

Материалдық-құқықтық сипаттағы заңдық фактілердің дәлелдеу нысанасына енетіні туралы тұжырыммен келісе отырып, мұндай түсінік М.И. Штефан ұсынған анықтама мазмұнына қайшы келмейді деп айтуға болады.

И.В. Решетникова дәлелдеу нысанасы деп істі шешу үшін орнатылуы қажет мән-жайлардың жиынтығын атайды [160, 129 б.]. Біздің ойымызша, бұл – бір құқықтық құбылыс. Айырмашылық тек жалпылау деңгейінде және бір ұғымды сипаттау үшін қолданылатын терминдердің әртүрлілігінде ғана.

ҚР АПК 7-тарауында заң шығарушы дәлелдеу нысанасын тек материалдық-құқықтық заңдық фактілермен шектемейді, сонымен қатар істі шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайларды да атап өтеді. Ал кейбір санаттағы істерде дәлелдеу нысанасына енетін материалдық-құқықтық фактілерді анықтауға болатын болса, кейбір мән-жайларды жүйелеу және алдын ала болжау құқықтық реттеу шеңберінің шектеулілігіне байланысты мүмкін емес.

Біздің ойымызша, мұрагерлік істер бойынша дәлелдеу нысанасына жататын материалдық-құқықтық сипаттағы заңдық фактілер мыналар:

1) мұраның ашылған күні;
2) мұрагерлер шеңбері;
3) мұра құрамына кіретін мүлік;
4) өсиеттің бар-жоғы;
5) мұраға үміткер тұлғалардың бар-жоғы, олардың мұрагерлік кезегі;
6) осы кезектегі басқа мұрагерлердің бар-жоғы;
7) осы кезектегі мұрагерлердің мұрагерлік құқықты жүзеге асыруы;
8) міндетті үлеске құқығы бар мұрагерлердің бар-жоғы;
9) мұраны фактілік қабылдау туралы деректер;
10) мұрадан бас тарту немесе басқа адам пайдасына бас тарту фактілері;
11) мұрагерліктен шеттету негіздерінің бар-жоғы.

Бұл заңдық фактілер даулы құқықтық қатынастарды реттейтін материалдық құқық нормаларын дұрыс қолдану үшін қажет.

Дәлелдеу нысанасының мазмұны мұрагерлік құқықтың нақты нормаларына байланысты өзгеріп отырады. Талап пен қарсылықтардың негізіне байланысты дәлелдеуге жататын мән-жайлар құрамы да өзгереді.

Аталған тізім жабық емес, себебі мұрагерлік қатынастарды нормативтік реттеудің кейбір олқылықтары бұл процесті қиындатады. Мысалы, мұраның ашылу уақытының заңнамада сәтсіз анықталуы, мұрагерлік құқық туралы куәліктің нысаны мен мазмұнына қатысты құқықтық коллизиялар. ҚР Жоғарғы Соты 2009 жылғы 29 маусымдағы № 5 нормативтік қаулысында мұраны ашу уақыты ретінде Азаматтық хал актілерін тіркеу органымен берілген өлім туралы куәлікте көрсетілген қайтыс болу күні есептелетінін көрсетеді.

Аталған түсіндірме ұсыныстық сипатта болғанымен, оның теориялық және тәжірибелік маңызы бар. Сонымен қатар, біздің ойымызша, оны нақтылау қажет. Себебі адамның қайтыс болуын өлім актісін тіркеу арқылы ғана дәлелдеу әрдайым мүмкін бола бермейді. Мысалы, құжаттардың табиғи апат немесе өрт салдарынан жоғалуы.

Мұрагерлік істер бойынша дәлелдеу нысанасының мазмұны істің талап қою немесе ерекше өндіріс тәртібінде қаралуына байланысты. Мұндай істерде шетелдік тұлғалар қатысатын болса (ҚР АПК 4-бөлім), дәлелдеу нысанасы едәуір кеңейеді.

Мұрагерлік қатынастардан туындайтын талап қою істерінде әдетте бірнеше өзара байланысты материалдық-құқықтық талаптар болады. Әр талаптың өз дәлелдеу нысанасы болады. Ғылыми әдебиеттерде талап қоюлар мен құжаттар негізінде дәлелдеу нысанасын типологиялық тұрғыда жіктеу бойынша сәтті әрекеттер болған [161, 142 б.]. Бұл жұмыстар кеңестік құқықтық жүйе мен құқық қолдану тәжірибесінде сұранысқа ие болды.

Мұрагерлік істер соттармен талап қою өндірісі тәртібінде қарастырылады, егер тұлға заңдық мәні бар фактілерді анықтау туралы талаппен жүгінсе және бұл өзге мұрагерлердің құқықтары мен міндеттеріне әсер етсе. Егер мұрагерлік құқықтың пайда болуы белгілі бір фактілерді дәлелдеуге байланысты болса, ал тараптар арасында дау болмаса, онда бұл істер ерекше өндіріс тәртібінде қаралады. ҚР ЖС жоғарыда аталған қаулысында туыстық қатынастарды, бір отбасында тұру фактісін, мұраны нақты қабылдау және басқа да мән-жайларды дәлелдеу қажет екені көрсетілген.

Талап қою тәртібінде қаралатын мұрагерлік істерде дәлелдеу нысанасын анықтау үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің құқықтық және фактілік негіздерін талдау қажет. Мұрагерлік қатынастар міндеттемелік құқық нормаларымен де реттеледі. Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің фактілік негізі – құқық бұзушылық фактісі, ал құқықтық негіз – осы құқық бұзушылықты анықтайтын және оның салдарын белгілейтін құқықтық норма болып табылады. Мысалы, ҚР АК 1045-бабы мұрагерліктен шеттетілетін тұлғаларды анықтайды: егер олар мұра қалдырушыны немесе басқа мұрагерді өлтірсе, немесе өлтіруге оқталса, немесе өсиет жасауға кедергі келтірсе және осы арқылы өздері не басқа тұлғалар мұрагерлік құқық алса.

Мұрагерлікке құқығы жоқ тұлғаларға, тіпті міндетті үлеске құқығы барлар, тағайындалған мұрагерлер, заң бойынша өкілдік құқығы арқылы мұрагер болғандар және еңбекке жарамсыз асырауындағы тұлғалар да жатқызылуы мүмкін [162].

Сот шешімі бойынша кез келген мұрагер заң бойынша не өсиет тәртібімен мұрагер болу құқығынан айырылуы мүмкін, егер ол мұра қалдырушының жасы келіп, ауыр дертке шалдыққаны немесе жарақат алғаны себепті дәрменсіз күйге түскен кезеңде оған қажетті көмек көрсетуден әдейі жалтарғаны сотта анықталса. Мұрагердің мұра қалдырушыны күтіп-бағу жөніндегі заңды міндеттерін орындаудан жалтарғанын растайтын факт сотпен, мүдделі тұлғаның (өзге мұрагерлердің) талап арызы бойынша белгіленеді. Мұндай мінез-құлық, мазмұны жағынан, мұра қалдырушыны заңға сәйкес асырауға міндетті тұлғалардың әрекетсіздігі ретінде қарастырылады [163, 128 б.].

Осыған байланысты, ҚР АПК-нің 141-бабында мұра иесіз қалған деп тану туралы істе талапкердің, соның ішінде мұрагерлерді мұрагерлік құқықтан шеттету фактісін дәлелдейтін нақты дәлелдемелерді ұсынуға міндетті екендігі жөніндегі ережеге қатысты сұрақ туындайды. Бұл жағдайда заң шығарушы талапкер ұсынуға тиіс дәлелдемелердің арнайы, заңда белгіленген құралдарын нақты көрсетуі тиіс деп пайымдауға болады. Атап айтқанда, ҚР АК 1045-бабында көзделген негіздер бойынша — заңды күшіне енген сот үкімімен, ал өзге жағдайларда — мұрагерлердің мұрагерлік құқықтан шеттетілгені туралы заңды күшіне енген сот шешімімен расталуы тиіс.

Бұл ретте, 1045-баптың 1-тармағындағы мұра қалдырушыны қасақана өмірінен айыруға қатысты диспозицияны дәл сақтаудың маңызы зор. Аталған норма қасақана кісі өлтіру (ҚР Қылмыстық кодексінің 99-бабы) [164] сияқты ауыр қылмыстан бөлек, аффект күйінде жасалған қасақана кісі өлтіру (ҚК 101-бап), қажетті қорғаныс шегінен асып кеткен жағдайда кісі өлтіру (ҚК 102-бап), сондай-ақ абайсызда кісі өліміне әкеп соққан іс-әрекет (ҚК 104-бап) сияқты құрамдарды да қамтуы мүмкін.

Аталған қылмыс құрамдарының қоғамдық қауіптілік дәрежесі әртүрлі, бұл оларға қолданылатын санкциялардан көрініс табады. Осыған орай, заң шығарушы мұрагерлік құқықтан шеттету түріндегі азаматтық-құқықтық жауапкершілік шарасын қолдануда бұл айырмашылықтарды ескеруі тиіс. Мәселен, қажетті қорғаныс шегінен асып кеткен жағдайда мұра қалдырушыны өлтірген тұлғаны мұрагерлік құқықтан шеттету шешімінің тиімділігі күмән тудырады, өйткені кінәлі тұлға көбіне бір отбасында тұрған адамдар қатарына жататын жәбірленушілерге келтірілген зиянды өтеуі тиіс. Мұндай жағдайда мұрагерлік құқықтан шеттету мұра қалдырушының отбасы мүшелерінің жағдайын жақсарта ма – бұл нақты емес, өйткені мұраның сол бөлігі басқа мұрагерлер арасында қайта бөлінеді.

Сонымен бірге, мұрагерлік құқықтан шеттету негіздерін кеңейтіп, оларды еркін түсіндіруге жол беруге болмайды. Осы тұрғыда, кейбір зерттеушілердің мұрагердің мұра ашылғаннан кейінгі мінез-құлқы, мысалы, басқа мұрагерге қастандық жасау әрекеті, оның «лайықсыз» мұрагер ретінде танылуына негіз

бола алады деген пікірімен келісу мүмкін емес [165, 32 б.]. Бұл жағдайда құқықбұзушылықтың уақыты дұрыс айқындалмаған деп есептеуге негіз бар. Өйткені мұра ашылғаннан кейін жасалған әрекеттер ҚР АК 1045-бабының 1-тармағында баяндалған диспозицияның шеңберіне кірмейді. Аталған бапта «мұрагер болуға мүмкіндігі бар тұлға» жайлы айтылған, яғни мұра ашылғанға дейін ғана оның мұрагер болу әлеуеті заңды мәнге ие.

Шын мәнінде, мұрагер болу мүмкіндігі мұра қалдырушы қайтыс болғанға дейін ғана объективті түрде өмір сүреді. Сондықтан зерттеушінің жоғарыда келтірілген ұстанымы дәл осы аспектіні ескермеуінен туындаған деп пайымдауға болады.

Мұнда шешуші мәнге ие жайт — ҚР АК 1045-бабының 1-тармағында баяндалған норма мұра ашылғанға дейін жасалған әрекеттерге қатысты қолданылады. Демек, тек мұра қалдырушы қайтыс болғанға дейін жасалған әрекеттер ғана мұрагерді мұрагерлік құқықтан шеттетуге негіз бола алады. Ал мұра ашылғаннан кейін орын алған фактілерді «жарамсыз мұрагер» ретінде тану үшін пайдалану – құқықтық тұрғыдан қате болып саналады.

Бұл мәселе бойынша біздің зерттеуіміз — құқықбұзушылықтың уақыт шеңберін дұрыс айқындамауға байланысты орын алған қателікті негізді деп тануға мүмкіндік береді. Құқықтық логика мұра қалдырушы қайтыс болғанға дейін және кейін болған оқиғаларды нақты ажыратуды талап етеді. Осыған байланысты, мұра ашылғаннан кейін мұрагер тарапынан жасалған кез келген зорлық-зомбылық әрекеттері немесе өзге де қылмыстық іс-әрекеттер оның мұрагерлік құқығына автоматты түрде әсер етуге тиіс емес, өйткені бұл әрекеттердің мұрагерлік мәртебемен тікелей байланысы болмайды.

Мұрагерді мұрагерлік құқықтан шеттету туралы талап мұрагерліктен шеттету арқылы өзі белгілі бір құқықтар мен міндеттерге ие болатын тұлға тарапынан қойылуы мүмкін. Бұл талап, ҚР АК 1060-бабының 3-тармағына сәйкес, мұра қалдырушының жасына, сырқатына немесе жарақатына байланысты дәрменсіз жағдайда болған кезінде оған ұзақ уақыт бойы қамқорлық көрсетіп, материалдық қолдау жасаған немесе өзге де көмек берген тұлға тарапынан мұрагерлік құқықты иелену туралы талаппен қатар қойылуы мүмкін.

Егер мұра қалдырушыға ұзақ уақыт бойы көмек көрсеткен тұлға басқа мұрагерлердің мұрагерлік құқыққа ие болуына қарсы болса, ол өз мұрагерлік құқығын тану туралы талаппен бірге мұрагерлерді шеттету туралы талаппен де сотқа жүгіне алады. Алайда, мұндай талапты қанағаттандыру үшін талап қоюшының тарапынан нақты дәлелдемелер – қамқорлық пен қолдау көрсетілгенін растайтын нақты фактілер ұсынылуы қажет.

Ғылыми ортада материалдық емес сипаттағы өзге фактілердің дәлелдеу нысанасына жататын-жатпайтыны жөнінде бірізді пікір жоқ болғанына қарамастан, процессуалдық және өзге сипаттағы фактілер сот шешімі үшін маңызы болған жағдайда дәлелдеу нысанасына кіреді деп пайымдауға болады. Заң ғылымында дәлелдеу нысанасына жататын процессуалдық мәні бар фактілерге: талап қою құқығының пайда болуына, істі қозғауға, оны тоқтата

тұруға, өндірісті тоқтатуға немесе өндірісті қозғаудан бас тартуға негіз болатын фактілер жатады [166, 13 б.; 167, 7 б.; 168].

Мұрагерлік істерде талап қою құқығын негіздейтін фактілер ерекше мәнге ие. Әрине, әрбір тұлға өз бұзылған, танылмаған немесе дау тудырған құқықтары, бостандықтары мен мүдделерін қорғау үшін сотқа жүгінуге құқылы (ҚР АПК 8-бабы, 1-бөлігі) [169, 3 б.]. Алайда, ҚР АПК-нің 148-бабына сәйкес, талап арыз заңда белгіленген нысанға сай болуға тиіс және оның мазмұны нақты талаптарға сәйкес келуі қажет. Атап айтқанда, онда жауапкердің аты-жөні, тұрғылықты жері (тұру орны) немесе орналасқан жері, пошталық индексі, әрбір мән-жайды растайтын дәлелдемелердің сипаттамасы және т.б. көрсетілуі тиіс. Бұл талаптардың сақталмауы талап арызды қараусыз қалдыруға немесе қайтаруға негіз болады.

Осылайша, тұлға соттан құқықтық қорғау сұрағанда, ол істі мәні бойынша қарауға дейін талап арыздың нысаны мен мазмұнына қойылатын талаптарды орындаумен қатар, өз талабын негіздейтін мән-жайлар мен дәлелдемелерді көрсетуі тиіс. Бұл сатыда көрсетілетін мән-жайлар, бізше, тек процессуалдық мәні бар фактілер ретінде қарастырылуы қажет. Алайда, іс сотта мәні бойынша қаралған кезде олар дәлелдік фактілерге немесе негізгі материалдық-құқықтық фактілерге айналады. Осы тұрғыдан алғанда, бұл фактілердің құқықтық табиғаты өзгермейді, тек азаматтық іс жүргізудің нақты сатысына сай жаңа процессуалдық маңызға ие болады.

Біздің ойымызша, процессуалдық мәні бар фактілер қатарына азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен істі қараудың негізділігін дәлелдейтін мән-жайлар да жатады. Жанама юрисдикциялардағы құқықтық қатынастардың ұқсастығы азаматтық процесті қозғау мәселесін шешу барысында дау туғызатын сұрақтарға алып келеді. Мәселен, ҚР АПК-нің 151-бабы 1-бөлігінің 1-тармағына сәйкес, егер арыз азаматтық сот ісін жүргізу тәртібінде қарауға жатпаса, сот оны қабылдаудан және істі қозғаудан бас тартады.

Сондай-ақ, бізше, процессуалдық мәні бар фактілерге шетелдік элементі бар істер бойынша сот белгілеген мерзімдердегі талаптардың орындалуын растайтын мән-жайлар да жатады. Мұндай істердегі мерзімдердің сақталуын дәлелдеудің ерекшелігі дәлелдеу ісіне белгілі бір күрделілік енгізеді. Мысалы, Азаматтық, отбасылық және қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек және құқықтық қатынастар туралы Конвенцияны ратификациялау туралы заңның 10-бабына сәйкес, тараптар өзге шартқа қатысушы мемлекет аумағында тұратын немесе орналасқан тұлғаға сот шығындарын өтеу немесе талап арызды толықтыру туралы өтінішпен жүгінгенде, бір айдан кем емес мерзімді белгілейді. Бұл мерзім хаттың тапсырылған күнінен бастап есептеледі. Егер бір тараптың соты өзге тараптың аумағында тұратын тұлғаға процессуалдық әрекеттерді орындау үшін мерзім белгілесе, онда мерзімнің сақталуы — ол тапсырма жөнелтілген мемлекеттің пошта бөлімшесіндегі мөртаңба күнімен расталады [170].

Шетелдік элементі бар мұрагерлік істерде, әдетте, тараптар сот шығындарын төлеуден сол мемлекет азаматтарымен бірдей шарттарда босатылады. Алайда халықаралық шарттарда тараптардың нақты

процессуалдық құқықтарын жүзеге асыру тәртібін айқындайтын ерекше нормалар көзделуі мүмкін. Мәселен, жоғарыда аталған конвенцияда өтініш беру тәртібі анықталған: бір тараптың азаматы басқа тараптың сотынан сот шығындарынан босату туралы өтініш білдіргісі келсе, ол мұны жазбаша немесе ауызша (хаттамаға тіркелуі тиіс) түрде өз тұрғылықты жеріндегі сотқа бере алады.

Осы сот арызды және өтініш берушінің жеке, отбасылық және мүліктік жағдайы туралы уәкілетті орган берген анықтаманы екінші тараптың құзырлы сотына жолдайды. Атап өту қажет, ҚР АПК-да шетел мемлекеттерінің соттарымен осындай өтініштер бойынша тікелей қарым-қатынас тәртібі белгіленбеген. Сондай-ақ, Қазақстан заңнамасында өтініш берушінің жеке, отбасылық және мүліктік жағдайы туралы анықтама беретін құзыретті орган да көрсетілмеген.

Мұрагерлікке қатысты ерекше іс жүргізу істерінде дәлелдеу нысанасының мазмұны едәуір ерекшеленеді. Бұл айырмашылық, ең алдымен, осындай істерді қарау тәртібімен байланысты. Ерекше іс жүргізу істері сотпен жалпы ережелер сақтала отырып қаралады, бірақ жарыспалылық пен сот талқылауының шектері қолданылмайды.

Ерекше іс жүргізу істерінде сот істі арыз беруші мен мүдделі тұлғаның қатысуымен қарайды. Бұл өндірісте сот өз бастамасымен де дәлелдемелерді талап ете алады. Мұрагерлік қатынастарға әсер ететін ерекше іс жүргізу істеріне: жеке тұлғаны хабар-ошарсыз кеткен немесе қайтыс болды деп тану туралы; заңдық мәні бар фактілерді белгілеу туралы; мұраны иесіз қалған деп тану туралы істер жатады.

Хабар-ошарсыз кеткен немесе қайтыс болды деп тану туралы арызда заңда көзделген өзге де деректермен қатар, жеке тұлғаның ұзақ уақыт бойы болмауын растайтын мән-жайлар, оның жоғалып кетуіне қауіп төндірген жағдайлар немесе белгілі бір апат салдарынан қаза тапты деп есептеуге негіз беретін мән-жайлар көрсетілуі тиіс.

Мұраны иесіз қалған деп тану туралы арыз мұра ашылған жер бойынша коммуналдық мемлекеттік мекеме тарапынан сотқа беріледі. ҚР АК 1083-бабына сәйкес, иесіз қалған мүлікті иелену үшін мұраны қабылдау талап етілмейді [171].

Мұраны иесіз деп тану туралы арызда мұраның ашылған уақыты мен орны, мұра құрамына кіретін мүлік туралы мәліметтер, бұл мүліктің мұра қалдырушыға тиесілі екенін растайтын дәлелдемелер, өсиет бойынша да, заң бойынша да мұрагерлердің болмауы немесе олардың мұрагерлік құқықтан айырылуы, мұраны қабылдамауы немесе одан бас тартуы жөніндегі ақпарат көрсетілуі тиіс. Біздің ойымызша, мұрагерлік істерде, әсіресе жер учаскелеріне құқыққа қатысты мәселелер туындағанда, мұраны иесіз деп тану ең күрделі сұрақтардың бірі болып табылады.

К.Талжановтың: «шетелдік тұлғалардың Қазақстан Республикасына қандай да бір түрде қатысы бар халықаралық экономикалық өмірге қатысуы олардың Қазақстан сот жүйесімен байланыс орнатуын қажет етеді. Осыған байланысты, азаматтық-құқықтық (мүліктік және мүліктік емес) қатынастар

шетелдік элементпен күрделенуі мүмкін, сол секілді сот өндірістері де әртүрлі мазмұндағы шетелдік элементпен күрделенуі ықтимал» деген пікіріне толықтай қосылуға болады [172].

ҚР АПК-нің 471-бабына сәйкес, шетелдік элементі бар азаматтық істер бойынша қазақстандық соттардың қарау құзыреті АПК, заң немесе халықаралық шарт арқылы айқындалады.

Мәселен, ҚР АПК-нің 413-бабының 1-тармағына сәйкес, шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдар, шетелдік және халықаралық ұйымдар (бұдан әрі – шетелдік тұлғалар) өздерінің бұзылған немесе дау тудырған құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін Қазақстан Республикасының соттарына жүгінуге құқылы.

Олар Қазақстан азаматтары мен ұйымдарымен тең дәрежеде процессуалдық құқықтарды пайдаланады және процессуалдық міндеттерді орындайды (413-бап, 2-тармақ). Бұл ереже Қазақстан Республикасы соттарында қаралатын азаматтық істерде шетелдік тұлғалардың мүдделерін білдіру мәселесінде ерекше маңызға ие.

АПК-нің аталған нормалары шетелдік тұлғалардың Қазақстандағы сот жүйесіндегі құқықтық жағдайының маңызды қырларын айқындайды. Оған сәйкес, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғалар, сондай-ақ халықаралық ұйымдар отандық азаматтар мен ұйымдар секілді өз құқықтарын қорғау үшін сотқа жүгінуге тең құқылы. Бұл олардың сот процесіне толыққанды қатысуына, өз құқықтарын бұзатын әрекеттерге немесе әрекетсіздікке шағым жасауына, талап қоюға, сот отырысына қатысуға, дәлелдемелер ұсынуға және т.б. процессуалдық құқықтарды пайдалануға мүмкіндік береді.

413-баптың 2-тармағында айтылған қағидаттың басты маңызы – сот процесіндегі теңдік пен әділеттілікті қамтамасыз ету. Бұл өз кезегінде шетелдік инвесторлар мен серіктестер үшін қолайлы құқықтық орта қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, бұл Қазақстанның сот жүйесінің ашықтығын және қолжетімділігін көрсетуге бағытталған ұстанымды білдіреді. Мұндай жағдай шетелдік инвестицияларды тартуға және халықаралық қарым-қатынастарды жақсартуға септігін тигізеді.

Жалпы алғанда, бұл норма шетелдік тұлғалар мен ұйымдардың сот жүйесіне деген сенімін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады және бұл өз кезегінде Қазақстанның өзге елдермен экономикалық әрі құқықтық байланыстарын нығайтуға ықпал етуі мүмкін.

Соттылық құқығы сот төрелігін жүзеге асыруға уәкілетті органның айрықша құзыреті ретінде көрінеді. Бұл институт мемлекеттік сот жүйесіндегі сот органының орнын, рөлін және функцияларын айқындайды, сонымен қатар әр түрлі деңгейдегі соттар арасындағы істерді бөлудің оңтайлы тәртібін қамтамасыз етуге бағытталған. Соттылық, құқықтық институт ретінде, сот жүйесі мен азаматтық процеске тән өзіндік құқықтық мәнге ие.

С.А. Акимбекованың тұжырымдамасына сәйкес, соттылық сот органының құзыретінің негізі болып табылады, бұл институттың сот жүйесі үшін маңыздылығын дәлелдейді. Соттылық нақты істі қарауға құқылы сотты анықтайды, бұл сот жүктемесін тиімді және ұтымды бөлуді көздейді.

Соттылықты сот жүйесінің және азаматтық процестің негізгі элементі ретінде қарастыру оның соттардың жұмысын ұйымдастырудағы ғана емес, сонымен бірге азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудағы маңызды рөлін көрсетеді. Істерді соттар арасында дұрыс бөлу жекелеген сот инстанцияларының шамадан тыс жүктелуінің алдын алады, бұл істерді қарау мерзіміне оң әсер етеді.Сонымен қатар, подсудность көптеген факторларға байланысты өзгеруі мүмкін: істің санаты, тараптардың тұрғылықты жері, ерекше жағдайлардың болуы және т.б. Сондықтан судьядан заңгерлік сауаттылықпен қатар, әр істі жан-жақты саралап, теңгерімді әрі негізді шешім қабылдау қабілеті талап етіледі [173, 117 б.].

ҚР соттарының шетелдік элементі бар мұрагерлік істерді қарау құзыреті ерекше болып табылады, егер мұра қалдырушы ҚР азаматы болып, оның тұрақты тұрғылықты жері Қазақстанда орналасқан болса (ҚР АПК 33-бабы). Бұл – шетелдік элементсіз мұрагерлік істерден мұндай істердің дәлелдеу нысанасы бойынша айырмашылығын құрайтын ерекшелік. Жалпы ереже бойынша, талап арыз жауапкердің тұрғылықты жері бойынша беріледі.

Осы контексте Қазақстанда тұрақты тұрғылықты жері жоқ жауапкерге қатысты талап арыз оның мүлкі орналасқан жері бойынша не болмаса оның Қазақстан аумағындағы соңғы белгілі тұрғылықты немесе уақытша тұру орны бойынша берілуі мүмкін.

Жоғарыда келтірілген нормаларға талдау жасай отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: егер мұра қалдырушы ҚР азаматы болса және оның тұрақты тұрғылықты жері Қазақстан аумағында орналасқан болса, мұрагерлікке қатысты барлық даулар ҚР соттарында қаралуға жатады. Бұл жағдай мұндай істерге ерекше қарау құзыретін береді және оларды шетелдік элементсіз істерден ажыратады, өйткені ондай істерде талап арыз жалпы ереже бойынша жауапкердің тұрғылықты жері бойынша беріледі.

Егер жауапкер Қазақстан аумағында болмаса және оның ел ішінде тұрақты мекенжайы болмаса, талап арыз оның Қазақстандағы мүлкі орналасқан жері бойынша немесе оның еліміздегі соңғы белгілі тұру мекенжайы бойынша берілуі мүмкін. Бұл шетелде тұратын, бірақ Қазақстанда мүлкі бар тұлғаларға қарсы талап қоюдың мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Осылайша, істерді шетелдік элементпен қарау кезінде юрисдикцияны айқындаудағы құзыреттілікті белгілейтін қарау ережелері маңызды рөл атқарады және мұндай құқықтық қатынастарға тартылған тараптардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді.

Жоғарыда аталған нормаларды құқықтық тұрғыдан талдай келе, мынадай қорытындыға келуге болады: егер мұра қалдырушы Қазақстан Республикасының азаматы болып табылып, оның тұрақты тұрғылықты жері Қазақстан Республикасының аумағында орналасса, мұрагерлік құқық қатынастарынан туындайтын барлық даулар Қазақстан Республикасының соттарының қарауына жатады. Бұл жағдай аталған санаттағы істерге қатысты ерекше юрисдикцияны белгілейді және оларды құрамында шетелдік элемент жоқ істерден ерекшелендіреді, себебі соңғылары бойынша талап арыз жалпы

юрисдикция қағидаты бойынша жауапкердің тұрғылықты жері бойынша беріледі.

Демек, істерді шетелдік элементпен қарау кезінде юрисдикцияны анықтауда қараудың ерекше ережелері шешуші рөл атқарады және мұндай құқықтық қатынастарға қатысушы тараптардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға кепілдік береді. Аталған ережелер сот төрелігінің қолжетімділігін қамтамасыз етуге және халықаралық жеке құқық қатынастарының тұрақтылығын сақтауға бағытталған.

Бұл орайда, процесуалдық-құқықтық сипаттағы фактілер туралы айту орынды. Себебі, жауапкердің мүлкінің орналасқан жері мен оның соңғы белгілі тұрғылықты немесе уақытша тұру мекенжайы нақты әрі дәл анықталуы қажет.

Халықаралық шарттарда көзделген қарау ережелері ұлттық құқық нормаларынан басымдыққа ие (ҚР АПК 3-бабының 3-тармағы).

Соттылық туралы құқық нормалары, әдетте, азаматтық және қылмыстық істер бойынша құқықтық қатынастар мен құқықтық көмек туралы екіжақты шарттарда, сондай-ақ 2002 жылы ТМД елдері арасында жасалған азаматтық, отбасылық және қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек және құқықтық қатынастар туралы Конвенцияда көзделеді [174]. Соттылықты жалпы тәртіппен шектеумен қатар, мұрагерлік істер бойынша арнайы ережелер де белгіленген.

Мұрагерлік қатынастар саласында бірқатар халықаралық конвенциялар қабылданған, соның ішінде: 1973 жылғы халықаралық өсиет нысаны туралы Вашингтон конвенциясы; Өсиеттерді тіркеу жүйесін енгізу туралы 1972 жылғы Базель конвенциясы; Өсиет нысандары жөніндегі заңдардың коллизиясы туралы конвенция және т.б. [175; 176; 177].

Мұраға қалдырылатын ерекше объект ретінде авторлық құқықты атап өтуге болады. Бұл санаттағы істер бойынша дәлелдеу нысанасының мазмұны даулы болып қалып отыр, өйткені мұндай белгісіздік, біздің ойымызша, азаматтық заңнаманың жетілмегендігімен байланысты.

ҚР АК зияткерлік меншік саласындағы мұрагерлікке қатысты арнайы норма көзделмеген. Авторлық құқық объектілеріне қатысты заң шығарушы мұрагерлікке жалпы құқықтық режимді қолданған, тек 1040-бапта көзделген ерекше жағдайдан басқа: мұрагерлік құрамына мұра қалдырушы тұлғамен тығыз байланысты, соның ішінде жеке мүліктік емес құқықтар кірмейді.

«Авторлық және сабақтас құқықтар туралы» ҚР Заңының 6-бабында көрсетілген авторлық құқық объектілерінің тізімі түпкілікті емес, сондықтан бұл санаттағы істер бойынша дәлелдеу нысанасы нақты тізіммен шектелмейді, әрбір нақты істе авторлық құқықтың жалпы ережелерінен туындай отырып анықталуы тиіс [178].

Бұл санаттағы істерде туындайтын күрделі сұрақтардың бірі — мұрагерлердің құқықтық мирасқорлық шеңберін анықтау. Қазақстан заңнамасына сәйкес, авторлардың жеке (мүліктік емес) құқықтары мұраға қалдырылмайды. Дегенмен, кейбір авторлар заңнамадағы қарама-қайшылықтарды орынды атап көрсетеді. Атап айтқанда, жоғарыда аталған заңда мұрагерлердің авторлықты қорғауға және шығарманы қандай да бір өзгерістерден қорғауға құқығы бар деп көрсетілген. Мұндай құқықтар мазмұны

жағынан автордың құқықтары болып табылатындықтан, бұл құқықтардың мұрагерлерге берілуі — мүліктік емес құқықтардың құқықтық мирасқорлығы бар екенін жанама түрде растайды.

Осы жағдай мұрагерлік құқық пен авторлық және сабақтас құқықтар нормаларын түсіндіру қажеттілігін туындатады. Қазақстанда бұл салада ғылыми әдебиет жеткіліксіз, ал бұл өз кезегінде авторлық құқық пен зияткерлік меншік құқығының елдегі дамуына кері әсер етеді. Алайда қазіргі заманғы даму кезеңі бұл құқықтардың бұлжытпай сақталуын талап етеді [179].

Шығарманы жариялау құқығы — автордың жеке құқығына жатады (аталған заңның 15-бабы, 4-тармағы). Дегенмен, бұл құқық автор қайтыс болғаннан кейін оның мұрагерлеріне беріледі (30-бап, 2-тармақ).

Шығарманы жариялау құқығы — автордың өз шығармасын жарыққа шығару не оны жария түрде көрсету туралы шешім қабылдау мүмкіндігі. Заңнамаға сәйкес, автор қайтыс болғаннан кейін бұл құқық оның мұрагерлеріне беріледі, бұл зияткерлік меншікті автор қайтыс болған соң да қорғауды жалғастыруға мүмкіндік береді.

Бүгінгі күн — авторлық және зияткерлік меншік құқықтарын қорғау жүйесін жүйелі түрде нығайтуды қажет етеді. Құқықтық базаны жетілдіру, сапалы ғылыми әдебиетті дамыту және осы салада мамандар даярлау авторлық құқықтардың тиімді сақталуына ықпал етіп, елдегі мәдени және ғылыми дамуға серпін беруі мүмкін.

Ғылыми әдебиеттерде акциялар мен басқа да бағалы қағаздарды иелену құқығының ауысуына қатысты қатынастардың күрделілігі орынды атап өтілген [22, 181 б.].

Қазіргі уақытта акцияларды, үлестер мен пайларды мұрагерлікке қалдыру мәселесі азаматтық құқық ғылымындағы ең өзекті және даулы тақырыптардың бірі болып табылады. Себебі іс жүзінде акцияларды мұра етуге байланысты көптеген қиындықтар туындайды (мысалы, бөлінген акциялар институтын зерттеу, құжатталған және құжатталмаған бағалы қағаздардың құқықтық табиғатындағы айырмашылықтар — барған сайын өзекті бола түсуде), ал заңнамада бұл мүлік түрін мұраға қалдыру тәртібі жеткілікті деңгейде реттелмеген [180, 103 б.].

Мүдделер қақтығысының туындауына ықпал ететін басты факторлардың бірі ретінде құқықтық реттеу жүйесіндегі олқылықтар мен кемшіліктерді, сондай-ақ мүдделер қақтығысына байланысты дауларды шешудің тиімді құқықтық тетіктерінің жеткіліксіздігін немесе мүлдем болмауын атап өтуге болады. Бұған қоса, тарихи қалыптасқан құқықтық дәстүрлердің жоқтығы да мүдделер қақтығысын реттеудің тиімді жүйесін құруға кедергі келтіруі мүмкін [181, 225 б.].

Құқықтық реттеудің жетілмегендігі мүдделер қақтығысының туындауына тікелей әсер ететін фактор ретінде қарастырылады және бұл тұжырым мұрагерлік құқық саласында айрықша маңызға ие. Атап айтқанда, заңнамалық актілердегі анық емес тұжырымдардың, құқықтық олқылықтардың, сондай-ақ мүдделі тараптар арасындағы дауларды шешудің тиімді құқықтық механизмдерінің жеткіліксіздігі (атап айтқанда, медиация рәсімдері және сот

тәртібімен қарау) мұрагерлік қатынастар аясында мүдделердің қақтығысуына ықпал етеді.

Мұрагерлік құқық контекстінде, мұндай жетілмегендіктер мүлікті бөлу кезіндегі түсінбеушіліктерге, мұрагерлердің құқықтарын анықтаудағы қиындықтарға және өсиеттің заңдылығына қатысты дауларға әкелуі мүмкін. Бұл өз кезегінде, тараптар арасындағы сенімсіздікті арттырып, құқықтық даулардың өршуіне және сот процестерінің ұзаққа созылуына алып келеді.

Осыған байланысты, мұрагерлік құқық саласындағы заңнаманы жетілдіру, нақты және түсінікті нормаларды енгізу, сондай-ақ дауларды шешудің баламалы әдістерін (медиацияны қоса алғанда) белсенді түрде қолдану арқылы мүдделер қақтығысының алдын алу және мұрагерлік қатынастарды тұрақтандыру қажет.

Мұрагерлік құқықтың табиғаты — мүліктік мүдделерге негізделген және әдетте бір-бірімен туыстық немесе басқа қатынастар арқылы байланысқан көптеген тұлғаларды қамтиды. Мұрагерлер шеңберінің нақты анықталмауы, үлесті белгілеу тәртібінің айқын еместігі, мұраға қалдырылған мүлікті (әсіресе құны өзгермелі бағалы қағаздарды) бағалау ережелерінің болмауы — даулардың туындауына алып келеді. Сонымен қатар, тарихи құқықтық дәстүрлердің қолданыстағы заңнама нормаларымен толық үйлеспеуі де жанжалға себеп болуы мүмкін.

Мысал ретінде келесідей жағдайларды атап өтуге болады: «лайықсыз мұрагер» ұғымының нақты анықталмауы – белгілі бір тұлғаның мұрагерлік құқығына қатысты дауға себеп болуы мүмкін; міндетті үлеске қатысты ережелердің әртүрлі түсіндірмесі; мұра ашылған сәттегі бағалы қағаздардың құнын бағалауда бірізділіктің болмауы.

Бағалы қағаздарды мұрагерлікке беру — азаматтық құқықтың маңызды элементі және ол нақты әрі жүйелі құқықтық реттеуді қажет етеді. Мүдделер қақтығысын азайту үшін заңнаманы жетілдіру, дауларды шешу тетіктерін дамыту және халықтың мұрагерлік құқық бойынша құқықтық сауаттылығын арттыру қажет.

Мұрагерлік құқық және мүлікті мұра арқылы беру — азаматтық құқықтың маңызды құрамдас бөлігі. Бұл тұрғыдан алғанда, бағалы қағаздар жылжымалы мүлік ретінде танылып, кез келген басқа мүлік секілді мұраға қалдырылады.

Егер тұлға бағалы қағаздардың иесі болса, ол оларды өсиет арқылы нақты бір адамға немесе бірнеше адамға мұраға қалдыруға құқылы.

Сонымен қатар, бағалы қағаздар мұрагерлерге заңнамаға сәйкес жалпы құқықтық мирасқорлық тәртібімен де берілуі мүмкін. Бағалы қағаздар — мүліктік құқықтарды куәландыратын белгілі бір жазбалар мен белгілер жиынтығы ретінде анықталған, әрі акциялар мен облигациялардың негізгі бөлігі құжатталмаған нысанда шығарылатындықтан, мұрагерлер мұра құрамында мұндай активтердің бар екенін білмеуі әбден мүмкін. Сондай-ақ тәжірибеде мұрагерлер бағалы қағаздардың бар екенін білсе де, олардың нақты қайда сақталғаны беймәлім болып шығатын жағдайлар жиі кездеседі [182].

Бағалы қағаздар бойынша мұрагерлік құқықты жүзеге асыру үшін, мұрагерлер мұраны ресімдеу шарасын өтуі қажет. Бұл бағалы қағаздардың тіркеушісіне өтініш беру, сондай-ақ оларды беру үшін барлық формальды талаптарды орындауды қамтиды. Мұндай процесс белгілі бір уақытты талап етеді және мұрагерлер қажетті қадамдарға дайын болуы тиіс.

Мұра құрамында бағалы қағаздардың болуы мұраның жалпы құнына елеулі әсер етуі мүмкін, бұл өз кезегінде мұрагерлердің салықтық міндеттемелерінің мөлшерін анықтайды. Осыған байланысты, мұралық массаның құрамындағы активтерді заңды түрде дұрыс ресімдеу және оларды мұрагерлерге беру барысында туындайтын ықтимал тәуекелдерді минимизациялау мақсатында құқықтық және қаржылық мәселелер бойынша білікті заңгерлік немесе қаржылық кеңесшінің консультациясын алу ұсынылады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, мұрагерлік істер бойынша дәлелдеу нысанына материалдық-құқықтық және процессуалдық-құқықтық сипаттағы фактілер енуі тиіс екенін атап өткен жөн. Бұл ретте, өндіріс сатысына байланысты, кейбір материалдық-құқықтық фактілер процессуалдық сипаттағы фактілер ретінде қарастырылуы мүмкін.

Материалдық-құқықтық сипаттағы заңдық фактілер — талаптар мен қарсылықтарды негіздейтін мән-жайлар. Ал дәлелдеу нысанына енуі мүмкін екінші топтағы фактілер — азаматтық істің қозғалуына және оның ары қарай жылжуына әсер ететін, яғни процессуалдық сипаттағы фактілер.

Мұндай процессуалдық сипаттағы фактілерге мыналар жатуы мүмкін: талап арызды дұрыс рәсімдеу, құжаттарды белгіленген мерзімде тапсыру, істі қозғауға жеткілікті негіздердің болуы, сондай-ақ процессуалдық нормалар мен азаматтық заңнамада белгіленген талаптарға сәйкестігі. Бұл фактілердің маңыздылығы сол, олар тараптардың талаптары қаншалықты негізді болса да, істің шешіміне тікелей әсер етуі мүмкін.

Сонымен қатар, мұрагерлік істердегі дәлелдеу процесі әр істің нақты жағдайларына байланысты өзіндік ерекшеліктерге ие болуы мүмкін. Мысалы, мұрагерлер арасында дау туындаған жағдайда, өсиеттің заңдылығын анықтау қажеттілігі, оның формальды талаптарға сәйкестігін тексеру немесе мұрагерлік құқықтарды растайтын дәлелдемелерді бағалау секілді жайттар туындайды. Өсиеттің шынайылығына күмән туған жағдайда, процессуалдық фактілер сараптама тағайындауды немесе мұра қалдырушының шынайы еркін анықтауға бағытталған қосымша зерттеулер жүргізуді талап етуі мүмкін.

Осылайша, материалдық-құқықтық және процессуалдық сипаттағы фактілер өз алдына жеке маңызға ие болумен қатар, өзара тығыз байланыста болады және бірін-бірі толықтырады. Материалдық және процессуалдық сипаттағы дәлелдемелерді тиімді құрылымдау мен ұсыну — мұрагерлік іс бойынша табысты шешімге қол жеткізудің кепілі. Сот, шешім шығара отырып, бұл фактілердің әрқайсысын және олардың өзара байланысын ескеруі тиіс, бұл өз кезегінде дауды әділ және негізді шешуге алып келеді.

2.3 Мұрагерлік даулар бойынша сот талқылауы

Сот талқылауы — азаматтық іс жүргізудің негізгі сатысы болып табылады. Дәл осы сот отырысында азаматтық процестің жалпы мақсаттары мен міндеттері жүзеге асырылады: азаматтық істі мәні бойынша дұрыс және уақтылы қарау мен шешу, заңды және негізді шешім шығару [183, 31 б.; 184, 20 б.].

Сот талқылауының басты ерекшелігі — оның өзіне тән сипаттарында. Мысалы, дәл осы кезеңде азаматтық сот ісін жүргізудің негізгі мақсаттары мен міндеттері шешіледі. Тағы бір ерекшелік — сот талқылауы тек сот отырысы түрінде өткізіледі және оны басқа форматта қарауға жол берілмейді.

Үшінші ерекшелік — азаматтық істерді қарау мен шешу ұғымдарының сарапануында көрінеді. Істі қарау барысында бірінші сатыдағы сот дәлелдемелерді зерттеп, істің фактілік мән-жайларын анықтап, тараптардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіруі, өзге де зерттеу әрекеттерін жүргізуі мүмкін. Алайда, егер сот талқылауы қандай да бір себеппен тоқтатылса, онда сот түпкілікті қорытындыға келмейді.

Ал істі шешу барысында сот заңды және негізді шешім шығарып, азаматтың немесе заңды тұлғаның құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін қорғауға міндетті және талап арыз бойынша түпкілікті жауап беруі тиіс.

Төртінші ерекшелік — субъектілік құрамға қатысты. Азаматтық іс жүргізуге көптеген тұлғалар тартылып, олар шешім қабылдау процесінде белсенді рөл атқарады. Бұл ретте бірінші сатыдағы сот — процестің негізгі қатысушысы болып табылады. Сонымен қатар, іс жүргізуге басқа сатыларда қатыспаған қосымша тұлғалар да (куәгерлер, сарапшылар, аудармашылар және т.б.) қатысады.

Бұрын айтылғандай, сот талқылауы — азаматтық іс жүргізудегі бесінші ерекше саты ретінде барлық процестік қағидаттардың ең жоғары көрініс табатын кезеңі, әрі процестік құрылым мен қызметті айқындайтын ұйымдастырушылық-функционалдық нормалар іске асатын кезең.

Бұл соңғы сатының өзге сатылардан айырмашылығы — осы сатыда ең көп процестік міндеттер орындалады.

Сот талқылауы — азаматтық іс жүргізудің ерекше әрі негізгі кезеңі. Дәл осы сатыда азаматтық іс мәні бойынша қаралып, шешіледі [185, 23 б.].

Істі сотта қараудың негізгі және іргелі ерекшелігі — заңға сәйкес, сот істі жан-жақты және объективті қарап, ең негізді әрі заңды шешім қабылдауға ұмтылады [186].

Сот талқылауы барысында нақты іс бойынша сот төрелігі жүзеге асырылады; осы сатының дұрыс өткізілуіне істің жалпы нәтижесі тікелей байланысты; тараптардың барлық құқықтары жүзеге асады; сот талқылауы барысында шешілуі тиіс барлық міндеттер орындалады; азаматтық процестік құқықтың барлық қағидаттары айқын көрініс табады; дау нақты шешімін табады; сот шешім шығара отырып, заңдылық пен құқықтық тәртіпті

нығайтуға, құқық бұзушылықтардың алдын алуға және азаматтардың құқықтарына, абыройына, қадір-қасиетіне құрметпен қарауға ықпал етеді.

Сот отырысы келесі бөлімдерден тұрады:

- дайындық бөлімі;
- талап арызды мәні бойынша қарау;
- тараптардың жарыссөзі мен прокурордың қорытындысы;
- сот шешімін шығару және жариялау.

Мұндай қатаң реттілік пен келісілген әрекеттер, сондай-ақ сот отырысының регламенті — әділ сот төрелігін қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтарын сақтау кепілдігін беру және барлық тараптарды қанағаттандыратын әділ шешім шығару үшін қажет.

Сот отырысының дайындық бөлігі мынадай іс-әрекеттерден тұрады:

- сот отырысын ашу;
- процеске қатысушылардың келуін тексеру;
- аудармашыға оның құқықтары мен міндеттерін түсіндіру;
- куәларды сот залынан шығару;
- сот құрамын жариялау және судьялардан өз бетінше бас тарту немесе қарсылық білдіру құқығын түсіндіру;
- іске қатысушы тараптарға олардың процестік құқықтары мен міндеттерін түсіндіру;
- тараптардың өтініштерін қарау;
- сарапшы мен маманға олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіру (ҚР АПК 189–200-баптар).

Істі қарау белгіленген уақытта төрағалық етуші судья сот отырысын ашып, қаралатын істі жариялайды, сондай-ақ сот отырысында аудио-, бейнежазба құралдарын қолданатынын хабарлайды.

Төрағалық етуші сотқа келген тараптарды, олардың өкілдерін, келмеген жағдайда — себептерін анықтайды. Осы әрекеттер басқа шақырылған тұлғаларға қатысты да жасалады.

Келген тараптар анықталғаннан кейін төрағалық етуші олардың жеке басын анықтап, лауазымды тұлғалар мен өкілдердің өкілеттілігін тексереді.

Аудармашының қатысуы кезінде судья оған оның құқықтары мен міндеттерін түсіндіріп, әдейі бұрмаланған аударма үшін жауапкершілік бар екенін ескертеді. Кейін куәлар сот залынан шығарылады. Бұл — куәлардың сот процесінде қалыптасатын субъективті пікірлерден алшақ болып, өздері білетін жайттар бойынша бейтарап куәлік беруі үшін қажет.

Куәлар сот залынан шығарылғаннан кейін төрағалық етуші сот құрамын жариялайды, кімнің прокурор, сарапшы, маман, сот хатшысы ретінде қатысатынын хабарлайды және тараптарға бұл тұлғаларға қарсылық білдіру құқығын түсіндіреді.

Одан кейін төрағалық етуші іске қатысушыларға олардың процестік құқықтары мен міндеттерін түсіндіреді және олардың өтініштерін қарастырады. Іске қатысушылардың өтініштері басқа тараптардың пікірін тыңдағаннан кейін ғана шешіледі.

Келесі кезеңде сарапшы және (немесе) маман іске қатысқан жағдайда, төрағалық етуші судья оларға өз құқықтары мен міндеттерін түсіндіреді, сондай-ақ сарапшыға көрінеу жалған қорытынды бергені үшін қылмыстық жауапкершілік туралы ескерту жасайды.

Содан кейін сот істі мәні бойынша қарауға көшеді. Бұл кезең төрағалық етуші судьяның тараптарға мынадай сұрақтарды қоюынан басталады: талапкер өз талабын қолдай ма, жауапкер талапты мойындай ма, тараптар істі бітім келісімімен немесе медиация, партисипативтік рәсім немесе өзге де заңда көзделген тәртіппен шешуге ниетті ме.

Осыдан кейін судья:

- талап қоюшының талаптарын;
- жауапкердің қарсылықтарын;
- тараптар дауламайтын және даулайтын мән-жайларды;
- тараптар ұсынған және іске тіркелген дәлелдемелерді баяндайды.

Судья тараптардың қосымша немесе нақтылау енгізу ниеттері бар-жоғын нақтылайды.

Кейін тараптардың және олардың өкілдерінің түсініктемелері тыңдалады. Тараптардың түсініктемелері — азаматтық процестегі жеке дәлелдемелердің бір түрі болып табылады, олардың ерекшелігі — іске мүдделі тұлғалар тікелей сотқа өз пікірін білдіреді [187, 69 б.].

Алдымен талапкер және оның өкілі сөйлейді. Бұл түсініктемелерді дәлелдеме ретінде дұрыс бағалау үшін:

1. тараптарды дәлелдеме көзі ретінде сипаттау қажет;
2. олардың қай бөлігі нақты дәлел ретінде қабылданатынын анықтау керек.

Тараптар — бұл даулы құқықтық қатынастардың субъектілері. Олар бір мезгілде әрі азаматтық істің қатысушылары, әрі дәлел көзі болып табылады. Осы орайда, тараптардың түсініктемелерінен процессуалдық ерік білдірулерді (процестің диспозитивтік қағидатының көрінісі), сондай-ақ олардың фактілер туралы мәліметтерін бөліп көрсету қажет. Мұндай мәліметтер дәлелдеу міндетін орындауға бағытталған.

Түсініктеме беру — бұл тараптың құқығы, бірақ ол мәжбүрлеу арқылы қамтамасыз етілмейді. Яғни, заңда түсініктеме беруден бас тартқаны үшін қандай да бір санкция көзделмеген.

Алайда тараптар мен үшінші тұлғаларды шын әрі толық ақпарат беруге итермелейтін күш — бұл әділетті әрі заңды сот шешімін алу мүддесі.

Түсініктемелерде:

- фактілер туралы мәліметтер (дәлелдемелер),
- ерік білдірулер,
- құқықтық қатынастарды құқықтық біліктеу туралы пікірлер,
- фактілерді өзінше түсіндіру үшін ұсынылатын дәлелдер мен уәждер қамтылуы мүмкін.

Дәлелдеме ретінде тек фактілік деректер ғана есептеледі. Іске қатысушылардың орнына олардың өкілдері де түсініктеме беруі мүмкін. Егер іс

жүргізу барысында өкілмен бірге сенім білдіруші де қатысса, оның өкілінің сөзі сенім білдірушінің қосымша түсініктеме беру құқығын шектемейді.

Түсініктемелер тыңдалғаннан кейін сот дәлелдемелерді зерттеуге көшеді. Дәлелдемелер толық зерттелген соң, судья іске қатысушылар мен өкілдерден қосымша өтініштер мен толықтырулар бар-жоғын сұрайды.

Егер өтініштер болмаса, судья істің зерттелуін аяқталған деп жариялайды және жарыссөздер кезеңіне өтеді.

Сот жарыссөздері — бұл сот талқылауының жеке бір кезеңі. Мұнда зерттелген дәлелдемелер бойынша қорытынды жасалады. Жарыссөздерге іске қатысушылар мен олардың өкілдері қатысады. Сөз сөйлеу кезектілігі ҚР АПК 217-бабында белгіленген.

Жарыссөзге қатысушылар іске қатысты материалдарды талдап, өз пікірін білдіріп, қарсы тараптың дәйектерін теріске шығарып, соттан нақты шешім шығаруды сұрай алады. Қатысушылар жарыссөзге қатысудан бас тартуға құқылы, бірақ бұл бас тарту басқа тараптың сөзімен келісу дегенді білдірмейді.

Заң жарыссөзге қатысушылардың сөз сөйлеу уақытын шектемейді. Сондықтан төрағалық етуші олардың сөзін қысқартуды талап ете алмайды. Қатысушылар тек сотпен зерттелген мән-жайларға және зерттелген дәлелдемелерге сілтеме жасай алады. Олар сотпен зерттелмеген немесе қабылданбаған материалдарға сілтеме жасай алмайды.

Егер іс бойынша прокурор қатысса, жарыссөздерден кейін сот оның қорытындысын тыңдайды.

Жарыссөздерден соң сот шешім қабылдау үшін кеңесу бөлмесіне кетеді және сот залына жиналғандарға шешімнің жариялану уақытын хабарлайды. Мұрагерлік дауға байланысты істі қарау нәтижесінде сот шешім шығарады, ол — сот талқылауының қорытындысы болып табылады. Шешімнің толық нұсқасы оның қарар бөлігі жарияланған күннен бастап бес жұмыс күні ішінде дайындалуы тиіс.

Сот шешімінің резолютивтік бөлігін жариялағаннан кейін төрағалық етуші судья оның қабылдануының құқықтық негіздері мен салдарын, шешімге шағымдану тәртібі мен мерзімдерін түсіндіреді, шешімнің толық нұсқасы қашан дайын болатынын және іске қатысушы тұлғалар оны қай кезде ала алатынын хабарлайды.

Мұрагерлік даулар бойынша сот талқылауын талдау келесі қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

Сот талқылауы — бұл азаматтық процестің негізгі сатысы болып табылады және ол мұрагерлік дауды жан-жақты әрі объективті қарау арқылы заңды әрі негізді шешім қабылдауға бағытталған. Бұл саты әділ сот төрелігі қағидаттары мен процеске қатысушы тұлғалардың құқықтарын қамтамасыз ететін егжей-тегжейлі реттелуімен сипатталады.

Сот отырысының құрылымы (дайындық бөлімі, істі мәні бойынша қарау, сот жарыссөздері және шешім шығару) мұрагерлік дауға қатысты мән-жайларды жүйелі және жан-жақты зерттеуді қамтамасыз етеді. Әрбір кезеңде тараптардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтау үшін нақты процессуалдық тәртіп көзделген.

Жалпы алғанда, мұрагерлік даулар бойынша сот талқылауы — бұл күрделі және көпқырлы үдеріс, ол соттан да, іске қатысушы тұлғалардан да процессуалдық нормалар мен қағидаттарды қатаң сақтауды талап етеді. Бұл сатының тиімді жүзеге асырылуы — мұрагерлердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың, сондай-ақ мұрагерлік қатынастар саласындағы әділеттілікті қамтамасыз етудің басты шарты болып табылады.

Қазақстан Республикасының соттарында мұрагерлік дауларды қарау және шешу бойынша процессуалдық ерекшеліктерді зерттеу осы салада азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін сот арқылы қорғауды жетілдіру үшін маңызды болып табылатын бірқатар негізгі аспектілерді анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында мұрагерлік даулар бойынша азаматтық істі қозғау осы құқық саласының материалдық-құқықтық табиғатымен байланысты ерекше сипаттарға ие екені анықталды. Процессуалдық және материалдық-құқықтық фактілердің өзара байланысы мұрагерлік істердегі дәлелдеу жүйесіне кешенді түрде қарау қажеттілігін көрсетеді. Материалдық және процессуалдық сипаттағы дәлелдемелерді тиімді ұсыну мұрагерлік дауды табысты шешудің маңызды факторы екені дәйектелді.

Сот талқылауы азаматтық процестің шешуші сатысы ретінде жан-жақты талданды. Сот отырысының құрылымы — дайындық кезеңі, істі мәні бойынша қарау, жарыссөздер және шешім шығару — мұрагерлік даудың мән-жайларын толық әрі жүйелі зерттеуге мүмкіндік беретіні анықталды. Барлық кезеңдерде процессуалдық нормалар мен қағидаттарды қатаң сақтау мұрагерлердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мен даудың әділ шешімін қамтамасыз ету үшін аса маңызды.

Жүргізілген зерттеу мұрагерлік даулар саласындағы заңнаманы және құқық қолдану тәжірибесін жетілдіруге бағытталған нақты ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, келесі шаралар орынды болып көрінеді:

- Мұрагерлік қатынастармен байланысты талап қоюларды жіктеу мәселелерін әрі қарай дамыту, бұл сот арқылы қорғау тиімділігін арттыруға ықпал етеді;
- Мұрагерлік істерде дәлелдеу механизмдерін жетілдіру, оның ішінде өсиеттің заңдылығын және мұра қалдырушының шынайы еркін анықтау мақсатында сараптамаларды тағайындау мен жүргізу тәртібін нақтылау;
- Мұрагерлік дауларды қарау кезінде сот процесінің қолжетімділігі мен тиімділігін арттыру мақсатында заманауи ақпараттық технологияларды сот жүйесіне енгізу.

Осы саладағы әрі қарайғы зерттеулер Қазақстан Республикасының соттарында мұрагерлік дауларды қарау мен шешуге байланысты мәселелерді тереңірек зерделеуге, азаматтық іс жүргізу құқығы ғылымының дамуына және құқық қолдану тәжірибесін жетілдіруге елеулі үлес қосуға мүмкіндік береді.

3 СОТ АКТІЛЕРІ ЖӘНЕ БІТІМГЕРШІЛІК КЕЛІСІМДЕР

3.1 Мұрагерлікке байланысты даулар бойынша сот шешімдері

Азаматтық істі қарау процесінде, сондай-ақ ол аяқталғаннан кейін сот қаулы - сот билігін іске асыру актісін шығарады, оған сәйкес сот субъектілерге заңға сәйкес белгілі бір мінез-құлықты ұйғарады, азаматтық-құқықтық дауды мәні бойынша не азаматтық істі қарау барысында туындайтын рәсімдік мәселелерді шешеді.

Процессуалист ғалымдар Н.М. Коршунов пен Ю.Л. Мареев талап қою өндірісіндегі тараптардың дауларының мәніне қатысты, сондай-ақ ерекше өндірістегі немесе жария құқықтық қатынастардан туындаған істегі процесс объектісіне қатысты мемлекет атынан шығарылатын қаулыға мынадай анықтама береді, сот шешімі - талап қою ісіндегі тараптардың дауларының мәніне қатысты, сондай-ақ талап қоюға жатпайтын іс жүргізу ісіндегі - әкімшілік-құқықтық қатынастардан, заңды фактіні анықтау туралы істен және басқа істерден туындаған процесс объектісіне қатысты мемлекет атынан шығарылатын қаулы [188, 372 б.].

Ресейлік ғалымдар Р.А. Курбанов, В.А. Гуреева шешім ұғымы бойынша іс мәні бойынша шешілетін қаулыны анықтайды, яғни сот төрелігінің басты мақсаты - сот қорғауын сұраған адамның субъективті құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау болып табылады деп көрсетеді [189, 214 б.].

З.Х. Баймолдинаның сот шешімі - сот мемлекет атынан шығаратын, азаматтық істі қараудың нәтижесі болып табылатын, нақты субъектілердің құқықтары мен міндеттерін растайтын және олардың мінез-құлқының билік тұрғысынан айқындалуын білдіретін, заңды күшіне енетін және барлық азаматтар мен ұйымдар үшін міндетті болып табылатын құқық қолдану сот төрелігі актісі делінген пікірімен келісу керек [190, 92 б.].

Сот шешімі азаматтық дауларды шешуде және азаматтардың заңды құқықтары мен мүдделерін сақтауды қамтамасыз етуде негізгі рөл атқара отырып, сот төрелігінің маңызды элементі болып табылады. Бұл мемлекет еркін көрсете отырып және сот билігінің функцияларын орындай отырып, заңға сәйкес сот шығаратын құжат. Сот шешімі тараптар арасындағы нақты дауды шешіп қана қоймай, сондай-ақ бүкіл қоғамдық өмір үшін құқықтық норманы қалыптастыра отырып, олардың одан әрі жүріс-тұрысының ықтимал жолдарын көрсетеді.

Осы жұмыста сипатталған ұйғарымдар сот шешімінің көп қырлы сипатын көрсетеді. Ол нақты дауды шешуді де, тараптардың құқықтары мен міндеттеріне қатысты неғұрлым кең нәтижелерді де қамтиды.

Сот шешімі нақты сот процесінің қорытындысы ретінде ғана емес, азаматтық құқықтық қатынастардағы тұрақтылық пен болжамдылықты қамтамасыз ететін құқықтық жүйенің маңызды элементі ретінде де көрініс табатыны туралы қысқаша қорытынды жасауға болады. Ол азаматтардың сот төрелігіне сенімін қалыптастырады және адам құқықтарын қорғаудың кепілі

болып табылады, бұл құқықтық мемлекетте негіз қалаушы фактор болып табылады.

Сот актілерінің жоғары сапасын қамтамасыз ету сот төрелігінің ажырамас бөлігі және қоғамның сот жүйесіне сенімінің маңызды аспектісі болып табылады. Сапалы сот шешімі фактілерді объективті бағалауға және құқық нормаларын дұрыс қолдануға негізделген әділ процестің нәтижесі болуға тиіс. Сот актілерінің түсінікті тілде баяндалуы және логикалық құрылымы болуы маңызды, бұл оларды сот процесіне қатысушылар ретінде де, жалпы қоғам ретінде де қабылдауды жеңілдетеді [191].

Жоғарыда айтылғандай, сапалы сот шешімі сот төрелігінде және қоғамның сот жүйесіне сенімін қалыптастыруда негізгі рөл атқарады. Сот қаулысы мұрагерлікке байланысты даулы құқықтың болуын немесе болмауын айқындайды және даулы құқықтық қатынастарды айқын әрі даусыз етеді. М.А. Гурвич атап өткендей, материалдық құқықтық қатынастар туралы дау туындаған жағдайда «нақты құқықтық қатынастар міндеттілікке ие, яғни расталған немесе өзгертілген, екі жағдайда да - сот шешімімен күмәнданудан босатылған». Бұл азаматтық құқықтың іс жүргізу құқығына тәуелділігін көрсетеді, өйткені материалдық құқық нормаларын қолдану үшін мемлекеттік шаралар арқылы қолданылатын іс жүргізу құқығының нормалары қажет. Осылайша, әділ және нақты негізделген сот актісі құқық қолдану практикасын жақсартуға және сот жүйесіне сенім деңгейін арттыруға ықпал етеді [192, 27 б.].

Азаматтық процесс ғылымы сот шешімінің ұғымы мен мәнін айқындау тәсілдерінің әртүрлілігіне бай.

Осылайша, ресейлік ғалым М.К. Юковтың пікірінше, соңғысы деп іс жүргізу нысанын қатаң сақтай отырып шығарылған және іс мәні бойынша шешілетін құқықтар мен заңды мүдделерді қорғауға бағытталған сот актісін түсіну керек [193, 75 б.]. Біздің ойымызша, бұл ұйғарым сот шешімінің барлық мәнін қамтымайды, себебі оның тек үш белгісін ғана көрсетеді. Біріншіден, «сот актісі» ұғымы өте кең мағынаға ие, өйткені оған ҚР АПК-нің 21-бабында көрсетілген кез келген іс жүргізу құжаттары кіреді. Екіншіден, азаматтық процесс шеңберінде барлық сот актілері процессуалдық нысанға сәйкес қабылданады, бұл сот шешімін жеке санат ретінде бөліп көрсетуге мүмкіндік бермейді. «Іс мәні бойынша шешіледі» деген сөз тіркесі де нақтылауды талап етеді, өйткені азаматтық сот ісін жүргізуде өзінің мәні бойынша сот шешімдеріне теңестіруге болатын ұйғарымдар жиі қабылданады және осы контексте әдетте іс мәні бойынша шешілді деп есептеледі. Осылайша, соңғы белгіні сот шешіміне ғана тән деп тануға болмайды.

Соттың мұрагерлік істер бойынша шешімі мұраға немесе сабақтас мәселелерге қатысты дауларды шешу үшін туындаған іс жүргізу қатынастарының аяқталуы болып табылады. Айта кету керек, «іс жүргізу қатынастары сот талқылауының мәні болып табылатын материалдық аспектілерге қарамастан қалыптасады, өзгереді және аяқталады». Осы тұрғыда сот шешімі қолданыстағы материалдық және жаңа процестік құқықтар арасындағы көпір рөлін атқарады, өйткені ол сот процесінің қорытындысы бола

отырып, мұрагерлік саласындағы құқықтың болуын не бекітеді, не жоққа шығарады. Мұндай шешім өзекті дауларды шешіп қана қоймай, тараптардың құқықтары мен міндеттерін қозғай отырып, олардың жағдайына әсер етеді, бұл мұраға байланысты қатынастарды реттеудегі сот актісінің маңыздылығын көрсетеді. Сайып келгенде, бұл шешім құқықтық айқындылық пен әділдікті қамтамасыз ете отырып, мұрагерлік іс шеңберінде туындайтын құқықтық жағдайларға нақтылық енгізеді.

Сондай-ақ, «материалдық құқық нормаларын қолдана отырып, сот өз шешімімен субъективті материалдық құқыққа бұрын тек әлеуетті жағдайда болған мәжбүрлеу қасиетін береді» [194, 30 б.].

Кейбір жағдайларда сот шешімі ҚР АК 7-бабы 3-тармағында көрсетілгендей азаматтық құқықтар мен міндеттердің туындауына жалғыз және жеткілікті негіз болып табылмайтынын атап өткен жөн. Мәселен, сот шешімімен тарапқа берілген мұраға қалдырылатын жылжымайтын мүлікке меншік құқығы; ол мемлекеттік тіркелген кезден бастап ғана туындайды.

Сот шешімінің өзі азаматтық құқықтар мен міндеттердің туындауына әрдайым жеткілікті негіз бола бермейді. Мұрагерлік құқық контекстінде, атап өтілгендей, мұрагерлік мүлікке меншік құқығы ол мемлекеттік тіркелгеннен кейін ғана туындайды. Бұл кейбір жағдайларда мүлікке құқықтарды растау және қорғау үшін мемлекеттік органдарда тіркеу сияқты қосымша іс-әрекеттер қажет болуымен байланысты.

Бұл норма тараптардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді және тіркеу сәтіне дейін туындауы мүмкін меншік құқығы туралы ықтимал дауларды болдырмауға көмектеседі. Мүлікті тіркеу жылжымайтын мүлікке құқықтарды бекітетін және оларды мемлекет пен үшінші тұлғалардың алдында заңды ететін маңызды процесс болып табылады.

Сот шешімінің құқықтық мәні сот таныған құқықтық қатынастарды растауда ғана емес, сондай-ақ тараптарды олардың міндеттерін орындауға мәжбүрлеу мүмкіндігінде, сондай-ақ оларды орындау тәртібі мен мерзімдерін белгілеуде жатыр. Осылайша, мұрагерлік істер бойынша сот шешімінің көздері, демек, мұрагерлік және процестік құқықты қоса алғанда, материалдық құқық нормалары да құқықтық негіздер бола алады. Бұл ретте процестік құқық нормалары материалдық-құқықтық нормаларды алмастырмайды және материалдық-құқықтық қатынастарды реттеу функцияларын орындай алмайды. Олар осындай нормаларға оларды тиімді қолдануды қамтамасыз ете отырып, тек қосымша ретінде ғана қызмет етеді. Іс жүргізу құқығының нормалары арқылы материалдық құқық нормаларында белгіленген санкцияларды іске асыру тетігі айқындалады, сол арқылы оның шеңберінде материалдық-құқықтық нормалардың сақталуы қамтамасыз етілетін құрылым құрылады.

Жоғарыда баяндалғанның негізінде мұрагерлікке қатысты істер бойынша сот шешімі сот материалдық және іс жүргізу құқығының нормаларына сәйкес істі қарау барысында қабылдайтын, азаматтық іс жүргізу нысанында ресімделген сот төрелігі актісі болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Осы актіде даулы мұрагерлік құқықтардың немесе олармен байланысты құқықтық қатынастардың болуы немесе болмауы туралы мәселе

шешіледі. Онда Қазақстан Республикасының аумағында барлық жерде орындалуға тиіс, құқықтық дауды шешуге, сондай-ақ бұзылған немесе даулы құқықтарды, бостандықтарды немесе заңды мүдделерді қалпына келтіруге әкеп соғатын міндетті сот ұйғарымы қамтылады, осылайша іс мәні бойынша шешіледі.

Азаматтық іс жүргізу құқығы теориясында сот шешімдерін әртүрлі критерийлер бойынша бірнеше санатқа бөлуге болады. Біздің ойымызша, талаптардың мазмұнына негізделген жіктеу неғұрлым орынды болып табылады. Бұл контексте мыналар ерекшеленеді:

1) даулы құқықтардың болуын немесе болмауын белгілейтін тану туралы талаптар бойынша шешімдер;

2) құқықтық қатынастарды танумен қатар анықталған бұзушылықтарды жою үшін шаралар айқындалатын беру туралы талаптар бойынша шешімдер;

3) құқықтық қатынастарды өзгерту немесе тоқтату туралы талап-арыздар бойынша шешімдер.

Тану туралы талап қою бойынша шешімдерге мұраға қалдырылатын мүлікке меншік құқығын белгілеуге қатысты сот шешімін жатқызған жөн. Меншік құқығын қорғау бұзылған құқықты соттың растауы арқылы қалпына келтіруді ғана емес, оны одан әрі жүзеге асыру үшін кез келген кедергілерді жоюды да қамтиды, бұл құқыққа теріске шығарылмайтын мәртебе береді. Осыған байланысты И.С. Янин шешімнің қарар бөлігінде мұндай талаптарды қанағаттандыру кезінде меншік құқығын растаумен бір мезгілде өсиетті жарамсыз деп тануға нұсқау, ал қажет болған жағдайларда өсиет бойынша мұраға құқық туралы куәлік болуы тиіс екенін көрсетті [195, 143 б.]. Осыған ұқсас позицияны М.К. Треушников ұстанған, ол сот практикасына сілтеме жасай отырып, егер мұраға құқық туралы куәлікті жарамсыз деп тану туралы мәселені мүдделі тұлғалар қоймаса, сот мұны өз бастамасы бойынша жасауға тиіс екенін көрсеткен [58, 112 б.]. Мысалы, Алматы қаласының Азаматтық істер жөніндегі алқасы бірінші сатыдағы соттың шешімін өзгерте отырып, Г. мырзаның талап-арыздарын ішінара қанағаттандырды. Алқа өсиеттің бір бөлігін жарамсыз деп таныды, мұрагерлік массадан үлесті Г.ға бөліп беру туралы шешімге келеді, бірақ алқа қайтыс болған ерлі-зайыптылардың үлесін бөлу туралы мәселені шешпеді. Осыған байланысты нотариуста қиындықтар туындады, ал нотариаттық іс-әрекеттерді жасау ережесі қайтыс болған ерлі-зайыптылардың үлесін сот тәртібімен бірлескен меншікте бөліп шығаруды көздейді [196].

Біздің көзқарасымызша, бұл ереже нақтылауды талап етеді. Атап айтқанда, нотариус жарамсыз өсиет негізінде мұраға құқық туралы куәлік бермеген болуы мүмкін, сонда сот оның жарамсыздығы туралы шешім қабылдауға мәжбүр болмайды. Алайда, егер мұрагерлер нотариустан өсиетті жарамсыз деп тану туралы талаппен сотқа жүгінгенге дейін мұраға құқық туралы куәлік алса, онда талап қанағаттандырылған жағдайда бұл куәлік жойылуға тиіс. Мұндай қорытынды мұраға құқық туралы куәліктің жарамсыздығы оны беру үшін негіз болған өсиеттің өзін жарамсыз деп танудан туындайтынына негізделеді. Осылайша, өсиеттің жарамсыздығы мен негізгі

құжаттан туындайтын мұраға құқық туралы куәлік үшін салдардың арасындағы байланысты ескеру қажет.

ҚР АПК-нің 225-бабына сәйкес сот талап қоюшы мәлімдеген талаптар бойынша шешім қабылдайды. Алайда соттар аталған нормаға сәйкес шешім қабылдау кезінде сот дәлелдемелерді бағалайтынын, істі қарау үшін маңызы бар қандай мән-жайлар анықталғанын, ал қайсысы анықталмағанын, тараптардың құқықтық қатынастары қандай екенін, осы іс бойынша қандай заң қолданылуға тиіс екенін және талап қанағаттандырылуға жататынын анықтайтынын ескеруі қажет. Сот шын мәнінде талап қоюшы мәлімдеген талаптар бойынша шешім қабылдайды, алайда ол заңда көзделген жағдайларда мәлімделген талаптардың шегінен шығуы мүмкін. ҚР АК-нің 1072-3-бабындағы норма сотқа мұраны қабылдау үшін мерзімді қалпына келтіру туралы іс бойынша мәлімделген талап қою талаптарының шегінен шығуға және мұраға құқық туралы куәлікті жарамсыз деп тануға мүмкіндік береді. Біздің пікірімізше, бұл ережені өсиетті жарамсыз деп тану туралы істер бойынша сот шешіміне қатысты да қолдануға болады.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты, ҚР ЖС НҚ-на мынадай ережелерді енгізуді ұсынамыз:

Сот өсиетті жарамсыз деп тану туралы істерді қарай отырып, талап мәлімдеген талаптардың шегінен шығуға және негіздер болған кезде әділеттілік пен парасаттылық принциптеріне сәйкес мұраға құқық туралы куәлікті жарамсыз деп тануға құқылы.

Сот талап қою талаптарының шегінен шығуға қатысты өз шешімдерін заңның тиісті нормалары мен осындай шешім үшін негіз болған мән-жайларды көрсете отырып, процесте барлық тараптардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ете отырып, нақты негіздеуге міндетті.

Бұл ұсыныс азаматтық іс жүргізу және азаматтық заңнама нормаларын қолдану практикасын жетілдіруге, сондай-ақ мұрагерлікке байланысты құқықтық қатынастарда мұрагерлердің құқықтарын қорғауға бағытталған.

Алайда, И.С. Яниннің пікірінше, керісінше, егер өсиетті жарамсыз деп тану туралы дау өсиет бойынша мұрагердің мүлікке құқығының болмауы туралы мәселені ғана қамтитын болса және дау тараптары талапкердің заң бойынша мұрагер болу құқығы туралы мәселені көтермесе, мұрагерлік тәртібімен меншік құқығын тану туралы талаппен бірге дауланып отырған өсиетті жарамсыз деп тану туралы талап қою, сотқа даусыз мәселені шешуді ұсына отырып, соттың қалауы шегін кеңейтеді, сондықтан сот өсиетті жарамсыз деп тану туралы мәселені ғана қараумен шектелуге тиіс [195, 145 б.]. Біз бұл көзқарасты толық қабылдай алмаймыз, өйткені ол ең алдымен арыз берушінің сот арқылы өзінің мұрагерлік құқықтарын қорғау құқығын елемейді. Біріншіден, тараптардың бірінің мұрагерлік мүлікке меншік құқығын тану туралы талаппен жүгіну фактісінің өзі мұрагерлер арасында осы мүлік үшін дау бар екенін көрсетеді, өйткені өсиеттің заңдылығы талап қоюшының өсиет бойынша мұрагерге қоятын қаржылық талаптарына байланысты дауланады. Екіншіден, заң талапкерге бір мезгілде өсиетті жарамсыз деп тану туралы және өзінің мұраға құқығын тану туралы екі талап қоюға тыйым салмайды. Сондай-

ақ өсиетті жарамсыз деп тану туралы іс бойынша қолданыстағы өсиетпен мұраға құқықтары бұзылатын заң бойынша болжамды мұрагер талап қоюшы болып табылатынын ескеру қажет. Басқа мұрагерлер мұрагерлік мүлікке де талап қоя алатындықтан, сот істі дайындау кезінде оларды процеске қатысу мүмкіндігі туралы хабардар етуге міндетті, өйткені сот шешімі олардың құқықтарын да қозғауы мүмкін. Осылайша, өсиетті және талап қоюшының мұраға құқығын жарамсыз деп тани отырып, сот заң бойынша басқа мұрагерлердің мұрадағы үлестерін олардың келісімімен айқындай алады, бұл бір іс шеңберінде өзара байланысты мәселелерді бір мезгілде шешуге ықпал етеді.

Мәселен, мұра қалдырушының борыштарын өндіріп алу туралы мұрагерге несие берушінің талап қоюы бойынша сот шешімі беру туралы талап қою жөніндегі шешім болып табылады. Осы шешімнің қарар бөлігінде сот мұрагерлердің міндеттемелерді орындауының нақты мерзімдері мен тәсілдерін көрсетуі тиіс (ҚР АПК-нің 232-бабы). Мысалы, шешімнің қарар бөлігінде Алматы қаласы № 2 Алмалы аудандық сотының судьясы № 7521-34-23-19/112 іс бойынша: АҚ «Форте Банк» Е. ден мұра қалдырушының қарыздарын өндіріп алу туралы талап-арыздарын қанағаттандыруға тікелей нұсқау берді.

Е. мұрагерден «Форте Банк» АҚ талап қоюшысының пайдасына 8 400 000 теңге мөлшерінде қарыз сомасы өндіріп алынсын.

Мұрагер Е. сот шешімі заңды күшіне енген күннен бастап 30 күн ішінде көрсетілген сомада төлем жасауға міндеттелсін [197].

Мұндай формат мұрагердің міндеттемелерді орындау мерзімдері мен тәсілдерін көрсетуде нақтылық пен толықандылықты қамтамасыз етеді.

Сот практикасында мұрагерлік мүліктен үлес бөлу туралы қайта құру талаптары бойынша шешімдер неғұрлым кең таралған болып табылады. Істердің осы санаты бойынша ортақ үлестік меншік туралы сөз болып отырғандықтан, сот меншіктің осы түрін реттейтін нормаларды қолдануға тиіс (ҚР АК 219-223-бб.).

Р.А. Аруповтың пікірінше, ортақ үлестік меншік оған қатысушылардың келісімі нәтижесінде туындамайтындықтан, ал мұраның ашылу фактісі және мұрагерлердің әрқайсысының біржақты іс-әрекеті нәтижесінде, мұраны қабылдауға бағытталған болса, онда мұраның бөлінбейтін нысанасы сот шешімінің дәлелдеу бөлігінде, бөлінген жағдайда талап қою талаптарының шегінен шығу және заттай үлесті бөлудің орнына ақшалай өтемақы тағайындау қажеттілігі негізделуге тиіс [198, 131 б.].

Біздің көзқарасымызша, автордың бұл тұжырымы мұрагерлік құқықтың қолданыстағы нормаларынан расталады, оған сәйкес (ҚР АК 1078-б.) мұрагерлік массаға кіретін бөлінбейтін затты қайта бөлу кезінде, ең алдымен, егер мұрагерлер мұра қалдырушымен бірге меншік құқығына ие болса немесе оны ұдайы пайдаланса, мұрагерлердің осы мүлікті заттай алуға басым құқығы затпен алумен ескеріледі. Егер бөлінбейтін зат жылжымайтын мүлік болса, онда мұраның ашылу сәтінде осы тұрғын үй-жайда тұрған және басқа тұрғын үйі болмаған мұрагерлер мұраға кіретін тұрғын үй-жайдың иелері болып табылмайтын қалған мұрагерлердің алдында осы жылжымайтын мүлікті өз

үлесі ретінде алуға басымдыққа ие болады. Аталған мұрагердің мұрагерлік үлесі мен ол талап етіп отырған мұрагерлік мүлік арасындағы сәйкессіздікті жою үшін бұл мұрагер басқа мұрагерлерге мұрагерлік массадан басқа мүлікті бере алады немесе белгілі бір ақша сомасын төлеуді қоса алғанда, баламалы өтемақы бере алады.

Жетісу аудандық сотында азаматтық іс қаралды. Осы азаматтық іске сәйкес, мұра қалдырушы қайтыс болғаннан кейін бөлінбейтін пәтер қалды, онда үш мұрагер: А, Б және В тұрды, Мұра қалдырушы - олардың ата-анасы.

Мұрагерлер:

Ал - мұра қалдырушымен бірге осы пәтерде тұрақты тұрған ұл.

Б - қазіргі уақытта басқа қалада тұратын және соңғы бірнеше жылда әкесімен бірге тұра алмаған, бірақ мұрагерлік құқығы бар қызы.

В - басқа жерде тұратын және пәтерге ортақ меншікке құқығы жоқ қызы.

Іс материалдарына сәйкес, А мұраны ашқанға дейін тұрып, басқа баспанасы болмағандықтан, нақты пәтер алуға басым құқығы болған. Б және В мұрагерлікке де құқылы, бірақ олар пәтерде тұрмағандықтан және бірге иеленуші болмағандықтан, олардың пәтерге құқықтары төменде болады.

Мұраны бөлу кезінде әрбір мұрагердің үлесі пәтер құнының 1/3-ін құрайтыны анықталды. Алайда пәтер бөлінбейтін болып табылады және бөлуге болмайды.

А мұрагерлік үлесінің құны мен оның пәтерді заттай алу құқығы арасындағы сәйкессіздікті жою үшін А басқа да мұрагерлерге, Б және В, пәтерді меншікке алу үшін олардың үлестері үшін ақшалай өтемақы ұсынды.

Пәтердің нарықтық құны 18 000 000 теңгені құрайды. Әрбір мұрагер 6 000 000 теңге көлемінде үлеске ие болады. Пәтер алу үшін А Б мен В-ға 6 000 000 теңгеден ұсынды, осылайша олар оған пәтердегі өз үлестерін берді. А пәтер алды, Б және В (қыздары) өз үлестері мөлшерінде ақша қаражатын алды. Іс бойынша тараптардың татуласуы туралы ұйғарым шығарылды [199].

Осылайша, А. мұрагерлік құқығының негіздемесі мұрагерлік туралы заңдармен және мұрагерлік мүлікті әділ бөлу қағидаттарымен бекітіледі.

Келесі талдау Қазақстан Республикасында мұрагерлік мүлікті бөлу туралы істі қарау кезінде жүкті, бірақ әлі туылмаған мұрагердің болуы анықталған жағдайда туындайтын заңдық салдарды қарауға арналған.

1 ҚР АК 1077-бабының 4-тармағы императивтік ереже белгілейді, оған сәйкес мұралық мүлікті бөлу іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагер болған кезде босану нәтижесіне қарамастан (тірі туған немесе өлі туған) ол туылғаннан кейін ғана мүмкін болады. Бұл ереже жүктілік жағдайындағы мұрагердің әлеуетті құқықтарын қорғауға бағытталған. Осы қорғаудың мәні осы мұрагер тірі туған жағдайда оның мүлікті бөлуге қатысу мүмкіндігін қамтамасыз ету болып табылады.

Туылған, іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагер бала тумаған кезге дейін мұраны бөлуге жол бермеу сөзсіз болып табылады және аталған ережені бұза отырып жүргізілген активтерді кез келген бөлу заңның тікелей көрсетілуіне байланысты жарамсыз (маңызсыз) деп танылады.

Іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагердің болуы ерекше іс жүргізу жағдайын жасайды. Бір жағынан, сот әлеуетті мұрагердің болуын елемей тастай алмайды, өйткені бұл мұраға құқығы бар адамдар тобына және тиісінше мүлікті бөлудің әділдігі мен заңдылығына тікелей әсер етеді. Екінші жағынан, іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагер тірі туғанға дейін азаматтық құқық субъектісі болып табылмайды, бұл оның іске қатысуын процестік ресімдеуде белгілі бір қиындықтар туғызады.

2 Әділетті түрде атап өтілгендей, заңнамада осындай жағдайда соттың әрекетіне тікелей сілтеме жоқ. Алайда, азаматтық іс жүргізу құқығының жалпы қағидаттарын, сондай-ақ ҚР АК 1077-бабының 4-тармағын түсіндіруді негізге ала отырып, ҚР АПК 272-бабының 4-тармағының 4-тармағы негізінде іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұру қажеттігі (азаматтық сот ісін жүргізуде қаралатын басқа іс шешілгенге дейін осы істі қараудың мүмкін еместігі) туралы қорытынды жасауға болады. Осы тұрғыдан алғанда, «басқа іс» - мұралық мүліктегі мұрагерлер мен үлестердің шеңберін айқындау үшін преюдициялық мәні бар, тірі немесе өлі бала тудырмаған баланың тууы фактісі болып табылады.

3 Мұраны бөлу туралы талапты қанағаттандыру немесе одан бас тарту мүмкін еместігінің, сондай-ақ талапты қараусыз қалдыруға жол бермеудің негіздемесі:

Баланы туғанға дейін мұраны бөлу туралы талапты қанағаттандыру оның әлеуетті құқықтарын бұзар еді, өйткені ол тірі тууы және демек, мұрадағы үлеске үміткер болуы мүмкін.

Талап қоюдан бас тарту да мерзімінен бұрын және заңсыз болар еді. Біріншіден, талап қоюшының (мұрагерлердің бірінің) мұраға құқығы заң күшіне байланысты пайда болды және оның осы құқықты іске асыруды талап етуге құқығы бар. Екіншіден, талап қоюдан бас тарту, тіпті іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагерөлі туылса да, талап қоюшы болашақта өз құқықтарын қорғау мүмкіндігінен айырады.

Талап қоюды қараусыз қалдыру оңтайлы шешім болып табылмайды, өйткені қараусыз қалған, бірақ бала туғаннан кейін сотқа қайта жүгінуге әкеп соғады, бұл қосымша сот шығындарына және процестің созылуына әкеп соғады. Бұдан басқа, мұндай жағдайда іс бойынша іс жүргізу қайта басталған сәтке дейін мұрагерлік мүліктің тиісті жай-күйінде сақталуына кепілдік жоқ.

Іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұру осы жағдайда неғұрлым барабар және іс жүргізу тұрғысынан тексерілген шешім болып табылады.

Бұл тәсіл:

Барлық мүдделі тұлғалардың: іс бойынша мұрагерлердің де, әлуетті іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагердің де құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету.

Заңсыз немесе негізсіз шешім қабылдауды болдырмау: әлеуетті мұрагердің құқықтарын ескермей мұраны бөлудің заңсыз болуы.

Іс бойынша іс жүргізуді жедел жаңарту мүмкіндігінің сақталуы: іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагердің туу фактісі (тірі немесе өлі) анықталғаннан кейін.

Сотқа қайта жүгіну қажеттігін болдырмау: демек, сот шығындары мен уақыт шығындарын қысқарту.

Сот қолдануы мүмкін қосымша шаралар:

Іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұрудан басқа, сот мұралық мүліктің сақталуын және барлық мүдделі тараптардың мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету үшін мынадай шаралар қабылдауы мүмкін:

Мұралық мүлікті басқарушысын тағайындау: мұраны бөлінген сәтке дейін мүлікті тиісті басқаруды және сақтауды қамтамасыз ету үшін ҚР АК-нің 1071-бабына сәйкес.

Талап қоюды қамтамасыз ету жөнінде шаралар қабылдау: (мысалы, мүлікке тыйым салу) оны иеліктен шығаруды немесе жоюды болдырмау үшін.

Іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагер болған жағдайда сот ҚР АПК 272-бабының 4-тармағы 4-тармақшасының негізінде мұрагерлік мүлікті бөлу туралы іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұруы тиіс. Бұл ретте мұралық мүліктің сақталуын және барлық мүдделі тараптардың мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету жөнінде шаралар қабылдау қажет, оған іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагердің ықтимал мұрагері қосылады. Іс бойынша іс жүргізуді қайта бастауға (тірі немесе өлі) іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагердің туу фактісі анықталғаннан кейін ғана мүмкін болады, бұл мұрагерлердің түпкілікті шеңберін айқындауға және заңға сәйкес мұралық мүлікті әділ бөлуге мүмкіндік береді.

Мұрагерлік мүлікті бөлу кезінде іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагердің құқықтарын қамтамасыз ету қажеттілігіне байланысты біз «Соттардың мұрагерлік туралы заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» ҚР ЖС НҚ мынадай редакцияны ұсынамыз:

- өзіне қатысты іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагердің бар мұрагерлік мүлікті бөлу осы мұрагердің мәртебесіне (тірі немесе өлі) қарамастан, ол туған кезге дейін қараусыз қалдырылуға тиіс.

- іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагер туралы ақпарат болған жағдайларда сот мұрагерлік мүлікті бөлу туралы талап қоюды қанағаттандыруға немесе қабылдамауға құқылы емес. Мұндай жағдайларда сот мұрагердің жүкті болу фактісін анықтауға және істі қарауды ол туғанға дейін кейінге қалдыруға міндетті.

- сот органдары іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагер туғанға дейін мұрагерлік мүлікті кез келген бөлу жарамсыз болып табылатынын және жоғары тұрған инстанциялар шешімдерінің күшін жоюға немесе өзгертуге әкеп соғатынын ескеруге тиіс.

Сот практикасы мұрагерлік істерде құқықтық қорғалу принципінің заңдық айқындылығы мен сақталуын қамтамасыз ете отырып, жүкті мұрагерлердің мүдделерін қорғайтындай етіп құрылуы тиіс.

Жоғарыда баяндалғанды негізге ала отырып, сондай-ақ егер мұрагерлік мүлікті бөлу туралы дауды қарау кезінде сот қаралған, бірақ іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагердің болу фактісін анықтаса, іс бойынша іс жүргізу тоқтатыла тұруға тиіс деген қорытынды жасауға болады. Алайда іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұру үшін негіздердің тізбесі түпкілікті болып табылады және

кеңейтілген түсіндіруге жатпайды. Осыған байланысты, ҚР АПК-нің 272-бабын ережемен толықтыру қажет, соған сәйкес мұра бөлу туралы істер бойынша қараусыз қалған, бірақ туылмаған мұрагер болған жағдайда сот іс жүргізуді тоқтата тұруға міндетті. Бұл жағдайда іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұру құқығы емес, соттың міндеті орын алатынын атап өту қажет, өйткені қаралып отырған мән-жайдың болуы процестің одан әрі дамуына кедергі келтіреді.

Сот талап қоюшының мұрагерлік мүлікті бөлу құқығын растаған кезде шешімнің қарар бөлігінде қандай тарапқа және қандай мүлік берілетіні, сондай-ақ оның бағалау құны және тараптардың бірі төлеуге міндетті ақшалай өтемнің нақты сомасы көрсетілуге тиіс. Егер шешімде бұл мәліметтер болмаса, оны шығарған сот өз қалауы бойынша немесе процеске қатысушылардың сұрау салуы бойынша қосымша шешім қабылдай алады (ҚР АПК 236 б.). Олай болмаған жағдайда мұндай шешімді жоғары тұрған сот өзгертуі немесе оның күшін жоюы мүмкін.

Мұндай фактінің орын алған болатын. Алматы қалалық соты Медеу аудандық сотының 20.05.2023 жылғы шешімінің күшін жойды.

Іс материалдарына сәйкес, С. 2022 жылғы 14 сәуірде қайтыс болған. Ол қайтыс болғаннан кейін пәтер мен машинадан тұратын мұра ашылды.

Істі бірінші сатыдағы соттың қарауы барысында істі қарау кезінде қайтыс болған С. әйелі болып табылатын Т. 17 аптаны құрайтын жүктілік жағдайында болғаны анықталды.

ҚР АК 1077-бабының 4-тармағына сәйкес, мұра іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагер болған жағдайда, мұндай мұрагер туғаннан кейін ғана жүргізілуі мүмкін.

ҚР АПК 272-бабының 1-тармағының 4-тармақшасына сәйкес, азаматтық сот ісін жүргізуде қаралатын басқа іс шешілгенге дейін осы істі қарау мүмкін болмаған жағдайда сот іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұруға міндетті. Бұл жағдайда, мұраны бөлу туралы істі қарау үшін преюдициялық маңызы бар факт Т. тірі немесе өлі туу фактісі болып табылады.

Бірінші сатыдағы сот мұрагерлік мүлікті бөлу туралы шешім қабылдай отырып, іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагердің болуын ескермеген, бұл материалдық құқық нормаларын бұзу болып табылады.

Мұндай жағдайларда бірінші сатыдағы соттың шешімі жойылуға, ал іс бойынша іс жүргізу - Т. тірі немесе өлі туған фактісі анықталғанға дейін тоқтатыла тұруға тиіс.

Сот алқасы қаулы етті: Медеу аудандық сотының 20.05.2023 жылғы № 7521-78-34а/877 Т., М., мұралық мүлікті бөлу туралы іс бойынша іс жүргізуді Т., тірі немесе өлі туу фактісі анықталғанға дейін тоқтата тұрсын [200].

Ұсынылған талдау ҚР мұрагерлік мүлікті бөлу процесінде іште қалған, бірақ әлі туылмаған мұрагерді табудың заңдық салдары туралы мәселенің күрделі және зерттелген жан жақты тәсілін терең жария етеді.

Мемлекеттік өкімет органының актісі ретінде сот шешімі іс жүргізу нысанына қатаң түрде сәйкес жасалуы ғана емес, заңда көзделген белгілі бір талаптарға жауап беруі тиіс. Сапалы сот актілері де құқықтық салдардың болжамдылығын қамтамасыз ете отырып, құқықтық белгісіздік деңгейін

төмендететінін атап өту маңызды. Олар құқықтық мәдениетті дамытуға және заңды құрметтеуге ықпал ете отырып, азаматтардың құқықтық санасын қалыптастырады. Ақыр соңында сот актілері арқылы сот өкілеттіктерін тиімді іске асыру әділ және объективті сот төрелігінің негізі болып табылады [191].

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес (ҚР АПК-нің 224-бабы), сот шешімі заңды және негізді болуы тиіс. Іс жүргізу ғылымында осы талаптарды түсінудің әртүрлі түсіндірмелері кездеседі. «Азаматтық істер бойынша сот шешімі туралы» 11.07.2003 ж. № 5 ҚР ЖС НҚ 5-тармағына сәйкес, шешім процессуалдық құқық нормаларын дәл сақтай отырып және осы құқықтық қатынастарға қолдануға жататын материалдық құқық нормаларына толық сәйкес қабылданған немесе қажет болған жағдайларда заң ұқсастығын қолдануға негізделген жағдайда заңды болып табылады [201].

ҚР АПК-нің 224-бабының 2-тармағына сәйкес сот шешімді сот отырысында зерттелген дәлелдемелерге ғана негіздейді. Сот шешімі негізділік талаптарына сәйкес болуы үшін сот нақты істі шешу үшін заңдық маңызы бар мән-жайларды дұрыс анықтауға, яғни қаралып отырған мұрагерлік істегі дәлелдемелердің мәнін дұрыс анықтауға тиіс. Іс үшін маңызы бар сот анықтаған фактілер толық дәлелденуге, ал шешімде баяндалған тұжырымдар істің мән-жайларымен салыстырылуға тиіс. Олай болмаған жағдайда сот шешімі негізсіз деп есептеледі және ҚР АПК-нің 427-бабының негізінде апелляциялық немесе кассациялық тәртіппен күшін жоюы мүмкін.

Заңдылық пен негізділік талаптарынан басқа, кейбір зерттеушілер сот шешімі сәйкес келуі тиіс қосымша критерийлерді бөліп көрсетеді. Әдебиетте сот шешімдеріне жеке талап ретінде заңнамада әділеттілікті бекіту мүмкіндігі бірнеше рет талқыланды. А.Т. Боннер азаматтық істер бойынша сот актілері әділ болуы тиіс деп атап көрсетеді [202, 90 б.]. Ғалымның пікірінше, жағдайды дұрыс белгілеу, оларды нақты құқықтық және әлеуметтік бағалау және осы құқық саласының басқа нормалары тұрғысынан нақты норманы барабар түсіндіру негізінде, ал қажет болса, бүкіл құқықтық тәртіп негізінде қол жеткізілетін ең оңтайлы, ақылға қонымды және әділ деп есептелуі мүмкін. Заңдылық пен негізділік принциптерін бұза отырып шығарылған сот актілерін әділетсіз деп қарауға болады. Дегенмен, А.Т. Боннер заңнамада әділеттілік талаптарын бекіту әртүрлі құқықтық және әлеуметтік тұжырымдамалар - заңдылық, негізділік және әділеттілік арасында шатасуға әкелуі мүмкін екенін атап өтті. Әділдік қағидаты сот шешімдерінің сипаттамалары мазмұны бойынша да, нысаны бойынша да заң талаптарына сәйкес келген кезде оларды нақтылауға көмектеседі.

Сот шешімдеріне қойылатын талаптарға қатысты пікірталастарда әділеттілік мәселесі маңызды орын алады. Зерттеушілер сот шешімдерінің заңды және негізді болуымен қатар, әділ болуы керектігін атап көрсетеді.

А.Т. Боннердің пікірінше, әділдікке жағдайды дұрыс анықтау, оған құқықтық және әлеуметтік тұрғыдан баға беру, сондай-ақ қолданыстағы норманы дұрыс түсіндіру арқылы қол жеткізуге болады. Заңдылық пен негізділік бұзылған жағдайда сот шешімі әділетсіз болып саналады.

Дегенмен, заңнамада әділеттілік талаптарын тікелей бекіту заңдылық, негізділік және әділеттілік ұғымдарының араласуына әкелуі мүмкін деген қауіп бар. Сондықтан, әділдік қағидаты сот шешімдерінің мазмұны мен нысаны заң талаптарына сәйкес келген кезде ғана оларды нақтылауға көмектеседі.

Қорыта келе, сот шешімдеріне қойылатын талаптарды қарастырғанда, заңдылық, негізділік және әділеттілік арасындағы тепе-теңдікті сақтау маңызды. Әділеттілік қағидаты сот шешімдерінің сапасын арттыруға ықпал ете алады, бірақ оны қолдануда сақ болу керек.

В.А. Пономаренко өз мақаласында сот төрелігінің негізгі элементі ретінде сот шешімінің дәлелді болуының маңыздылығын атап көрсетеді. Дәлелді шешім тараптарға сот қандай негіздерде қандай да бір қорытындыға келгенін түсінуге мүмкіндік бере отырып, сот процесінің ашықтығы мен болжамдылығын қамтамасыз етеді [203, 150 б.].

Жан-жақты дәлелдеу процестің тараптары үшін ғана емес, жалпы құқық жүйесі үшін де маңызды, өйткені ол құқық қолдану практикасын қалыптастыруға және сот шешімдерінің әділдігін қоғамның қабылдауына ықпал етеді.

Бұдан басқа, құқық нормаларына сілтеме жасау және оларды шешімнің дәлелдеу бөлігінде түсіндіру еркін шешімдерді болдырмауға көмектесетінін және құқық нормаларын қолдануда көзқарастардың біртұтастығын қамтамасыз ететінін ескеру қажет. Осылайша, сот шешімінің уәжділігі тараптардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін, сондай-ақ сотқа және сот жүйесіне деген сенімді нығайту үшін маңызды құралға айналады.

Әсіресе тараптардың құқықтары мен міндеттерін нақтылау қажет болған мұрагерлік істер тұрғысынан сот шешімінің нақтылығы мен айқындылығының маңыздылығын атап өткен жөн. Сот шешімі кейінгі даулар мен түсініспеушіліктерді болдырмау үшін мұрагерлік үлестің мөлшерін анық көрсетуге тиіс. Бұл азаматтардың құқықтарын тиімді іске асыру және олардың мүдделерін қорғау үшін қажетті заңдық айқындылық қағидатын көрсетеді.

Бұдан басқа, сот шешімінің заңды күшінің мәніне назар аударылады. Заңды күш - бұл сот шешіміне оның түпкілікті және міндеттілігін беретін негізгі институт. Заңды күшіне енгеннен кейін шешім теріске шығарылмайды, яғни оның мазмұнына нақ сол сот ісін жүргізуде дау айтуға болмайды және тараптар оны орындауға міндетті. Бұл құқықтық тұрақтылықты қалыптастырады және тараптардың заңды мүдделерін қорғайды.

Сот актісінің преюдициалдығы мен орындалуы сияқты аспектілердің экспозициясы да маңызды. Преюдициалдық дегеніміз бұрын сот қараған және оның шеңберінде шешілген белгілі бір мәселелер болашақта қайта қаралмайтынын білдіреді, бұл тағы да заңдық айқындылық пен тұрақтылықты куәландырады.

Заң және сот практикасы сот шешімдерінің тараптар үшін айқын, біржақты және тиімді болуына кепілдік беру үшін осы қағидаттардың мұқият сақталуын қамтамасыз етуге тиіс, бұл ақыр соңында құқықтық санаға және сот жүйесіне сенімге ықпал етеді.

Мұрагерлік даулар тұрғысынан сот шешімінің заңды күші мәселесі өте маңызды және ерекше болып табылады. Бұл тұрғыда заңды күшінің субъективті де, объективті де шектерін ескеру қажет.

Сот шешімінің заңды күші азаматтық процестік құқықтың іргелі институты ретінде қарастырылады, ол сот актісінің түпкіліктілігін және барлық тұлғалар үшін міндеттілігін айқындайды. Заңды күшіне енген сот шешімі қайта қарауға жатпайды және оның мазмұнына қатысты сол сот ісі шеңберінде дауласуға жол берілмейді. Тараптар сот шешімін орындауға міндетті, бұл құқықтық тұрақтылықты және қатысушылардың заңды құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді.

Сот актісінің преюдициалдығы сот шешімінің заңды күшінің маңызды көрінісі болып табылады. Преюдициалдық бұрын сотта анықталған және шешілген мәселелердің қайта қаралуына жол бермейді, бұл құқықтық жүйедегі айқындылық пен тұрақтылықты нығайтады. Азаматтық процестік заңнама мен сот практикасы сот шешімдерінің тараптар үшін түсінікті, нақты және тиімді болуын қамтамасыз ету үшін осы қағидаттардың мұқият сақталуын талап етеді. Бұл, өз кезегінде, құқықтық сананы қалыптастыруға және сот жүйесіне деген сенімді арттыруға ықпал етеді.

Мұрагерлік даулар жағдайында сот шешімінің заңды күшінің мәні айрықша өзектілікке ие. Бұл контексте заңды күшінің субъективті және объективті шектерін ескеру қажет. Субъективті шектер сот шешімінің кімдерге қатысты міндетті екенін анықтайды, ал объективті шектер сот шешімінің қандай мәселелер бойынша міндетті екенін көрсетеді. Мұрагерлік даулар бойынша сот шешімі мұрагерлердің құқықтарын, мұралық массаның құрамын және басқа да маңызды мәселелерді анықтай алады, сондықтан оның заңды күші мұрагерлік құқық қатынастарының тұрақтылығын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады.

Субъективті шектер шешімнің заңды күші қолданылатын адамдар тобына қатысты. Мұрагерлік істерге бұл процеске белсенді қатысушыларды ғана емес (талап қоюшылар мен жауапкерлер), тіпті іс жүзінде қатыспаса да іске тартылған адамдарды да қамтуы мүмкін. Бұл барлық мүдделі тараптардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, бұл мұрагерлік құқықтар адамдардың едәуір санын, мысалы, бірнеше мұрагерлер болған кезде немесе қиын отбасылық жағдайларда қозғауы мүмкін болған жағдайда ерекше өзекті болып табылады.

Объективті шектер, өз кезегінде, нақты іс жүргізу шеңберінде белгіленген құқықтық қатынастар мен фактілерді қамтиды. Бұл сот шешімінің сот талқылауы барысында қаралған және бағаланған мән-жайлар мен құқықтық ұстанымдарға ғана қатысты күші болады дегенді білдіреді. Мысалы, егер сот мүліктің мұрада болу фактісін анықтаса, бұл шешім осы істегі дау нысанасы болған объектілерге қатысты ғана қолданылатын болады.

Осылайша, сот шешімдерінің заңды күшінің субъективті де, объективті де шектерін дұрыс түсіну және қолдану мұрагерлік дауларды тиісінше шешу және процеске қатысушы барлық тараптардың құқықтарын қорғау үшін шешуші мәнге ие.

3.2 Татуластыру рәсімдері мен бітімгершілік келісімдер

«100 нақты қадам» Ұлттық жоспары бес негізгі институционалдық реформаны іске асыруды көздейді, бұл ретте заң үстемдігін қамтамасыз ету аса маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Сот төрелігіне қолжетімділік бірінші кезекте мемлекеттік сот органдарының тиімді және әділ жұмыс істеуімен тікелей байланысты. Бұл тұрғыда сот жүйесінің қызметі заңдылықты, тараптардың теңдігін, әділдікті және сот процесінің ашықтығын қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс [204].

Нақты істерді шешу қажеттілігіне бағдарланған сот төрелігі өте күрделі қызметті білдіреді. Бүгінде республикада осындай қызметті жүзеге асырудың жеткілікті жоғары деңгейін қамтамасыз ету үшін көп жұмыс атқарылуда, соның салдарынан бірінші сатыдағы соттардың актілері негізді болып табылады және заңда белгіленген мерзімде күшіне енеді. Алайда, бірінші сатыдағы соттың жұмысындағы біршама елеулі қателіктерді толығымен жою іс жүзінде мүмкін емес, сондықтан сот ісін жүргізудің қолданыстағы тәртібі сот қателіктерін жоймай жүре алмайды [205].

Сот рәсімі неғұрлым тиімді, әділ және сенімді болып табылады. Алайда қазіргі уақытта өмірдің барлық салалары қарқынды дамып келеді, сондықтан мүдделер қақтығысы барған сайын жиі құбылысқа айналып келеді. Мұндай әлеуметтік қақтығыстардың едәуір бөлігі заңдық дауларға айналып, сот талқылауларына алып келеді. Даулардың саны, күрделілігі мен ауқымы өсуде, сондықтан сот жүйесі барлық жанжалдарды тиісті түрде шеше алмайды [206, 27 б.].

Қазіргі уақытта белсенді назар қылмыстық заңнаманы ізгілендіруге, азаматтық соттарға түсетін жүктемені азайтуға және сот төрелігі жүйесіне сенімді арттыруға ықпал ететін бітімгерлік рәсімдер тетігін дамытуға бағытталған.

Осы тәжірибенің қолайлылығын атап өтіп, медиаторлардан көмек сұрап жүрген адамдар саны артып келеді.

Бүгінгі күні медиация дауларды соттың баламалы шешуінің ең тиімді әдісі болып табылады деп жалпы қабылданған [207, 393 б.].

Бұл әдебиетте егжей-тегжейлі қаралған көптеген факторлармен түсіндіріледі: оларға қолжетімділік, уақыт пен шығын ресурсын үнемдеу, сондай-ақ еріктілік жатады. Алайда, медиацияға ерекше мән беретін ең маңызды аспект оның бастапқы талаптарға емес, тараптардың мүдделеріне сүйене отырып, жанжалды шешуге назар аударуы болып табылады. Бұдан басқа, бұл рәсім құпиялылық элементтерін қамтитынын атап өткен жөн, бұл да тараптар арасында сенімді атмосфера құруға ықпал етеді.

Бүгінде Қазақстанда сот талқылауы және азаматтық істерді қарау мен шешудің өзге де юрисдикциялық тетіктері (кең мағынада) бұзылған құқықтарды, бостандықтар мен заңды мүдделерді қорғаудың негізгі тәсілдері болып табылады. Алайда, азаматтық қоғамның қалыптасуы мен серпінді дамуының қазіргі жағдайында олардың тиімділігі жеткіліксіз болып шығатынын жоққа шығаруға болмайды [208, 92 б.].

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, бітімгершілік рәсімдердің көмегімен дауларды еңсеру және бітімгершілік келісімдерге қол жеткізу, мұрагерлік істерді қоса алғанда, жанжалдарды шешу процесінде елеулі мәнге ие. Аталған тетіктер қатысушыларға мұрагерлік мүлікті бөлу тәртібін дербес анықтауға немесе ілеспе мәселелерді шешуге мүмкіндік береді, бұл созылмалы және қымбат тұратын сот процестерін болдырмауға көмектеседі.

Бітімгершілік келісімдер сотқа жүгінудің баламалы нұсқасын білдіреді және екі тараптың мүдделерін ескеретін ымыраға келу үшін жағдай жасайды. Бұл әсіресе эмоционалдық байланыстар мен отбасылық қатынастар дауларды шешуді қиындататын мұрагерлік істерде өзекті. Бітімгершілік келісім шеңберінде қол жеткізілген келісімді сот бекітеді және сот шешімі сияқты міндетті болады. Егер тараптардың бірі келісімнің талаптарын орындамаған жағдайда, бұл екінші тарапқа өз құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін сотқа жүгінуге мүмкіндік береді.

Осылайша, бітімгершілік келісім дауды шешіп қана қоймай, тараптар арасындағы қатынастарды қалпына келтіруге және қолдауға ықпал етеді, бұл мұрагерлік істер жағдайында ерекше мәнге ие.

Біздің пікірімізше, бітімгершілік келісім - тараптардың жеңілдіктер мен қарсы талаптарды өзара қанағаттандыру негізінде сот дауын бейбіт жолмен тоқтату туралы келісімі деп санаймыз [209, 205 б.].

О.А. Пешкова бітімгершілік келісім ұғымына мынадай анықтама береді - бұл сот ісін жүргізуге қатысушылар қол жеткізген, олардың арасында туындаған жанжалды шешуге бағытталған, жазбаша түрде ресімделген уағдаластық, ол соттың оның мазмұны бойынша заңға сәйкестігі мәніне бекітілгеннен кейін процестік салдарға әкеп соғатын, ал оның шарттары орындалмаған жағдайда мәжбүрлеп орындалған делінеді [210, 72 б.].

Кейбір ғалымдар бітімгершілік келісім - процеске қатысушылардың іс жүргізу әрекеттерін жасауына негізделген іс жүргізу санаты деп санайды [211, 254 б; 212, 85 б.; 213, 10 б.]. Сонымен қатар, Р.Е. Гукасян «тараптардың бітімгершілік келісім жасасуға ниет білдіруі процессуалдық іс-әрекеттер болып табылады. Тараптардың іс-әрекеттері іс жүргізу өкілеттігін - бітімгершілік келісім жасасу құқығын жүзеге асыруды білдіреді.

Процестік құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыруда жасалатын кез келген әрекет процестік әрекет болып табылатындықтан, тараптардың бітімгершілік келісім жасасуы процестік әрекеттер жасауы болып табылады» деп айтап өтуге болады. [214, 142 б.].

Ғалымдардың келтірілген пікірін негізге ала отырып, татуласу келісімі дауды шешудің неғұрлым тиімді тәсілдерінің бірін білдіреді, өйткені ол тараптардың еркін білдіруіне негізделеді және жеңілген тараптың наразылығын болдырмауға мүмкіндік береді деген қорытынды жасауға болады. Даулы мәселелерді бейбіт жолмен шешуге жәрдемдесе отырып, сот тараптар үшін өзара қолайлы шешімдерді табуға ықпал етеді, сондай-ақ олардың мүліктік дауларды дербес реттеу қабілетін дамытады.

Бітімгершілік келісімнің құқықтық базасы материалдық нормаларға да, процестік құқыққа да сүйенеді. Осылайша, ол материалдық ғана емес, іс

жүргізу құқығына да қатысты институт болып табылады. Бір жағынан, бітімгершілік келісімді қазіргі материалдық құқықтық қатынастың шарттарын өзгертетін немесе оны басқасымен алмастыратын азаматтық-құқықтық мәміле немесе шарт ретінде қарауға болады.

Ең алдымен, бітімгершілік келісім тараптар арасында олар талап арызда және оған қатысты пікірде баяндаған құқықтық қатынастардың барлық кешенін өзгертіп қана қоймай, алмастырып, тоқтататын мәміле болып табылады. Осыған байланысты бітімгершілік келісім жаңалық болып табылады деп атап кетуге болады. Және дәл осы бұрынғы құқықтық қатынастардың тоқтатылуына байланысты соттың іс бойынша іс жүргізуді тоқтату түрінде бітімгершілік келісімді бекітуінің салдары заңды болып табылады, кейіннен тараптардың сол даумен сотқа қайта жүгінуі мүмкін емес [215].

Іс жүргізу әрекеті ретінде бітімгершілік келісім жасасудың сот тәжірибесінде ерекше маңызы бар. Ол тараптардың келісімінің және олардың қақтығысты одан әрі сот талқылауынсыз шешуге деген ықыласының маңыздылығын атап көрсетеді. Бітімгершілік келісім ымыраға қол жеткізу құралы болып қана қоймай, тараптардың бұл ретте процессуалдық тұтастығын сақтай отырып, өз құқықтары мен міндеттерін басқару мүмкіндігін де көрсетеді.

Р.Е.Гукасянның бітімгершілік келісім материалдық құқыққа иелік ету актісін үнемі қамтымайды деген нұсқауы тараптардың келісімі іске асырылуы мүмкін нысандардың алуан түрлілігін көрсетеді. Бұл дегеніміз, тараптар алдын ала келісілген уағдаластықтардың бар екенін жай ғана растаған кезде де, бұл іс-әрекеттің іс жүргізу мәні бар және процесті неғұрлым басқарылатын етеді [216, 95 б.].

Бітімгершілік келісім, тіпті егер ол материалдық құқыққа қатысты әрекеттерді қамтыса да, азаматтық іс жүргізу құқығы саласындағы заңды фактіні білдіреді.

Ең бастысы, бітімгершілік келісім іс жүргізу құқығына билік ету актісі ретінде көрініс табады. Тараптар оны жасасқан кезде олар сот қорғауынан емес, сот шешіміне өз құқығынан бас тартады. Мұндай жағдайларда сот қорғауы бітімгершілік келісімді бекітетін және оған сот актісінің күшін беретін сот ұйғарымы арқылы жүзеге асырылады. Тараптардың бітімгершілік келісім жасасу құқығы азаматтық процестің диспозитивтілік қағидатын көрсетеді.

Демек, бітімгершілік келісімге қатысушы тараптар, мысалы, прокурор, сондай-ақ ҚР АПК 46-бабына сәйкес істі қарауға байланысты азаматтар мен ұйымдар сияқты басқа тұлғалардың мүдделерін білдіретін субъектілер бола алмайды.

Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың мұрагерлік туралы істі қарауы кезінде бітімгершілік келісімнің шарттарында қамтылған өз құқықтарынан бас тарту айқын, нақты болуы тиіс және белгілі бір кепілдіктердің минимумын сақтауды талап ететіні атап өтілді [217].

Бітімгершілік келісім міндеттемелерді растау, сондай-ақ қабылдау мүмкіндігін білдіреді, бұл процеске қатысатын және сот шешімімен құқықтары мен міндеттері қозғалуы мүмкін адамдар, яғни істе материалдық (жеке) мүддесі

бар адамдар жататын материалдық қатынастарға қатысушыларға ғана әрекет етуге мүмкіндік береді.

Бітімгершілік келісім жасасу құқығы дау нысанасы бойынша дербес талаптар қоятын тараптарға да, үшінші тұлғаларға да тиесілі деп жалпыға бірдей қабылданған деп есептеуге болады. Бұдан басқа, егер бұл сенімхатта арнайы көрсетілсе, бітімгершілік келісімге қол қоюға іске қатысушы тарап өкілінің өкілеттігі бар (ҚР АПК-нің 60-бабы). ҚР АПК-нің 62-бабына сәйкес заңды өкілдер өздері өкілдік ететін тұлғалардың атынан бітімгершілік келісімдер жасай алады.

Біздің көзқарасымызша, бітімгершілік келісім жасасуға қатысу құқығына өз бетінше талап қоймайтын үшінші тұлғалар да ие болуы тиіс деген Р.Е. Гукасянның пікірін қолдаймыз, өйткені процестің мұндай субъектілері іске қатысушылар болып табылады және сот шешімі тараптардың біріне қатысты олардың құқықтары мен міндеттеріне әсер етуі мүмкін [216, 97 б.].

А. Кончева өз бетінше талаптары жоқ үшінші тұлғалар бітімгершілік келісім жасау процесіне қатыса алмайды, өйткені оларда нақты іске қатысты құқықтар мен міндеттемелер жоқ деген пікір білдіреді. Дегенмен, бітімгершілік келісімнің талаптары даудың мәні бойынша дербес талаптарсыз үшінші тұлғалардың құқықтары мен міндеттеріне қатысты болатын жағдайларды толық жоққа шығаруға болмайды деп есептейміз. Мұндай жағдайларда олардың мәмілені келісуге қатысуы барлық тартылған тараптардың мүдделерін ескеруге көмектесуі мүмкін [218, 120 б.].

Бітімгершілік келісім жасасу процесіне даудың мәні бойынша дербес талаптар мәлімдемейтін үшінші тұлғаларды енгізу тараптардың құқықтарын іске асыру үшін кедергі болмайды. Оның үстіне, дауды шешу дербес талаптары жоқ, бірақ іс нәтижесінде материалдық мүддесі бар үшінші тұлғаның тілегіне байланысты болған жағдайларда, бұл қатысу азаматтық-құқықтық жанжалды тиімді шешуге ықпал етуі мүмкін. Мысалы, жауапкер бітімгершілік келісім жасай отырып, оның жағындағы үшінші тұлға өзіне жұмсалған соманы өтеуге міндеттеме алады деп үміттене алады. Бұдан басқа, үшінші тұлғаларды процеске тарту үшін заңды негіздердің бірі кері талап ету мүмкіндігі болып табылады. Жауапкердің жақтаушысы ретінде әрекет ете отырып, үшінші тұлға жауапкер тарапынан талап қоюдан туындауы мүмкін әлеуетті болашақ дауларды болдырмай, осылайша өз мүдделерін қорғайды. Тараптар арасында бітімгершілік келісім жасасуға үшінші тұлғаның қатысуы одан әрі сот талқылауларының ықтималдығын айтарлықтай азайтуы мүмкін.

ҚР АК-нің 1080-бабына сәйкес қайтыс болған мұра қалдырушыны жерлеу рәсімін өткізуге міндеттенген адам шеккен шығындарын оның құны шегінде мұра есебінен өтетуге құқылы. Бұл адам мұраны қабылдаған мұрагерлерге тиісті талаппен сотқа жүгіне алады. Егер мұраны кейбір мұрагерлер ғана қабылдаса, талап қоюшының талаптарын қанағаттандыру олар мұра етіп алған мүліктің құны шеңберінде ғана мүмкін болады. Мұра басқаларға ауысқаннан кейін жерлеу ақысын төлеген мұрагерлер соңғыларынан мұрадағы өз үлестеріне пропорционалды түрде регресс тәртібімен өтем талап ете алады. Жерлеу шығындарын өтеу туралы істерде сот мұраны қабылдамаған

мұрагерлерді жауапкер ретінде тарта алмайды, өйткені олар өз құқықтарынан кейін бас тарта алады. Дегенмен, сот оларды өз бетінше талап қоймайтын үшінші тұлғалардың қатарына қосуы тиіс, өйткені сот шешімі олардың жауапкерге қатысты міндеттемелеріне әсер етуі мүмкін (ҚР АПК 52-бабы).

Бұл адамдардың тараптар арасындағы татуласуға қатысуы дауды реттеуге ықпал етуі мүмкін, өйткені олар мұраның өз үлесі шегінде жерлеуге жұмсалған шығыстарды өздеріне ала алады. Бұдан әрі мұндай келісім мен оны растайтын сот шешімі мұраның іс жүзінде қабылданғанына дәлел бола алады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, диссертацияны қорғау үшін келесі тұжырымдаманы ұсынамыз:

«Дау мәніне дербес талаптар мәлімдемейтін үшінші тұлғалардың рөлін талдау негізінде бітімгершілік келісімдер жасасу процесінде, сондай-ақ азаматтық сот ісін жүргізудің тиімділігін арттыру қажеттілігін ескере отырып, қолданыстағы азаматтық іс жүргізу заңнамасында үшінші тұлғалардың татуласу және бітімгершілік келісімдер жасасу процестеріне қатысу құқығын бекітіп беру, бұл азаматтық-құқықтық жанжалдарды шешуге және құқықтық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз етуге неғұрлым икемді және жан-жақты көзқарасқа ықпал ететін болады».

Істі, оның ішінде мұрагерлікке байланысты істі қарау кезінде сот даудың бейбіт аяқталуына барлық ықтимал шараларды қолдануға, тараптарға осы іс жүргізу әрекетінің артықшылықтарын түсіндіруге тиіс. «Бұл ретте тараптардың еркін білдіруі қамтамасыз етілуге және олардың өз құқықтарына билік ету саласына араласуға жол берілмеуге тиіс».

Бітімгершілік келісімнің материалдық-құқықтық күші оған сәйкес міндеттемелерді тоқтатудың әртүрлі тәсілдерінде көрініс табуы мүмкін. Дерлік, бітімгершілік келісімінде міндеттемені орындаудың басқа жолы ұсынылған. Тараптар жаңалық арқылы жасасқан бітімгершілік келісімді бекіте отырып, сот ҚР АК тиісті нормаларын сақтауы тиіс, атап айтқанда, бастапқы міндеттеменің жарамдылығын, сондай-ақ жаңасымен ауыстыру салдарынан біріншісін тоқтату туралы ескертпенің болуын тексеру қажет.

Міндеттемені тоқтату тәсілдерінің бірі біржақты мәміле - борышты кешіру болып табылады. Мысалы, мұрагерлікке байланысты істе мұра қалдырушының кредиторлары борышты кешіру туралы бітімгершілік келісім жасай алады. Мысалы, Алматы облысының Талғар аудандық сотында мұра қалдырушының кредиторларының оның мұрагерлеріне олардың мүлкінен қарызды өтеу есебінен өндіріп алу туралы талап-арызы бойынша іс қаралды. Сот отырысында тараптар бітімгершілік келісімге келді, оның шарттары бойынша жауапкерлер борыштың бір бөлігін төлеуге міндеттенеді. Кредиторлардың субъективті құқықтарын және сонымен қатар борышкерлердің субъективті міндеттерін өзгертетін борышты ішінара кешіру туралы келісім азаматтық құқықтық қатынастардың өзгеруінің жеке жағдайы болып табылады [219].

Айта кету керек, бітімгершілік келісім борышты ішінара кешіру арқылы ғана мүмкін болады. Егер талап қоюшы жауапкердің борышын толық кешірсе, онда бұл талап қоюдан біржақты бас тарту ретінде қаралады. «Талап қоюдан

бас тартқан кезде талап қоюшы сот талқылауын тоқтатуды талап етеді, өйткені істі одан әрі жүргізу ол үшін мағынасын жоғалтады: талап қоюшы, мақсатқа қол жеткізілді, құқық іске асырылды». Бұл ретте кейбір жағдайларда бітімгершілік келісім жасасу кезінде талап қоюшының талап қоюдан ішінара бас тартуы борышты кешіруді білдірмейтінін есте сақтау маңызды, өйткені талап қоюшының талаптары тараптардың нақты қатынастарын көрсетпеуі мүмкін. Осылайша, ішінара бас тарту талап қоюшының өз талаптарын нақты материалдық құқықтарға сәйкес реттейтінін білдіруі мүмкін. Осындай негізде жасалған бітімгершілік келісім борышты кешіру актісі болмайды, ал процесс басталғанға дейінгі материалдық құқықтық қатынастардың растауы болады.

Бітімгершілік келісімнің заңды күші оны сот бекіткеннен кейін ғана пайда болады, ол сот ұйғарымымен рәсімделеді. Келісімді жарамды деп тану үшін ол азаматтық-құқықтық мәмілелер үшін қажетті барлық шарттарға сәйкес келуге тиіс. Сот келісімді бекіткен кезде талаптарды өзара қанағаттандыруды және істі тоқтатуды қоса алғанда, құқықтық та, процестік те салдарлар туындайды. Сонымен бір мезгілде бітімгершілік келісімнің мазмұнын құрайтын міндеттемелерді мәжбүрлеп орындау үшін негіздер туындайды.

М. Тупчиев, М. Гурвич, Б. Алматова, М.И. Дячук сияқты кейбір процессуалист ғалымдар бітімгершілік келісім жасасудың маңызды және міндетті шарты ретінде оның тараптарының өзара жеңілдіктерін атайды [220, 9 б.; 221, 209 б.; 222; 223, 100 б.]. Дегенмен, ғалымдардың көпшілігі тараптардың болжамды материалдық құқықтары мен міндеттерінен бас тартуын өзара жеңілдіктер ретінде қарастырады. Бұл құқықтар тек болжанатындықтан, олардан бас тарту басқаға беру болып саналмайды. Осы тұрғыдан қарасақ, біз Р.Е.Гукасянның іс жүргізу құқықтарынан бас тарту ғана нағыз жеңілдіктер болуы мүмкін деген пікірімен келісеміз, ал бұл өз кезегінде материалдық құқықтардан бас тартуға әкелуі мүмкін, егер олар шын мәнінде бар болса [216, 98 б.]. Назарды өзара талаптарды ауыстыруға аудару азаматтардың субъективті материалдық құқықтарының тиімді қорғалуына кері әсерін тигізуі мүмкін. Егер бітімгершілік келісім өзара талаптарды ауыстыруды көздейтін болса, сот әр жағдайда тараптардың мүдделерінің теңгерімділігін қамтамасыз ету мақсатында мұндай ауыстырудың заңдылығы мен негізділігін мұқият тексеруге міндетті. Олар болмаған кезде сот бітімгершілік келісімді бекітуден бас тарта алады, бұл сот талқылауын жалғастыруға және шешім шығаруға әкеп соғады. Бітімгершілік келісімнің негізгі ерекшелігі ол дауды олар үшін қолайлы жағдайларда шешу шарттары бойынша тараптардың келісімін білдіруі болып табылады.

Д.Л. Давыденко өз жұмысында егер тарап талап талаптарынан немесе оларға қарсылықтардан толық бас тартса, онда бұл бас тарту талап қоюдан бас тарту (талап қоюды мойындау) немесе тараптардың өзара келісімі ретінде ұсынылуының маңызы жоқ деп мәлімдейді [224, 139 б.]. Осылайша, автордың пікірінше, егер бірін-бірі жоққа шығаратын жеңілдіктерді бітімгершілік келісімнің қажетті құрамдас бөлігі ретінде есептемегенде, онда ол талап қоюдан бас тарту немесе мойындау рөлін атқарады.

Өз талдауында мойындау мен бас тарту актілерінің және бітімгершілік келісімнің арасындағы айырмашылықты айқындай отырып, төмендегі тұжырым жасауға болады: мойындау және бас тарту - бір жақты актілер болып табылады және екінші тараптың келісімін қажет етпейді. Ал бітімгершілік келісім - тараптардың ерік білдіруінің нәтижесі және консенсусқа негізделеді.

Біз атап өткендей, бітімгершілік мәміленің процессуалдық салдары маңызды заңдық салдарға ие. Бітімгершілік келісімді бекіту туралы сот ұйғарымының заңды күшіне енуі дауды сол негіздер бойынша және сол тараптар арасында қайта бастауға мүмкіндік бермейді, бұл дауды шешудің осындай нысанын заңды қорғаудың жоғары дәрежесін білдіреді. Бұл азаматтық айналымда құқықтық айқындылық пен тұрақтылықты қалыптастырады.

Бұдан басқа, бекітілген бітімгершілік келісімге тән теріске шығарылмаушылық және орындалушылық сияқты қасиеттер оның соттың түпкілікті шешімі ретіндегі мәртебесін білдіреді, бұл тараптардың мүдделерін қорғауға ықпал етеді және бір мәселе бойынша қайталап дауларды болдырмайды. Бұл бітімгершілік келісімді дауларды шешудің және сот талқылауларын барынша азайтудың тиімді құралына айналдырады.

Д.М. Князев, керісінше, сот осындай ұйғарым шығаруы үшін істің барлық мән-жайларын толыққанды зерделеу талап етілмейтінін, өйткені дауды шешуді тараптар процесс шеңберінде олардың келісімі негізінде жүзеге асырады деген пікір білдіреді. Алайда, біздің ойымызша, бұл көзқарас белгілі бір күмән туғызады. Біріншіден, сот бітімгершілік келісімді тек екі шарт болған кезде ғана бекіте алады: ол қолданыстағы заңнамаға қайшы келмеуі және үшінші тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін құрметтеуі тиіс (ҚР АПК 177-бабы). Бұл шарттарды сақтау тек нақты істің мән-жайын мұқият талдау кезінде ғана мүмкін болатындай көрінеді [225, 20 б.].

Мысалы, К. өзінің кәмелетке толмаған қызы Б. мүддесі үшін келесідей жағдайларға сілтеме жасай отырып, мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы А. талап қойып сотқа жүгінді: 2019 жылғы 24 наурызда А. қайтыс болды, қайтыс болғаннан кейін жалпы ауданы 250 шаршы метр екі қабатты үй түріндегі мұра ашылды. Өсиет бойынша жалғыз мұрагер кәмелетке толмаған Б. Талап қоюшы мұраны қабылдау мерзімі дәлелді себеппен өткізіліп алынғанын, өйткені кәмелетке толмаған мұрагер де, мұра қалдырушы да оны кәмелетке толмаған баланың заңды өкілі ретінде өсиеттің бар екендігі туралы хабардар етпегенін айтады. Жауапкер Я. заң бойынша жалғыз мұрагер болып табылады. Алматы қаласы кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотының 2023 жылғы 29 маусымдағы ұйғарымымен бітімгершілік келісім бекітілді, оған сәйкес:

А. Кәмелетке толмаған Б. пайдасына үйдегі үлес түріндегі мұрадан бас тартады;

Я. көрсетілген үйде өмір бойы тұру құқығы беріледі;

К. (мұрагердің заңды өкілі Б.) Я. үйде тұрған жағдайда 2023 жылғы шілдеден бастап барлық коммуналдық төлемдерді төлеуге міндеттенеді;

Кәмелетке толмаған Б. өсиет бойынша мұраны қабылдау мерзімі қалпына келтіріледі.

Сот талқылауындағы іс бойынша іс жүргізу бітімгершілік келісімнің бекітілуіне байланысты тоқтатылған [226]. Дегенмен, апелляциялық сатыдағы сот бірінші сатыдағы соттың тараптар арасында жасалған бітімгершілік келісімді бекіту туралы ұйғарымын күшін жойып, істі қайта қарау үшін бірінші сатыдағы сотқа қайтарды. Бұл жағдайда, тараптар жасасқан және бірінші сатыдағы сот бекіткен бітімгершілік келісімнің талаптары бойынша жауапкер талапкердің пайдасына мұрагерлік мүліктегі міндетті үлестен бас тартуды көздейді, ал талап қоюшыға өсиет бойынша мұраға қалдырылған пәтерде өмір бойы тұру құқығы беріледі. Бітімгершілік келісімді бекіту кезінде бірінші сатыдағы сот істің мән-жайларын толық зерттемеген, атап айтқанда, Я.-ның зейнеткер екендігі, мұра қалдырушымен некеде тұрғандығы және мұра қалдырушы қайтыс болған кезде талапкерге өсиет етілген үйде тұрғандығы ескерілмеген.

ҚР АК-нің 1069-бабына сәйкес еңбекке жарамсыз жұбайы өсиеттің мазмұнына қарамастан мұрадағы міндетті үлеске құқылы. Өз кезегінде, ҚР АК нормаларымен (1069 және 1070-баптар) мұрадағы міндетті үлестен бас тартуға, сондай-ақ ескертпелермен немесе шартпен мұрадан бас тартуға жол бермеу белгіленген. Тараптар даулаған жоқ және іс материалдарымен Я. даулы пәтерде тұру фактісі расталады, яғни оның мұрагерлік мүлікті іс жүзінде қабылдағаны анықталды [227].

Сот тараптар арасындағы бітімгершілік келісімнің шарттарын бекіте отырып, істің барлық материалдарын жеткілікті түрде толық қарамады деген қорытынды жасауға болады, бұл қолданыстағы заңнаманың негізгі аспектілерін елемеуге алып келді. Нәтижесінде жауапкердің мұрадағы міндетті үлестен бас тартуы ҚР АК 1069 және 1070-баптарының нормаларына қайшы келетін шарттармен қабылданды. Зейнеткер және мұра қалдырушының жұбайы бола тұра, Я. өсиеттің мазмұнына қарамастан мұрадағы міндетті үлеске заңды құқығы болған. Бұл ретте сот инстанциялары Я. мұра қалдырушының қайтыс болған сәтінде даулы пәтерде тұрғанын ескермеген, бұл оның мұрагерлік мүлікті іс жүзінде қабылдағанын растайды. Осылайша, бірінші деңгейдегі соттың міндетті үлестен бас тартуға жол беру туралы тұжырымдары назарға алынбады, бұл құқықтық белгісіздік тудырып, істі апелляциялық сатыда одан әрі қарауды талап етті. Демек, заң шеңберінде барлық тараптардың құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету қажет.

Л.А. Грось бітімгершілік келісім «басқа» тұлғалардың ғана емес, тараптардың да құқықтарын бұзбауға тиіс екенін көрсетеді, өйткені «талап қоюшының құқығын бұзу - бұл талапкердің өз құқығын пайдаланбау, одан бас тарту және жауапкерге ол білмеген басқаға беру мүмкіндігін білмей таңдауы» деп санайды [228, 40 б.]. Дегенмен, талап қоюшының «санасыз» мінез-құлқы оның еркіндігінің жоқтығын көрсететінін ескеру маңызды. Бұл мән-жай соттың тараптар арасындағы бітімгершілік келісімді мақұлдауға ғана емес, сондай-ақ талап қоюшының заңды өкілдерінің қатысуынсыз іс бойынша талқылауды жалғастыруға да құқығы жоқ дегенді білдіреді. Егер сот тараптың әрекет қабілеттілігіне күмән келтірмесе, диспозитивтілік қағидатына сәйкес бітімгершілік келісім жасасу тараптардың өкімі болып табылатынын атап өткен

жөн, бұл олардың өздерінің іс жүргізу құқықтарынан толық немесе ішінара бас тарту мүмкіндігін білдіреді. Мұндай жағдайда сот тараптардың іс бойынша іс жүргізуді тоқтату ниетін елемеуге құқылы емес. Медиация жүргізу қажет даулар аясы кеңейтілді [229, 18 б.].

Мұраны бөлу туралы бітімгершілік келісім жасалуы мүмкін, ол мұрагерлік құқық бойынша белгіленген үлестерге қатаң сәйкес келмеуі мүмкін. Аталған келісім бойынша, мұрагерлік үлестері бойынша заңмен белгіленгеннен аз мүлік алатын мұрагерлерге өтемақы төлеу шарттары көзделуі мүмкін. Сонымен қатар, келісім қайтыс болған адамның қарыздарын өтеу бойынша міндеттемелерді мұрагерлердің біреуіне жүктеуі мүмкін, ал қалған мұрагерлер бұл міндеттемеден босатылады.

Мысалы, Астана қаласының азаматтық істер жөніндегі мамандандырылған соты бекіткен мұраны бірнеше мұрагерлер арасында бөлуге қатысты бітімгершілік келісімді қарауға болады. Үш мұрагер өздерінің әкесінен қалған мұрагерлік мүлікті мынадай үлестерде бөлетіндігі туралы бітімгершілік келісімге келді: 1-мұрагер ланд крузер 200 маркалы тоета автомашинасын алады; 2-мұрагер Астана қаласының Қосшы ауданында жалпы алаңы 0,06 га жер учаскесін, ал 3-мұрагер жалпы алаңы 310 шаршы метр тұрғын үй алады.

1-мұрагер оның үлесінен аз алуына байланысты 2-мұрагер мен 3-мұрагер оған 10 000 000 тг мөлшерінде өтемақы төлеуге келіседі. 20.09.2024 жылға дейінгі мерзімде.

Бұл ретте мұрагерлер қайтыс болған әкесінің борыштары үшін мынадай тәртіппен жауапты болады: 3-мұрагер қайтыс болған әкесінің борыштарын өтегені бойынша, «Форте Банк» АҚ-дағы кредитті қоса алғанда, жауапты болады. 1-мұрагер және 2-мұрагер осы борыштарды өтеу жөніндегі міндеттемелерден босатылады [230].

Бұл бітімгершілік келісімнің үлгісі болып табылады және оның мазмұны нақты жағдайларға, тараптардың ерік білдіруіне, сондай-ақ мұрагерлік істің ерекшеліктеріне байланысты өзгеруі мүмкін.

ҚР АК-нің 1076-бабы ортақ үлестік меншіктегі мүлікті мұрагерлердің келісім бойынша бөлу мүмкіндігін көздейді. Бұл ретте мұраға құқық туралы куәлікте көрсетілген үлестердің және мұрагерлер жүзеге асырған нақты бөлімнің сәйкес келмеуі жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеуден бас тарту үшін негіз болып табылмайды. Мұрагерлік құқық саласындағы зерттеулердің ұзақ тарихына қарамастан, осы тақырып бойынша даулар заңтануда өзекті болып қала береді [231, 22 б.].

Осылайша, тараптардың бірінің өзінің іс жүргізу құқықтарын іске асыруын шектеуі азаматтық сот ісін жүргізудегі диспозитивтілік қағидатын бұзады. Сот тараптардың еркінен айыруға байланысты іс-әрекеттерін бақылауға тиіс.

Тараптардың келісімі басқа адамдардың құқықтарына нұқсан келтірмеуі тиіс болғандықтан, мұрагерлік құқықтық қатынастарға байланысты істердің ерекшеліктерін - әсіресе процеске қатысатын немесе өз мүдделерін қорғау үшін хабардар етілуге тиіс мүдделі адамдардың көптігіне назар аудару қажет.

Тараптар дауды бітімгершілік келісім арқылы дербес шешеді деген тұжырым соттың маңыздылығын төмендетеді, өйткені істі тоқтату үшін тиісті сот ұйғарымы талап етіледі. Сот тараптардың келісімін бекіте отырып, оған құқықтық салдар береді. Бұл жағдайда тараптар дауды шешпейді, сот төрелігін жүзеге асырмайды, өзара келісімге қол жеткізе отырып, дауды тоқтатады деген М.А. Рожкованың пікірімен келісуге болады [232, 90 б.].

Бұл пікірді А.С.Салпеков та қолдайды, ол «судьяның негізгі қызметі оның заң әріпіне бағынуында көрініс табатынын ұмытпауымыз керек. Судья ешбір жағдайда, тіпті бағыну қатынастары болған кезде де заңға қайшы әрекет ете алмайды» деп өз ойын білдіреді [233, 361 б.].

Мұраға байланысты іс бойынша бітімгершілік келісімді бекіту туралы соттың ұйғарымы жалпы және арнайы талаптарға жауап беруге тиіс. Сипаттау бөлігінде тараптар жасасқан бітімгершілік келісімнің себептері мен мазмұны келтіріледі, сот оның мән-жайларына баға береді.

Бітімгершілік келісімнің болуы іс бойынша сот шешімін шығару қажеттілігін жоятындықтан, оның мазмұны қаралып отырған мәселеге байланысты болуы тиіс. Дегенмен, бұл бітімгершілік келісімнің шарттары тек қана мәлімделген талаптарға негізделуге тиіс дегенді білдірмейді, өйткені заңнамада мұндай ұйғарым немесе пікір жоқ. Оның үстіне, соттың бітімгершілік келісімді бекітуі үшін мұндай шектеу азаматтық процестегі диспозитивтілік қағидатына қайшы келетін еді. Біздің аргументациямыз сондай-ақ бітімгершілік келісімнің мазмұны мен қойылған талап арасындағы байланыстың болмауы бірінші сатыдағы сот шешімінің күшін жоюға және істі жаңадан қарауға қайтаруға жеткілікті негіз болып табылмайтынына негізделеді, өйткені бұл ҚР АПК 413-бабында көзделмеген.

ҚР АПК-нің 48-бабына сәйкес дау мәні бойынша өз бетінше пікір білдірген үшінші тұлғалар бітімгершілік келісім жасасуға құқылы. Істі талқылау кезінде осы үшінші тұлға мен жауапкер арасында келісімге қол жеткізілуі мүмкін және бұл ретте осы келісімнің мазмұны талап қоюшының талап қою талаптарына негізделуге міндетті емес.

Біз бітімгершілік келісім жасасуға дербес талаптарын мәлімдемейтін үшінші тұлғалар да тартылуы мүмкін деп есептейміз, бұл осындай қатысушылардың мүдделерін ескеретін келісілген шарттар мен ережелерді енгізуге мүмкіндік береді.

Сот ұйғарымында көрсетілген келісімнің шарттары тараптар өздерінің өтінішінде баяндаған шарттарға толық сәйкес келуге міндетті. Олай болмаған жағдайда бітімгершілік келісімді заңды деп тануға негіз жоқ. Мысалы, мұраны бөлу туралы іс бойынша тараптардың келісімін бекіту кезінде сот оның мазмұны мен орындалуына қатысты түсініксіздіктер мен дауларды болдырмау үшін ұсынылып отырған татуласудың барлық шарттарын нақты көрсетуі тиіс.

Мысалы, А.Н. мен В.Н. арасындағы мұрагерлік мүлікті бөлу туралы дау бойынша бірінші сатыдағы соттың бітімгершілік келісімін бекіту туралы ұйғарымына апелляциялық шағым түсті. Апелляциялық сот, іс материалдарын зерделеп және тараптардың түсініктемелерін тыңдағаннан кейін, келесі негіздер бойынша бірінші сатыдағы соттың ұйғарымын заңсыз деп таныды:

Сот отырысының хаттамасында тараптардың бітімгершілік келісім шарттарына қол қоймағаны көрсетілген. Іс материалдарында тараптардың бітімгершілік келісімді бекіту туралы жазбаша өтініші болғанымен, сот отырысының хаттамасында бұл өтініштің іс материалдарына қоса тіркелгені туралы мәлімет жоқ.

Бітімгершілік келісімді бекіту туралы ұйғарымда бітімгершілік келісімнің нақты шарттары, әр тараптың қандай нақты әрекеттер жасауы керектігі толық баяндалмаған.

Ұйғарымда талапкердің меншігіне өтетін үй иелігінің нақты көлемі көрсетілмеген, бұл ұйғарымды мәжбүрлеп орындау мүмкіндігін шектейді.

Жоғарыда аталған процессуалдық бұзушылықтарды ескере отырып, апелляциялық сот бірінші сатыдағы соттың ұйғарымын күшін жойып, істі қайта қарау үшін сол сотқа қайтару туралы шешім қабылдады [234].

Ұйғарымның уәждеу бөлігінде сот талқылауы тараптардың мұрагерлік мәселелерге байланысты құқықтық қатынастарына, сондай-ақ бітімгершілік келісімге қол жеткізілген шарттардың заңнамаға сәйкестігіне қатысты болғанын атап өткен жөн. Сот сондай-ақ құқықтары мен заңды мүдделері осы келісімде қозғалуы мүмкін тараптардың жоқтығын, атап айтқанда, өзекті болып отырған, мұра қалдырушының басқа мұрагерлері немесе кредиторлары туралы болып тұрғанын көрсетуі қажет. Қарар бөлігінде бітімгершілік келісімді мақұлдау және істі тоқтату айқындалады.

Мұрагерлік құқықтық қатынастарға байланысты даулар бойынша бітімгершілік келісімдерді бекітудің заңдылығы мәселелері осы мәселелерді құқықтық реттеудің ерекшелігі ескеріле отырып қаралуға тиіс. Нормалардың көпшілігі тараптардың қалауы үшін кеңістік қалдырмай, императивті сипатқа ие екенін түсіну маңызды. Мысалы, императивтік нормалар мұрадан бас тарту мүмкіндігін, сондай-ақ оны жүзеге асыру тәртібі мен мерзімдерін айқындайды, бұл мұндай бас тартуды бітімгершілік келісім үшін шарттар ретінде пайдалануға мүмкіндік бермейді. Бұдан басқа, императивтік нормалар заң бойынша әлеуетті мұрагерлердің құрамын белгілейді, сондықтан бітімгершілік келісімде мұрагерлердің құрамын айқындауға болмайды. Мұрагерлік құқықтарды даулау және оларды ресімдеу, яғни заңды нақты жағдайларға қолдану нотариустардың қарауында болады, ал дауларды сот істі мәні бойынша қарау және шешім шығару арқылы ғана шешеді.

Кейбір ғалымдардың пайымдауынша, бітімгершілік келісімдер мұрагерлікпен байланысты барлық дауларды қамти алмайды. Атап айтқанда, тараптар өсиетті жарамсыз деп тану туралы даулар бойынша келісімге келе алмайды. Р.А. Арупов заңды мұрагер өсиетте тағайындалған мұрагерге өсиеттің жарамсыздығы туралы талап қойған жағдайда, талапкер мен жауапкердің арасында мұраны бөлу туралы бітімгершілік келісім жасау мүмкін емес екенін атап өтті [31, 101 б.]. Бұл заң өсиет бойынша да, заң бойынша да мұрагерлер өсиет еткен мүлікті бір мезгілде мұраға қалдыру мүмкіндігін болдырмайтындығымен түсіндіріледі. Егер өсиет жарамды болса, заң бойынша мұрагерлік алынып тасталады. Егер ол жарамсыз болса, өсиет бойынша мұрагерлік алынып тасталады.

Бітімгершілік келісім өсиетті даулау талап қоюшының мұрадағы міндетті үлеске құқықтарының бұзылуына байланысты болған жағдайларда ғана мүмкін болады. Т. Чепига мұндай дауларда тараптардың мүдделері қайшы келетінін, бұл олардың өзара байланысты негіздер бойынша танылуына кедергі келтіретінін атап өтті. Дегенмен, бұл көзқарас азаматтық процестің диспозитивтілік қағидатына сәйкес келмейді, өйткені императивтік нормалар бітімгершілік келісімге қол жеткізуге тыйым салмайды, бірақ оны ұстаудың белгілі бір шарттарын шектейді [235, 12 б.].

И.М. Пятилетовтың пікірінше, өсиетті жарамсыз деп тану туралы мұрагерлер арасындағы дауларда бітімгершілік келісім жасалуы мүмкін. Бұл өздерінің мұрагерлік құқықтарын жүзеге асыратын тараптардың оларға билік ету еркіндігіне негізделген, егер бұл өсиет нысанында жазылса, мұра қалдырушының еркіне қайшы келмейді [236, 228 б.]. Автордың пікірі азаматтық сот ісін жүргізудің диспозитивтілік қағидатына сүйенеді, оны шектеу заңдылықты сақтау мүддесінде ғана рұқсат етіледі. Осы контексте бұл келісімнің кейбір шарттары заңнаманың міндетті нормаларына байланысты енгізілмеуі мүмкін екендігінен көрінуі мүмкін. Мұндай талаптарда бітімгершілік келісімге қол жеткізу мүмкіндігі бар, өйткені мұрагерлер өз құқықтарын иелену бостандығынан айыруға тиіс емес. Дегенмен, заң бойынша болсын немесе өсиет бойынша болсын, мұрагерлік негіздің өзі мұндай келісімнің объектісі бола алмайды, өйткені бұл тараптардың бейбіт уағдаластықтарын шектейді.

Көбінесе мұрагерлік құқығына қатысты дауларды шешу барысында соттар бітімгершілік келісімнің талаптарын бекіту кезінде оның кейбір шарттары заңға қайшы келетін жағдайларды тиісінше ескермейді. Мысал ретінде, аудандық сот Д. мен Б. арасындағы бітімгершілік келісімді бекіткен істі қарастырайық. Бұл келісімге сәйкес, анасының өсиеті психикалық ауруы асқынған кезеңде жасалғандықтан жарамсыз деп танылды.

Соттың бұл шешімі дұрыс емес, себебі әрекетке қабілетсіз тұлғаның атынан жасалған өсиет заңды күшіне енгеннен кейін ғана жарамсыз деп танылуы мүмкін деп көрсетеді (ҚР АК 1046 және 1056-баптары). Осыған байланысты, аудандық соттың аталған жағдайда бітімгершілік келісімді бекітуге құқығы болмаған [237].

Сондай-ақ бітімгершілік келісімнің мазмұнына нотариаттық немесе өзге де уәкілетті органдар берген мұраға құқық туралы куәліктің жарамсыздығы туралы талап енгізілмейді.

Мұрагерлік істері жөніндегі бітімгершілік келісімдердің көпшілігінің мазмұны негізінен мұраға алынатын мүлікке немесе оның үлесіне құқықтарды тануға қатысты шарттарды қамтиды. Біз сот мұрагерлік мүлікке құқықты растайтын немесе үлесті қайта бөлетін бітімгершілік келісімді бекітпеуі тиіс деген ұстаным негізсіз деп есептейміз. Бұл көзқарастың тұрақтылығы мұрагерлік құқық мирасқорлығы арқылы меншік құқығын алудың ерекше тәсілін білдіретініне негізделеді (ҚР АК 235-бабының 2-тармағы), ал нотариат куәландырған куәлік құқық белгілейтін құжат болып табылады. Дау жағдайларында істің мәні бойынша шығарылған сот шешімі ғана мұра

нәтижесінде мүлікке құқықтардың ауысуының жалғыз дәлелдемесі бола алады. Дегенмен, ҚР АК-нің 1076-бабына сәйкес мұрагерлер мұраға құқық туралы куәлікті алғаннан кейін де мұраны бөлу туралы келісімге қол қоя алады. Мұндай бөлім нәтижесінде туындаған жылжымайтын мұрагерлік мүлікке құқықтар келісім негізінде мемлекеттік тіркелуге тиіс. Келісімде мұраны бөлу мен куәлікте көрсетілген үлестер арасындағы сәйкессіздік осы мүлікке құқықтарды тіркеуден бас тарту үшін негіз бола алмайды.

Осылайша, егер заңмен мұраны мұрагерлер арасындағы келісім бойынша соттан тыс тәртіппен бөлуге жол берілсе, онда мұраға құқықты тануға және оған меншік құқығындағы үлесті сот тәртібімен бітімгершілік келісім жасасу жолымен қайта бөлуге әбден болады деп есептейміз. Мұндай жағдайда жылжымайтын мұрагерлік мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеу бітімгершілік келісімді бекіту туралы сот ұйғарымы негізінде жүзеге асырылатын болады.

Баяндалғанның негізінде біз азаматтық-құқықтық дауларды қарау кезінде медиацияның жағымды жақтарын атап өткен бірқатар қазақстандық ғалымдардың пікірімен келісе аламыз [238; 239; 240; 241].

Бітімгершілік келісімнің мазмұнына қатысты құқықтық талдау:

Бітімгершілік келісімнің мазмұны талап қоюшының жауапкердің мұраны қабылдау немесе қабылдамау фактісін мойындауын қамтуы мүмкін. Бұл тұжырымды заңнамаға сәйкес келесідей негіздеуге болады:

Мұрагерлердің құқықтарының теңдігі: Мұраны белгіленген мерзімде қабылдаған мұрагерлердің құқықтарын қорғау қажеттілігінен туындайды. Олардың өз еркімен мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алған мұрагерлерді қатарына қосуға келісім беру құқығы бар. Бұл орайда, мұраны уақтылы қабылдау фактісін растай отырып, мұндай мұрагерлерді өз еркімен келісім беру мүмкіндігінен шектеуге болмайды.

Іс жүргізу ерекшеліктері: Мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы іс бойынша талап қою сот ісін жүргізу тәртібімен қаралады. Бұл жағдайда мұрагерлік мүлікке құқық туралы дау туындайды, атап айтқанда, мұраны белгіленген мерзімде қабылдаған және мерзімді өткізіп алған мұрагерлер арасындағы құқықтық қатынастар анықталады.

Бітімгершілік келісімнің еркіндігі: Тараптардың ерікті түрде бітімгершілік келісімге келу құқығын ескеру қажет. Осыған байланысты, келісімде мұраны қабылдамау фактісі де тіркелуі мүмкін (ҚР АК 1072-б, 2-т.).

Осы орайда айырмашылықтарды енлнсідей зерттеу барысыныда орын алған мән жайларды ескеру қажет:

Мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы іс жүргізу және ерекше іс жүргізу шеңберінде мұраны қабылдау фактісін тану - екі түрлі құқықтық институт.

Бірінші жағдайда мұрагерлер арасында мүліктік дау бар, ал екіншісінде мұндай дау болмауы мүмкін.

Бітімгершілік келісім тараптардың ерікті келісіміне негізделуі тиіс және заңнама талаптарына қайшы келмеуі керек. Келісімде мұраны қабылдау немесе

қабылдамау фактісін көрсетуге болады, бұл ретте мұрагерлердің құқықтарын қорғау және іс жүргізу ерекшеліктерін ескеру қажет.

Мұраны қалпына келтіру және оған кіру үшін мерзім белгілеу туралы, сондай-ақ мұрагерді мұраны қабылдаған деп тану туралы істерде бітімгершілік келісім жасалуы мүмкін. Бұл ретте сот мұрагерді тану туралы мәселені қарай отырып, барлық мұрагерлердің мүліктік құқықтардағы үлесін айқындайды және бұрын берілген мұраға құқық туралы куәліктердің күшін жояды (ҚР АК 1072-3-б.). Мұндай келісім шеңберінде сот талқылауы кезінде мұраны қабылдаған және нотариаттық куәліктер алған мұрагер-жауапкерлер мұраны қабылдаған деп тануы мүмкін, содан кейін екі тарап та мұраны өзара бөлуді келісе алады.

Сот мұраға қалдырылатын мүлікті бөлуге қатысты бітімгершілік келісімдерді бекіткен кезде үлестік меншіктегі ортақ мүлікті бөлуді жүзеге асыру үшін барлық меншік иелерінің келісімі талап етілетінін ескеру қажет (ҚР АК 221-бап).

Егер бітімгершілік келісімнің мазмұны немесе оны жасасу шарттары қолданыстағы заңнаманың талаптарына сәйкес келмесе, оны сот бекітпеуі мүмкін. Бұл жағдайда сот ұйғарым шығарады және талқылауды жалғастырады. Алайда, егер сот тараптардың келісімінсіз әрекет ете отырып, келісімнің негізгі шарттарын алып тастаса немесе ол заңға қайшы келген немесе іске қатыспаған адамдардың мүдделерін қозғаған кезде оны бекітсе, мұндай ұйғарымның күшін жоғары тұрған сот жоюы мүмкін, өйткені ол азаматтық сот ісін жүргізудің заңдылығы мен диспозитивтілігі принциптерін бұзады.

Сот бітімгершілік келісімді жарамсыз деп тану туралы талап қою талаптарын қарай алмайды, өйткені мұндай келісім анықталған заңды факт болып табылады. Егер процеске қатысқан тарап кейіннен бекітілген бітімгершілік келісім оның заңды құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келтіреді деп есептесе, оның сот ұйғарымына жоғары тұрған сатыда шағымдануға құқығы бар.

Жүргізілген зерттеуден ҚР 29.06.2009 № 5 ЖС НҚ-на мынадай тұжырымдаудың тармағын енгізу мүмкін деп есептейміз: «Мұраны қабылдау және бөлу мәселелеріне қатысты бітімгершілік келісім жасалған жағдайларда соттар ортақ мүлікті бөлуге барлық меншік иелерінің келісу қажеттігін ескеруі, сондай-ақ қолданыстағы заңнамаға қайшы келетін немесе іске қатыспайтын үшінші тұлғалардың құқықтарын бұзатын келісімдерді бекіту мүмкіндігін қоспағанда, заңдылық пен диспозитивтілік қағидаттарын сақтауы тиіс».

Аталған тұжырымды Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысына енгізу мүлікті мұраға алу мен бөлуге байланысты мәселелерге соттардың көзқарастарын нақтылауға мүмкіндік береді. Мұрагерлік даулар контексіндегі құқықтық қатынастардың күрделілігін ескере отырып, барлық меншік иелерінің келісімі әділ және заңды нәтижеге қол жеткізу үшін қажетті шартқа айналады. Бұл құқықтық айқындылықты қалыптастырады және тараптар арасындағы жанжалдар санын азайтады.

Диспозитивтілік қағидаты, тараптардың өз міндеттемелерінің шарттарын айқындаудағы еркіндігін білдіре отырып, үшінші тұлғалардың заңды мүдделерін ескере отырып қолданылуы тиіс. Аталған норманы сот

практикасында бекіту процеске қатыспайтын, бірақ жасалған келісімнің тікелей немесе жанама әсері болуы мүмкін тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың кепілі ретінде қызмет етеді. Бұл тәсіл сот төрелігіне деген сенімнің артуына және заңдылықтың нығаюына ықпал етеді.

Осылайша, енгізілген тұжырымдама мұрагерлік құқықтық дауларды шешу тәжірибесін жетілдіруге ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар құқықтық қатынастарға қатысушы барлық субъектілердің мүдделерінің теңгерімін қамтамасыз ете отырып, құқықтық мемлекеттің іргетасын нығайтады.

Жоғарыда жүргізілген құқықтық талдауға сүйене отырып, мынадай тұжырым жасауға болады: бітімгершілік келісім – мұрагерлік құқық қатынастарын реттеудің тиімді құралы, алайда оны жасасу және бекіту кезінде заңдылықтың, тараптардың еріктілігінің (диспозитивтілік), мүдделер теңгерімінің және үшінші тұлғалардың құқықтарын қорғаудың қағидаттарын қатаң сақтау қажет.

Талап қоюшының жауапкердің мұраны қабылдау немесе қабылдамау фактісін мойындауы бітімгершілік келісімнің мазмұнының ажырамас бөлігі болуы мүмкін, егер бұл мойындау заңнама талаптарына қайшы келмесе және басқа мұрагерлердің немесе үшінші тұлғалардың құқықтарын бұзбаса. Мұрагерлік мүлікті бөлу туралы бітімгершілік келісім жасасу кезінде барлық үлестік меншік иелерінің келісімі алынуы тиіс.

Соттар бітімгершілік келісімдерді бекіту кезінде олардың мазмұнының заңнамаға сәйкестігін мұқият тексеруі, сондай-ақ іске қатыспайтын тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін ескеруі қажет.

Осыған байланысты, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысына мұраны қабылдау және бөлу мәселелеріне қатысты бітімгершілік келісімдерді жасасу және бекіту кезінде соттардың назарын аударатын және жоғарыда аталған қағидаттарды сақтау қажеттілігін көрсететін қосымша түсіндірулер енгізу орынды деп есептейміз. Бұл сот практикасында құқықтық айқындылықты қамтамасыз етуге, мұрагерлік даулардың санын азайтуға және құқықтық мемлекеттің іргетасын нығайтуға ықпал етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстан Республикасында мұрагерлік дауларды қараудың ерекшеліктерін кешенді талдауға арналған осы диссертациялық зерттеу қойылған мақсатқа қол жеткізуге және осы мақсатқа қол жеткізу үшін белгіленген міндеттерді шешуге мүмкіндік берді. Зерттеу барысында мұрагерлік құқық саласындағы құқықтық реттеу мен құқық қолдану практикасының проблемалық аспектілері анықталды, сондай-ақ заңнаманы жетілдіруге және мұрагерлік құқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтарын қорғаудың тиімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстар әзірленіп, негізделді.

Зерттеу шеңберінде жүргізілген доктриналық талдау мен сот практикасын зерделеу нәтижесінде мұрагерлік дауға авторлық анықтама берілді. Бұл анықтама алдыңғы анықтамалардан өзгешелігі – қарастырылып отырған құбылыстың көп қырлылығын және оның құқық қолдану тәжірибесіндегі маңыздылығын толыққанды ашуға бағытталған.

Мұрагерлік дау – бұл мұрагерлік құқық қатынастарының субъектілері арасында мұра қалдырушының мүлкіне байланысты туындайтын құқықтық сипаттағы келіспеушілік. Дауға қатысушы тараптар шеңберіне заң бойынша мұрагерлер, өсиет бойынша мұрагерлер, бас тартушылар, сондай-ақ мүдделі тұлғалар кіреді. Даудың туындау негіздері әртүрлі болуы мүмкін, атап айтқанда: өсиеттің талаптарымен келіспеу, туыстық байланыстарды жоққа шығару, мұралық мүлікті бөлу тәртібіне қатысты келіспеушіліктер және басқа да жағдайлар. Мұндай даулардың ықтимал құқықтық салдарларына өсиетті жарамсыз деп тану, мұрагерлік мүліктің құрамына қатысты мәселелерді шешу, мұрагерді мұрагерліктен шеттету және т.б. жатады.

Ұсынылып отырған анықтама мұрагерлік дауларды теориялық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар практикалық тұрғыдан да жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. Ол істің нақты мән-жайын дәлірек анықтауға және материалдық және процестік құқық нормаларын дұрыс қолдануға ықпал етеді. Бұл анықтама мұрагерлік құқық саласындағы құқық қолданушылардың жұмысын жеңілдетуге және мұрагерлік дауларды шешудің тиімділігін арттыруға бағытталған.

Мұраны қабылдау үшін өткізіп алған мерзімді қалпына келтіру туралы мәселені қарау жөніндегі өкілеттіктерді нотариусқа заңнамалық бекіту қажеттігі негізделген. Бұл ұсыныс сот жүйесінің шамадан тыс жүктелуіне және мерзімді қалпына келтіру туралы істерді қараудың ұзақтығына байланысты өзекті проблемаларды талдауға негізделген. Сотқа дейінгі міндетті сатыны енгізу ұсынылады, оның шеңберінде нотариус мұрагердің мерзімін қалпына келтіру туралы өтінішін оны өткізіп алу себептерінің дәлелдік дәлелдемелерін ұсына отырып қарайды. Арыз қанағаттандырылған жағдайда нотариус мұраға құқық туралы куәлік береді, бұл сотқа жүгінбеуге мүмкіндік береді. Нотариус бас тартқан жағдайда мұрагер талап қою бойынша іс жүргізу тәртібімен сотқа жүгінуге құқылы. Аталған ұсынысты іске асыру сот жүктемесін оңтайландыруға, мұрагерлік құқықтарды қорғаудың тиімділігін арттыруға, сот

талқылауына байланысты мұрагерлердің шығындарын азайтуға және мұрагерлік құқық саласында азаматтардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін институт ретінде нотариаттың рөлін арттыруға мүмкіндік береді.

Мұрагерлік құқық нормаларының біркелкі қолданылуын қамтамасыз ету және адал мұрагерлердің құқықтарын қорғау мақсатында мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алу себептерінің «дәлелділігін» айқындау критерийлерін жетілдіру жөнінде ұсынымдар әзірленді. Мерзімді өткізіп алудың дәлелді себептері деп танылуы мүмкін мән-жайлардың тізбесін кеңейту және нақтылау мақсатында осы мәселені регламенттейтін ҚР ЖС 29.06.2009 жылғы №5 НҚ өзгерістер енгізу ұсынылады. Атап айтқанда, мұрагердің тұрғылықты жерінің мұраның ашылған жерінен алыстығы, мұрагердің денсаулық жағдайы, заңдық сауатсыздығы, сондай-ақ нотариусқа уақтылы жүгінуге объективті түрде кедергі келтірген өзге де мән-жайларды ескеру ұсынылады. Бұл өзгерістер мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру туралы істерді қарау кезінде формальды тәсілді болдырмауға және әрбір істің нақты мән-жайларын ескере отырып, дауларды әділ шешуді қамтамасыз етуге бағытталған.

Істің мән-жайлары мұра қалдырушыға қатысты қылмыстардың жасалуы мүмкін екенін куәландырған жағдайларда (мысалы, алаяқтық, қорқыту, денсаулыққа зиян келтіру) прокурордың өсиетті жарамсыз немесе мұрагерді лайықсыз деп тану туралы істерге міндетті түрде қатысуын қамтамасыз ету қажеттігі негізделген. Прокурордың мұндай істерге қатысуы істің жан-жақты және объективті қаралуын қамтамасыз етуге, құқықты теріс пайдаланудың алдын алуға және мемлекет пен қоғамның мүдделерін қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

ҚР АІПК-дегі мұралық мүлікті бөлу туралы істерге қатысты кемшіліктерді іште қалған, бірақ әлі тумаған мұрагердің болған кезде жою ұсынылды. Атап айтқанда, мұрагерлік мүлікті бөлу туралы істерді қарау тәртібін реттейтін ҚР АПК-нің бабына бала туғанға дейін іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұру және оның мұрагерлік мүліктегі үлесін айқындау қажеттігін көрсете отырып, толықтырулар енгізу ұсынылады. Бұл ұсыныс болашақ мұрагердің құқықтарын қорғау мақсатында оның құқықтарын сақтауды қамтамасыз етуге және мұрагерлік мүлікті әділетсіз бөлуді болдырмауға бағытталған.

Жұмыста шаруашылық серіктестіктегі қатысу үлесінің мұрагерлік құқықтық мұрагерлік тәртібімен өтуін құқықтық реттеуді жетілдіру мәселелеріне үлкен назар аударылды.

Барлық мүдделі тараптардың мүдделерінің теңгерімін қамтамасыз ету және шаруашылық серіктестіктегі қатысу үлесін мұраға қалдыру кезінде дауларды жою мақсатында азаматтық және корпоративтік құқық нормаларының қайшылықтарын жою жолымен мұрагерлік құқықтық мирасқорлық тәртібімен шаруашылық серіктестіктегі қатысу үлесінің ауысуын құқықтық реттеуді жетілдіру қажеттігі негізделген. Атап айтқанда, серіктестікке қатысушылардың қатысу үлесін мұрагерлерге ауыстыруға келісім алу тәртібін неғұрлым нақты айқындау мақсатында шаруашылық серіктестіктердің қызметін реттейтін заңнамаға өзгерістер енгізу, сондай-ақ

серіктестікке қатысушылар оны ауыстырудан бас тартқан жағдайда мұрагерлерге қатысу үлесінің нақты құнын төлеу мүмкіндігін көздеу ұсынылады. Бұл өзгерістер азаматтық айналымның тұрақтылығын және мұрагерлердің құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Ұсынылған ережелер мұрагерлік құқық саласында туындайтын проблемалық мәселелерді шешудің кешенді тәсілін көрсетеді және азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың тиімділігін арттыруға бағытталған. Осы ережелерді одан әрі дамыту және практикалық іске асыру мұрагерлік даулар саласындағы заңнама мен құқық қолдану практикасын жетілдіруге ықпал ететін болады.

Қолданыстағы заңнаманы, сот практикасын және ғылыми еңбектерді талдауға негізделген диссертациялық зерттеуде ұсынылған ережелер мен қорытындылардың ғылыми жаңалығы мен теориялық маңызы бар. Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін құқықтану саласындағы мамандарды даярлау кезінде құқық шығармашылық қызметінде, сот тәжірибесінде және оқу процесінде пайдалану мүмкіндігінен тұрады.

Диссертацияда ұсынылған ұсынымдар ҚР АК, ҚР АПК, ҚР «Нотариат туралы» Заңына, Нотариустардың нотариаттық іс-әрекеттер жасау ережесіне және мұрагерлік құқықтық қатынастарды реттейтін өзге де нормативтік құқықтық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері мұрагерлік дауларды қарау кезінде соттардың, сондай-ақ мұрагерлік құқықтарды ресімдеуге байланысты нотариаттық іс-әрекеттер жасау кезінде нотариустардың қызметінде де пайдаланылуы мүмкін.

Осылайша, диссертациялық зерттеу ҚР мұрагерлік құқығының теориясы мен практикасын дамытуға елеулі үлес қосатын және докторлық диссертацияларға қойылатын талаптарға сәйкес келетін жаңа ғылыми нәтижелер мен практикалық ұсынымдарды қамтитын аяқталған ғылыми-біліктілік жұмысы болып табылады.

Мұрагерлік дауларды одан әрі зерттеу заңнамада ұсынылған өзгерістерді қолдану практикасын және олардың мұрагерлердің құқықтарын қорғау тиімділігіне әсерін тереңдетіп талдауды көздейді. Ықтимал проблемаларды анықтау және құқықтық реттеуді жетілдіру бойынша қосымша ұсынымдар әзірлеу мақсатында сот практикасы мен нотариаттық қызметке мониторинг жүргізу қажет.

Халықаралық мұрагерлік құқық мәселелерін және халықаралық ынтымақтастық пен интеграциялық процестерді дамыту контексінде шетелдік элемент қиындатқан мұрагерлік дауларды қарау ерекшеліктерін зерттеу перспективалық бағыт болып табылады.

Қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық шындықтар мен қоғамның қажеттіліктерін ескере отырып, мұрагерлік құқықтың теориялық негіздерін одан әрі әзірлеу, сондай-ақ мұрагерлік құқықтық қатынастарды реттеу саласындағы шет елдердің тәжірибесін зерделеу маңызды аспект болып табылады.

Диссертациялық зерттеудің нәтижелері мұрагерлік құқық саласындағы одан әрі ғылыми зерттеулер үшін, сондай-ақ халықтың құқықтық мәдениетін арттыруға және мұрагерлік құқықтық қатынастар саласындағы заңдылықты нығайтуға бағытталған шараларды әзірлеу мен іске асыру үшін негіз бола алады.

Диссертациялық жұмыстың құндылығы мұрагерлік құқық институтының күрделі аспектілерін терең зерттеуге және оларды шешудің практикалық ұсыныстарын әзірлеуге бағытталғандығында. Зерттеу барысында анықталған заңнамалық олқылықтар мен коллизиялар мұрагерлік құқық нормаларын жетілдіру қажеттілігін дәлелдейді. Автор ұсынған өзгерістер мен толықтырулар заңнаманың қолданыстағы кемшіліктерін жоюға және мұрагерлердің құқықтарын қорғаудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Диссертацияның теориялық және практикалық маңыздылығы сот тәжірибесінде, нотариаттық қызметте және құқық шығармашылығында қолдану мүмкіндігімен анықталады. Зерттеу нәтижелерін пайдалану мұрагерлік дауларды қарау және шешу кезінде құқық қолданушылардың жұмысын жеңілдетеді, сондай-ақ мұрагерлік құқықтарды ресімдеу процесін оңтайландырады.

Мұрагерлік құқық саласындағы отандық және шетелдік тәжірибені салыстырмалы талдау жүргізу арқылы диссертация авторы Қазақстан Республикасында мұрагерлік құқықты дамытудың перспективалық бағыттарын анықтады. Зерттеу нәтижелері мұрагерлік құқықтың теориялық негіздерін жетілдіруге және заңнаманы одан әрі дамытуға ықпал етеді.

Осылайша, диссертациялық зерттеу ҚР мұрагерлік құқығының және оның процессуалдық ерекшеліктерінің теориясы мен практикасын дамытуға елеулі үлес қосады және докторлық диссертацияларға қойылатын талаптарға сәйкес келетін жаңа ғылыми нәтижелер мен практикалық ұсынымдарды қамтиды. Зерттеу нәтижелері халықтың құқықтық мәдениетін арттыруға және мұрагерлік құқықтық қатынастар саласындағы заңдылықты нығайтуға бағытталған шараларды әзірлеу мен іске асыру үшін негіз бола алады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі N 409 Кодексі // Егемен Қазақстан газеті. – 1999. – 17 шілде N 150-157.

2 Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ // Егемен Қазақстан. – 03.11.2015. – № 210 (28688).

3 Мұрагерлік даулар бойынша Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының статистикалық деректері [Электрон. ресурс] // URL: https://sud.gov.kz/rus/kategoriya/statistika. Жүгінген күні: 01.01.2022.

4 Бабыкова Э.Б. Правовое регулирование наследования в Республике Казахстан: дис… канд. юрид. наук. – Алматы, 2003. – 111 с.

5 Кудиярова У.Е. Қазақстан Республикасындағы мұрагерлік қатынастарды реттеудің теориялық және заңнамалық мәселелер: дис… канд. юрид. наук. – Алматы, 2010. – 151 б.

6 Смагулова А.С. Қазақ әдет-ғұрып құқығындағы мұра мен мұрагерлік және оның қоғамдағы рөлі: дис… канд. юрид. наук. – Алматы, 2004. – 133 б.

7 Джумабаева К.А. Қазақстан Республикасындағы зияткерлік меншік объектілеріне айрықша құқықтарды мұраға қалдыруды құқықтық реттеу: дис… док. фил. (PhD). – Алматы, 2020. – 185 б.

8 Бурибаев Е.А. Теоретические проблемы конституционно-правового регулирования нотариальной деятельности и нотариата (на материалах Республики Казахстан и постсоветских государств): дис… докт. юрид. наук. – Алматы, 2010. – 370 с.

9 Куанова И.З. Наследственные споры: методика подготовки дела, судебного разбирательства и составления решения суда: практическое пособие. – Астана, 2017. – 120 с.

10 Талапова Г.Т. Признать завещание недействительным [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33918673&pos=6;-128#pos=6;-128. Жүгінген күні: 01.01.2023.

11 Башенова Г.М. Разрешение споров по делам о наследовании [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36311443&pos=6;-128#pos=6;-128 Жүгінген күні: 01.01.2024.

12 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. – 1996. – N 4. – 217-құжат (Қазақстан Республикасы Парламентінің басылымы).

13 Қазақстан Республикасы Президентінің «Әділетті Қазақстан: бәріміз және әрқайсымыз үшін. Қазір және әрдайым» сайлауалды бағдарламасын іске асыру жөніндегі шаралар туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 26 қарашадағы № 2 Жарлығы // Егемен Қазақстан. – № 227 (30456). – 28.11.2022.

14 Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Особенная часть, главы 45-62) / Ответственные редакторы: Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1024856&doc_id2=1024873#activate_doc=2&pos=38;-103.19999694824219&pos2=642;-129.1999969482422 Жүгінген күні: 01.03.2025.

15 Байзакова Д. Наследование: по завещанию и по закону // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38065560&pos=6;-128#pos=6;-128 Жүгінген күні: 01.03.2025.

16 Жанабилова А.Б. Гражданское законодательство. Наследственное право. Судебные решения. Статьи. Нормативные акты по наследованию / под ред.А.Г. Дидиенко. – Алматы: Изд-л ТОО «Quick print», 2024. – 557 с.

17 Демидова Г. Наследственное право в системе гражданского права РФ [Электрон. ресурс] //URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30960791. Жүгінген күні: 01.01.2024.

18 Максатов Н.Р. Мұрагерлік құқық: оқу қуралы. – Алматы, 2017. – 96 б.

19 Ленковская Р.Р. Наследственные правоотношения: понятие и содержание // Социально-политические науки. – 2017. – № 4. – С. 47-50.

20 Armunanto. The Inheritance Dispute Settlement In Court // Jurnal Akta Vol. 8 No. 3, September 2021. – Nationally Accredited Journal. – Decree No. B/4130/E5/E5.2.1/2019. – P.143-150

21 Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право. Комментарий законодательства и практика его применения. – изд. 4-е, перераб. и доп. – М.: «Статут», 2003. – 477 с.

22 Гущин В.В., Дмитриев Ю.А. Наследственное право и процесс: учебник для высших учебных заведений. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 672 с.

23 Караева Н.Ш. Лица, участвующие в наследственном деле // Вестник Дагестанского государственного университета. – Серия 3: Общественные науки 2006. – С. 74-78.

24 Ярков В.В. Нотариальное право: учебник (2-е издание, исправленное и дополненное). – М.: Статут, 2017. – 269 с.

25 Малешин Д.Я. Сравнительный гражданский процесс: Учебно-методический комплекс. – М.: Статут, 2017. – 48 с.

26 Рассказова Н.Ю., Ярков В.В. Нотариат и нотариальная деятельность: учебное пособие для курсов повышения квалификации нотариусов. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 656 с.

27 Рыбакова С.А. Судебное рассмотрение дел по вопросам наследования // Марийский юридический вестник. – 2011. – № 28. – С. 48-57.

28 Долгов С.Ф., Мухьянова Л.Н, Динеева Ю.С. Особенности судебного рассмотрения наследственных споров [Электрон. ресурс] // URL: https://sc-format.ru/wp-content/uploads/2019/12/Динеева-Ю.-С.-Мухьянова-Л.-Н.-Долгов-С.-Ф..pdf. Жүгінген күні: 01.01.2024.

29 Жусипбекова Г. Споры о наследстве [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30984308. Жүгінген күні: 01.01.2023.

30 Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Проблемы теории и практики. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 258 с.

31 Арупов Р.А. Судебная защита наследственных прав и охраняемых законом интересов граждан: дис… канд. юрид. наук. – М., 1988. – 200 с.

32 Саломатова Т.В. Наследование по завещанию и по закону. Защита наследственных прав в суде. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Ось-89, 2004. – 591 с.

33 Гринберг К.В. Защита наследственных прав в нотариальном и судебном порядке: дис… канд. юрид. наук. – Свердловск, 1990. – 208 с.

34 Соловьева Т.В., Исаенкова О.В., Ткачева Н.Н., Николайченко О.В. Иск в гражданском судопроизводстве: учебное пособие для вузов. – М.: Юрайт, 2024. – 208 с.

35 Ивакин В.Н. Понятие иска: проблемы определения // Lex russica. – 2019. – № 12 (157) декабрь. – С. 28-40.

36 Комиссаров К.И. Право на иск и прекращение производства по гражданскому делу (некоторые вопросы): Сборник ученых трудов. – Свердловск: Свердловский юридический институт, 1969. – Выпуск 9. – С. 159-182.

37 Зайцев И.М. Функции иска в судопроизводстве // Государство и право. – 1996. – № 7. – С. 88-94.

38 Логинов П.В. Понятие иска и исковая форма защиты права // Советское государство и право. – 1983. – № 2. – С. 100-105.

39 Щеглов В.Н. Иск о судебной защите гражданского права. Лекции для студентов. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1987. – 168 с.

40 Добровольский А.А. Исковая форма защиты права: (основные вопросы учения об иске). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1965. –190 с.

41 Гурвич М.А. Учение об иске. – М.: ВЮЗИ, 1981. – 40 с.

42 Осокина Г.Л. Иск (теория и практика). – М.: Городец, 2000. – 192 с.

43 Нехороших А.М. Претензионное производство как институт досудебного урегулирования споров, возникающих из правоотношения по железнодорожной перевозке грузов: дис… канд. юрид. наук. – Саратов, 2004. – 190 с.

44 Сигаева Т.А. Подходы к определению сущности правового спора // Евразийский юридический журнал. – 2010. – № 1 (20). – С. 517-522.

45 Ненашев М.М. Спор о праве и его место в гражданском процессе: автореф. дис... канд. юрид. наук. – Саратов, 2011. – 30 с.

46 Янева Р.Р. Понятие и виды наследственных споров // Труды Оренбургского института (филиала) МГЮА. – 2021. – № 4 (50). – С. 100-106.

47 Шагиева Р.В., Ефимова О.В., Долганова И.В. и др. Актуальные проблемы гражданского права: учебник. – М.: Юстиция, 2021. – 379 с.

48 Акимбекова М.А. Особенности разрешения инвестиционных споров с участием Республики Казахстан: дис… док. фил. (PhD). – Алматы, 2023. – 118 с.

49 Акимбекова С.А., Максатов Н.Р. Субъекты наследственных правоотношений в гражданском судопроизводстве: вопросы теории и практики

// Международный научный журнал «Наука и жизнь Казахстана». – 2020. – № 12/10. – С. 32-38.

50 Алматы қаласы Түрксіб аудандық сотының 16.05.2022 жылғы № 7324-11-38/356 ұйғарымы [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz/lawsuit/index.xhtml. Жүгінген күні: 01.01.2023.

51 Серебровский В.И. Фактическое непринятие наследником наследства и отказ его от наследства // Правоведение. – 1972. – № 3. – С. 46-53.

52 Гукасян Р.Е. Влияние материально-правовых отношений на форму процесса в исковом производстве: Избранные труды по гражданскому процессу. – М.: Проспект, 2008. – 480 с.

53 Маслова Т.Н. Проблемы правового регулирования института замены ненадлежащего ответчика в гражданском судопроизводстве // Сб. ст. Всероссийской науч.-практ. конф. «Актуальные проблемы развития гражданского права и гражданского процесса на современном этапе». – Краснодар. – 2016. – С. 232-237.

54 Мукащев С. Участие в суде нескольких истцов или ответчиков в одном гражданском деле [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37509017&pos=5;-106#pos=5;-106. Жүгінген күні: 02.01.2024.

55 Грось Л.А. К вопросу о гражданской процессуальной правоспособности и дееспособности сторон и третьих лиц // Арбитражный и гражданский процесс. – М.: Юрист. – 2002. – № 10. – С. 2-11.

56 Абушенко Д.Б., Дегтярев С.Л., Загайнова С.К. и др. Гражданский процесс: Практикум: Учебное пособие. – М.: Статут, 2017. − 400 с.

57 Решение Медеуского районного суда г. Алматы по делу № 7534-21-18-1/334 от 20.11.2019 г. [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz. Жүгінген күні: 10.01.2024).

58 Дудкина С., Юдельсон К. Особенности рассмотрения отдельных категорий гражданских дел / Под ред. М.К. Треушникова. − М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. − 303 с.

59 Шакарян М.С. Участие третьих лиц в советском гражданском процессе. − М, 1990. − 35 с.

60 Грось Л. О третьих лицах в гражданском и арбитражном процессе // Хозяйство и право. – 1999. – № 12. – С. 113-120.

61 Решение Ауэзовского районного суда №2 г. Алматы по делу №7324 11-38/356 от 16.05.2022 г. [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz/lawsuit/index.xhtml. Жүгінген күні: 10.01.2024).

62 Прокуратура туралы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы 2022 жылғы 5 қарашадағы № 155-VII ҚРЗ // Егемен Қазақстан. – 07.11.2022. – № 212 (30441).

63 Исаенкова О.В., Григорьев А.Н. Участие прокурора в исковом производстве // Арбитражный и гражданский процесс. – 2008. – № 3. – С. 7-11.

64 Шобухин В. О некоторых вопросах участия прокурора в гражданском процессе // Арбитражный и гражданский процесс. – 2007. – №3. – С. 20-25.

65 Эриашвили М.И. Участие прокурора в гражданском процессе. Монография. – М.: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 55 с.

66 Бектурганов М.Ж., Максатов Н.Р., Акимбекова С.А. Особое мнение судьи в гражданском судопроизводстве Республики Казахстан // ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы, 112(4) – 2024. – С.73–80.

67 Ергашев Е.Р. Принцип ограниченного участия прокурора в рассмотрении судами гражданских и арбитражных дел // Арбитражный и гражданский процесс. – 2007. – № 2. – С. 12-19.

68 Онланбекова Г.М. Взаимодействие органов прокуратуры и суда в сфере правоохранительной деятельности: теоретические и правовые проблемы. – Алматы, Уш Киян, 2015. – 264 с.

69 Буланова Н.В. Эволюция института прокуратуры с 2003 г. по 2008 г. и его взаимодействие с органами судебной власти [Электрон. ресурс] // URL: https://indem.ru/Proj/SudRef/prav/EvolProkur.htm. Жүгінген күні: 15.01.2024.

70 Муравьев Н.В. Прокурорский надзор в его устройстве и деятельности. – М.: Наука, 1889. – Т. 1. – 263 с.

71 Туякбаев Ж.Т. Развитие прокуратуры Казахстана в период государственно-правовой реформы: дис… канд. юрид. наук. – М., 1997. – 218 с.

72 Мурсалимова А.Ж. Прокурорский надзор в Республике Казахстан. Курс лекций. – Уст-Каменогорск, 2007. – 80 с.

73 Корнеева И.Л. Наследственное право Российской Федерации: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры. – М.: Юрайт, 2014. – 364 с.

74 Бурибаев Е.А. нотариальное право. Избранные труды. Издание первое. – Павлодар: ИнЕУ, 2017 – 344 с.

75 Аленова А.Х. Нотариальные действия и правила их совершения: учебное пособие. – Астана, 2006. – 106 с.

76 Бурибаев Е.А., Хамзина Ж.А. Актуальные проблемы принятия наследства [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31627152&pos=11;273#pos=11;273. Жүгінген күні: 13.02.2024.

77 Бабыкова Э.Б. Приобретение наследства и отказ от него // Правовая реформа в Казахстане. – 2003. – №2 (19-20). – С. 87-91.

78 Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. – М.: Статут, 2003. – 558 с.

79 Нотариат туралы Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 14 шілдедегі N 155-I Заңы // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. – 1997 ж. – N 13-14.

80 Зейдер Н.Б. Предмет и система советского гражданского процессуального права // Правоведение. – 1962. – № 6. – С. 69-82.

81 Калиниченко Т.Г. Становление и развитие нотариального процесса в России // Нотариальный вестникъ. – 2008. – № 7. – С. 14-21.

82 Мозолин В.П. Гражданско-процессуальное правоотношение по советскому праву: автореф. дис... канд. юрид. наук. – М., 1954. – 26 с.

83 Жайлин Г.А., Максатов Н.Р. Мұрагерлік құқықтарды қорғауды жүзеге асырудың кейбір мәселері [Электрон. ресурс] // URL:

https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37823709 (жағдайы бойынша 21.12.2024).

84 Давтян А.Г. Гражданский процесс зарубежных стран: учебное пособие. – М.: Проспект, 2009. – 480 с.

85 Пучинский В.К. Гражданский процесс зарубежных стран. – М.: Зерцало, 2007. – 520 с.

86 Renchon Jean-Louis (dir.) Les sociétés et le patrimoine familial: convergences et confrontations // Actes de la 4ème journée d'études juridiques Jean Renauld, Bruylant, 1996. – 369 p.

87 Zimmermann R. The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition. – Cape Town: Juta. 1990. – 1241 p.

88 Díez-Picazo L., Gullón A. Sistema de Derecho Civil Volumen I // Parte general del Derecho civil y personas jurídicas, 2016. – 464 p.

89 Maxatov N.R., Zhamalbekova A.S. Notary's executive inscription// Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». – 2023. – Вып. 4 (112). – С. 105-111.

90 Авдюков М.Г., Аверин Д.Д., Ковалева Е.Н., Смышляев Л.П. Нотариат в СССР: учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – 167 с.

91 Этимологический словарь русского языка [Электрон. ресурс] // URL: https://etymological.academic.ru/4123/процесс. Жүгінген күні: 10.03.2024.

92 Недбайло П.Е. Вопросы обоснованности и целесообразности применения норм советского права: сб. ст. «Вопросы общей теории советского права». – М.: Госюриздат, 1960. – С.309-334.

93 Чурсина А.С. К вопросу о правовой природе срока принятия наследства в Казахстане [Электрон. ресурс] // URL: file:///C:/Users/%D0%90%D1%81%D0%B5%D1%80/Downloads/k-voprosu-o-pravovoy-prirode-sroka-prinyatiya-nasledstva-v-kazahstane%20(2).pdf. Жүгінген күні: 10.03.2024.

94 Максатов Н.Р. Восстановление срока для принятия наследства в Республике Казахстан: мат. меж. конф. Scientific Horizon in the context of social crises Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference. – Tokyo, Japan, 2020. – С. 92-97.

95 Решение Жетысуского районного суда г. Алматы по делу № 7519-23-21/456 от 10.10.2021 [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz/lawsuit/index.xhtml. Жүгінген күні: 28.03.2024.

96 Сулейменов М. К. Избранные труды по гражданскому праву / науч. ред. В. С. Ем. – Москва: Статут, 2006. – 585 с.

97 Амирханова, И. В. Наследственное право (тезисы лекций): учебное пособие. – Алматы: Жеті жарғы, 2011. 52 с.

98 Диденко А.Г. Гражданское право. Общая часть: курс лекций. [Электрон. ресурс] // URL: http://elib.kstu.kz/lib/document/IBIS/FBFB5D47-2B6D-441C-97DBA8887EAE6839. Жүгінген күні: 18.01.2025.

99 Решение Темиртауского городского суда Карагандинской области по делу № 7543-781/19-01 от 03.11.2019 [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz/lawsuit/index.xhtml. Жүгінген күні: 28.03.2024.

100 Bürgerliches Gesetzbuch (BGB), § 1944-1959. [Электрон. ресурс] // URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BGB.pdf Жүгінген күні: 28.01.2025.

101 Code civil de la République française avec, 771-787[Электрон. ресурс] // URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/ Жүгінген күні: 28.01.2025.

102 California Probate Code, Section 9103 (Claims Against Decedent).// [Электрон. ресурс] // URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/11 Жүгінген күні: 28.01.2025.

103 Inheritance (Provision for Family and Dependants) Act 1975) // [Электрон. ресурс] // URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1975/63 Жүгінген күні: 28.01.2025.

104 Соттардың мұрагерлік туралы заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылғы 29 маусымдағы N 5 Нормативтік қаулысы // Егемен Қазақстан. – 2009 жылғы 8 тамыз. – N 262 (25659).

105 Решение Енбекшиказахского районного суда г. Шымкент по делу № 7564-12-33/145 от 22.02.2023 [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz/lawsuit/index.xhtml. Жүгінген күні: 28.03.2024.

106 Решение Шардаринского районного суда Туркестанской области по делу № 7212-34-30/619 от 30.07.2020 [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz/lawsuit/index.xhtml. Жүгінген күні: 28.03.2024.

107 Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть первая от 30 ноября 1994 года № 51-ФЗ // [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30396612 Жүгінген күні: 08.08.2024 г.

108 Гражданский кодекс Украины от 16 января 2003 года № 435-IV // [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30418568&pos=6;-108#pos=6;-108 Жүгінген күні: 10.01.2025.

109 Гражданский кодекс Кыргызской Республики от 8 мая 1996 года № 15 (Часть I) // [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30212538 Жүгінген күні: 14.03.2025.

110 Гражданский кодекс Республики Беларусь от 7 декабря 1998 года № 218-З // [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30415161 Жүгінген күні: 17.02.2025.

111 Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан Республикасы Судьяларының IX съезінде сөзі. [Электрон. ресурс] // URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kazakstan-respublikasy-sudyalarynyn-ih-sezine-katysty-49266 Жүгінген күні: 10.01.2025.

112 Треушников М.К. Гражданский процесс: учебник. – М.: ООО Городец-издат, 2003. – 720 с.

113 Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан: учебник. Общая часть. – Т. 1. – Алматы: КазГЮА, 2001. – 416 с.

114 Васьковский Е.В. Курс гражданского процесса: Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. – М.: Статут, 2016. – 624 с.

115 Определение Жетысуского районного суда г. Алматы по делу № 7515-24-00-2/14313 от 25.11.2024 г. [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz/lawsuit/lawsuitList.xhtml Жүгінген күні 28.03.2024.

116 Решение Алатауского районного суда г. Алматы по делу №7322-45-32/313 от 18.12.2021 [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz/lawsuit/index.xhtml Жүгінген күні 28.03.2024.

117 Решение №2 Енбекшиказахского районного суда Алматинской области по делу № 7323-3-45/4223 от 30.06.2018 [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz/lawsuit/index.xhtml Жүгінген күні 28.03.2024.

118 Решение Бостандыкского районного суда г. Алматы по делу № 7567-22-40-1/919 от 13.05.2021 [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz/lawsuit/index.xhtml Жүгінген күні 28.03.2024.

119 Карагусов Ф., Бондарев А., Пак Е. Совершенствование правовой и организационной основы обеспечения интересов потребителей и использования групповых исков для защиты имущественных прав в Республике Казахстан [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39581709&pos=6;-106#pos=6;-106. Жүгінген күні 04.04.2024.

120 Бычкова Е. Коллективные иски — запасной инструмент для отклоненных петиций. Комментарий к проекту Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам конкуренции» [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38044089&pos=4;-106#pos=4;-106. Жүгінген күні 04.04.2024.

121 Аболонин Г.О. Групповые иски в российском арбитражном процессуальном законодательстве – перспективы развития // Арбитражный и гражданский процесс. – 2011. № 3. – С. 43-47.

122 Лунев К.А. Групповые иски в гражданском процессе [Электрон. ресурс] // URL: file:///C:/UsersD0%90%D1%81%D0%B5%D1%80/Downloads/gruppovye-iski-v-grazhdanskom-protsesse.pdf. Жүгінген күні 05.07.2024.

123 Демичев А.А., Исаенкова О.В., Карпычев М.В. и др. Гражданский процесс: учебник. – М.: ИД ФОРУМ, 2019. – 319 с.

124 Акимбекова С.А. Процессуальная регламентация возбуждения гражданского судопроизводства в свете доступности правосудия: сб. ст. межд. науч.-практ. конф. «Доступность правосудия в гражданском процессе: теория и практика». – Алматы: Тарих тағылымы, 2013. – С. 187-194.

125 Аленов М.А. Гражданское процессуальное право: учебное пособие. – Астана, 2010. – 395 с.

126 Мороз С.П., Акимбекова М.А. Правосудие Республики Казахстан в период пандемии коронавируса // Международный научный журнал «Наука и жизнь Казахстана». – 2020. – № 11/3. – С. 113- 115.

127 Атымтаева Д. Вопросы совершенствования гражданского процессуального законодательства Республики Казахстан [Электрон. ресурс] //

URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35062035#pos=628;6. Жүгінген күні 05.07.2024.

128 Максатов Н.Р. Өсиет бойынша мұрагерлік дауларды қараудың процессуалдық ерекшеліктері // Вестник Института законодательства и правовой информации РК №1 (59) – 2020. – С. 357-364.

129 Салпеков А.С. Роль судей Республики Казахстан в борьбе с пандемией // Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». – 2020. – № 3(99). – С. 14-22.

130 Соттарға құжаттарды электрондық құжат нысанында беру құралдарын техникалық қолдану, оларды тіркеу, өңдеу, олармен танысу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Соттардың қызметін қамтамасыз ету департаменті (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты аппаратының) басшысының 2018 жылғы 9 маусымдағы № 6001-18-7-6/188 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2018 жылғы 3 шілдеде № 17148 болып тіркелді. [Электрон. ресурс] // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017148/info. Жүгінген күні 05.07.2024.

131 Азаматтық істерді сот талқылауына дайындау туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысы 2001 жылғы 13 желтоқсан N 21 // Егемен Қазақстан. – 2002. – 4 қаңтар N 2-3.

132 Абдуллина З.К. Подготовка гражданского дела к судебному разбирательству. – Алматы: АТиСо, 1998. – 71 с.

133 Фондаминский И.Д. О стадиях процесса и структуре производства по гражданским делам // Хозяйственный механизм: правовые формы совершенствования: сб. научных трудов. – Алма-Ата: КазГУ, 1981. – С. 99-107.

134 Шнитгер Г., Сулейменова У.А., Куанова И.З., Сейдалина Ж.К. Методика судебного разбирательства по гражданским делам: учебное пособие. – Алматы: Налоговый эксперт, 2012. – 280 с.

135 Манабаева М.А. Цель подготовки гражданского дела к судебному разбирательству [Электрон. ресурс] // URL: http://www.rusnauka.com/7_NMIW_2009/Pravo/41994.doc.htm. Жүгінген күні 05.07.2024.

136 Мушатова К.А. Специальные знания в гражданском судопроизводстве // Научные труды «Әділет». – 2016. – №4. – С. 42-48.

137 Баймоллина З.Х. Доказывание и доказательства в гражданском судопроизводстве: науч.-практич. пособие. – Алматы: Жеті жаргы, 2001. – 88 с.

138 Мукашева К.В. Доказывание доказательств // Юридическая газета. – 2006. – №23-24 (1003-1004). – С.3.

139 Темирова Е.А. Оценка доказательств по гражданским делам (теоретические и практические аспекты): дис… канд. юрид. наук. – Астана, 2006. – 178 с.

140 Акимбекова С.А., Максатов Н.Р. Предмет доказывания по наследственным спорам: вопросы теории и практики // ZANGER. – 2020. – № 7 (228). – С. 66-69.

141 Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформаның Мемлекеттік бағдарламасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің Қаулысы 1994 жылғы 12 ақпан N 1569. [Электрон. ресурс] // URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001569_ Күші жойылды - ҚР Президентінің 2006.01.09. N 1696 жарлығымен.

142 Бычкова Е.С. Проблемы развития института специальных знании в гражданском судопроизводстве: дис… канд. юрид. наук. – Алматы, 2004. – 153 с.

143 Байгелов М. Доказательства в гражданском процессе [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35579675&pos=6;-128#pos=6;-128. (жағдайы бойынша 27.09.2024).

144 Егорова О.А., Беспалов Ю.Ф. Настольная книга судьи по делам о наследовании: учебно-практическое пособие. – М.: Проспект, 2013. – 208 с.

145 Токарчук Л.М. До питань застосування аналогії закону в цивільному судочинстві України [Электрон. ресурс] // URL: http://pd.onu.edu.ua/article/view/276045 (жағдайы бойынша 02.02.2025).

146 Гусаров К. В. Правосуб'єктність органів судової влади / К.В. Гусаров // Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова [та ін.]; за ред. В.В. Комарова. – Харків, 2011. – § 1 гл. VIII розд. 1 ч. 2. – С. 213-218.

147 Bekturganov M.Zh., Maxatov N.R., Moroz S.P. Pre-trial protocol in civil proceedings // Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». – 2024. – Вып. 29 3(115). – С. 163-170.

148 Аблаева Э.Б., Енсебаева А.Р., Мухтарова С.М. и др. Судебная медиация в гражданском судопроизводстве Республики Казахстан // Вестник института законодательства и правовой информации РК. – 2023. – № 4 (75). – С.102-114.

149 Некрасов К.О. Предварительное судебное заседание // Вопросы науки и образования [Электрон. ресурс] // URL: https://cyberleninka.ru/article/n/predvaritelnoe-sudebnoe-zasedanie-1. (жағдайы бойынша 27.09.2024).

150 Соттардың азаматтық процестік заңнаманың кейбір нормаларын қолдануы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2003 жылғы 20 наурыздағы N 2 нормативтік қаулысы. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Бюллетені, 2016 ж., N 6 [Электрон. ресурс] // URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P03000002S_/info Жағдайы бойынша 27.09.2024.

151 Лер С.Н. Соблюдение права на судебное разбирательство в разумные сроки в уголовном процессе Республики Казахстан [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32880382&pos=5;-53#pos=5;-53 (жағдайы бойынша 01.10.2024).

152 Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія. – Х.: Право, 2010. – 256 с.

153 Доля Е.А. Доказательства и доказывание. – М., 2004. – 671 с.

154 Максатов Н.Р. Азаматтық процестегі тараптардың жарыспалығы мен тең құқытылығы қағидасы: мат. меж. науч.-практ. конференции (в рамках

ежегодных цивилистических чтений) / Отв. ред. М.К. Сулейменов. – Алматы, 2022. – С.380-385.

155 Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ // Егемен Қазақстан. – 10.07.2014. – № 133 (28357).

156 Решетникова И.В. Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве. – М.: НОРМА, 2000. – 288 с.

157 Справочник по доказыванию в гражданском судопроизводстве /Под ред. И.В.Решетниковой. – М.: НОРМА, 2004. – 480 с.

158 Треушников М.К. Судебные доказательства. – М.: Городец, 2004. – 272 с.

159 Штефан М.Й. Цивільний процес: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти – К.: Ін Юре, 1997. – 608 с.

160 Решетникова И.В., Ярков В.В. Гражданский процесс. – М.: НОРМА, 2000. – 334 с.

161 Гурбатов Н.М. Подготовка гражданских дел к судебному разбирательству. – М.: Юрид. лит., 1972. – 224 с.

162 Мамонтов Н.И. Нюансы института наследования и устранения недостойного наследника от наследования [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32139721&pos=5;-128#pos=5;-128. (жағдайы бойынша 09.10.2024).

163 Maxatov N., Tokarchuk L.M. Recognition as an unworthy heir in court: a comparative analysis of the legislation of the Republic of Kazakhstan and Ukraine // Вестник Карагандинского университета. Серия право. – № 29 1 (113). – 2024. – С.128-137.

164 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ // Егемен Қазақстан. – 09.07.2014. – № 132 (28356).

165 Максатов Н.Р. Наследственное право Республики Казахстан: учебное пособие. – Алматы: DostarPrint, 2021. – 214 с.

166 Баймолдина З.Х. Исковой порядок защиты прав в суде: науч.-практ. пособие. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – 96 с.

167 Манабаева М.А. Подготовка гражданских дел к судебному разбирательству (проблемы теории и практики): автореф. дис… канд. юрид. наук. – Астана, 2010. – 35с.

168 Есеналиев Е. В процессе подготовки дела. Подготовка гражданских дел к судебному разбирательству [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31586089&pos=6;-128#pos=6;-128. (жағдайы бойынша 09.10.2024).

169 Калмагамбетов К.С. Обеспечительные меры в международном гражданском процессе: автореф. дис… канд. юрид. наук. – Бишкек, 2011. – 21 с.

170 Постановление Верховного Совета Республики Казахстан. О ратификации Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам: утв. 31 марта 1993 года // Бюллетень международных договоров Республики Казахстан. – 2002. – № 10. – Ст. 67.

171 Салимов А Признать наследство выморочным [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31613340&pos=6;-128#pos=6;-128. (жағдайы бойынша 09.10.2024).

172 Талжанов К. Общие проблемы представления иностранных лиц в гражданском процессе Республики Казахстан [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34613338&pos=1;-18#pos=1;-18. (жағдайы бойынша 09.10.2024).

173 Акимбекова С.А. Договорная экстерриториальная подсудность в гражданском процессе республики Казахстан // Вестник института законодательства и правовой информации РК. – 2023. – № 3 (74). – С.114-122.

174 Азаматтық, отбасылық және қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек пен құқықтық қатынастар туралы конвенцияны бекіту туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 10 наурыздағы N 531 Заңы // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. – 2004. – N 5, 24-құжат.

175 Конвенция, предусматривающая единообразный закон о форме международного завещания (Вашингтон, 26 октября 1973 года) [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30243544&pos=4;-128#pos=4;-128. (жағдайы бойынша 21.10.2024).

176 Конвенция о введении системы регистрации завещаний (Базель, 16 мая 1972 года) [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30985192. (жағдайы бойынша 21.10.2024).

177 Конвенция о коллизии законов, касающихся формы завещательных распоряжений (Гаага, 05.10.1961 г.) [Электрон. ресурс] // URL: https:// https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=INT&n=3097#c7qXcTU8CL1w4Y0Y1. (жағдайы бойынша 21.10.2024).

178 Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 10 маусымдағы N 6-I Заңы // [Электрон. ресурс] URL: https:// https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000006_/info (жағдайы бойынша 21.10.2024).

179 Шалекенов Ж. Наследование авторских прав [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31894206&pos=6;-128#pos=6;-128. (жағдайы бойынша 21.10.2024).

180 Максатов Н.Р., Нуртаева Г.Л. Особенности наследственных правоотношений в корпоративном праве: вопросы теории и практики // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2020. – №11. – Б. 102-112.

181 Maxatov N., Mudryi S., Mudra O., Akimbekova M., Stepanova T. Conflict of interests in commercial and civil law // Amazonia Investiga. – 11(60). - Vol. 11. 2022. – Pp. 224-234.

182 Кушербаева А., Кайшибаева А. Особенности наследования ценных бумаг [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31251506&pos=6;-128#pos=6;-128. (жағдайы бойынша 21.10.2024).

183 Токарчук Л.М. Проблеми кодифікації міжнародного цивільного процесу // Odesa National University Herald. Jurisprudence. – Vol. 25. Issue 2 (37). – 2023. – С. 30-35.

184 Kaziyeva G., Tazhibaev Ye. Administrative claim: admissibility and validity under the legislation of the Republic of Kazakhstan // Международный научный журнал «In the world of science and education». – 15 декабря 2024. – С.17-21.

185 Фокина М. Система целей доказывания в арбитражном и гражданском процессе. Цели доказывания в суде первой инстанции // Арбитражный и гражданский процесс. – 2006. –№ 8. – С. 20-26.

186 Симак А. Современное состояние и проблемы судебного следствия в суде первой инстанции // [Электрон. ресурс] // URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennoe-sostoyanie-i-problemy-sudebnogo-sledstviya-v-sude-pervoy-instantsii/viewer (жағдайы бойынша 01.11.2024).

187 Юдельсон К.С. Судебные доказательства и практика их использования в советском гражданском процессе. – М.: Госюриздат, 1956. – 249 с.

188 Коршунов Н. М., Мареев Ю.Л. Гражданский процесс: учебник для вузов. – М.: Норма,2004. – 848 с.

189 Курбанов Р.А., Гуреев В.А. Гражданское процессуальное право: учебник. – М.: Проспект, 2017. – 400 с.

190 Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан: в 2 томах. – Т. 2. – Алматы: КазГЮА, 2001. – 468 с.

191 Мороз С.П., Максатов Н.Р. Расширение доступа к правосудию: ключ к справедливому судебному процессу в Казахстане [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38605759&pos=34;-5#pos=34;-5. (жағдайы бойынша 21.10.2024).

192 Гурвич М.А. Решение советского суда в исковом производстве. – М.: ВИЮН, 1955. – 128 с.

193 Юков М.К. Связи норм гражданского и гражданского процессуального права // Вопросы развития и защиты прав граждан. Межвузовский тематический сборник. – Калинин: Изд-во Калин. ун-та, 1977. – С. 66-75.

194 Гукасян Р.Е. Влияние материально — правовых отношений на форму процесса в исковом производстве // Вопросы теории и практики гражданского процесса: межвузовский научный сборник. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1976. – Выпуск 1. – С. 30

195 Янин И.С. Иски о признании завещания недействительным // Материальное право и процессуальные средства его защиты. Межвузовский тематический сборник. – Калинин: Изд-во Калин. ун-та, 1981. – С. 142-145.

196 Постановление судебной коллегии по гражданским делам г. Алматы по делу №7532-21-10/2а от 06.12.2023 г. [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz. (жағдайы бойынша 11.12.2024).

197 Решение Алмалинского районного суда №2 г. Алматы по делу №7521-34-23-19/112 от 14.02.2023 г. [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz. (жағдайы бойынша 11.12.2024).

198 Арупов Р.А. Судебная защита наследственных прав и охраняемых законом интересов граждан: дис… канд. юрид. наук. – М., 1988. – 200 с.

199 Определение Жетысуского районного суда г. Алматы по делу № 7445-21-30-1/189 от 20.004.2021 г. [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz. (жағдайы бойынша 11.12.2024).

200 Постановление коллегии по гражданским делам Алматиснкого городского суда по делу № 7521-78-34а/877 от 20.05.2023 г. [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz (жағдайы бойынша 11.12.2024).

201 Азаматтық істер бойынша сот шешімі туралы 2003 жылғы 11 шілдедегі № 5 Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысы // Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Бюллетені. – 2003. – №8.

202 Боннер А.Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности. – М., 1992. – С. 88-91.

203 Пономаренко В.А. Мотивированность судебного решения в гражданском и арбитражном процессе // Право и государство: теория и практика. – 2007. – № 9. – С. 149-151.

204 Ұлт жоспары - Н. Назарбаевтың бес институционалдық реформасын жүзеге асырудың 100 қадамы (2015 жылғы мамыр)// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34092308#activate_doc=2 (жағдайы бойынша 18.12.2024).

205 Ильясова Г.А. Апелляционное и кассационное производство в проекте нового Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан// https://cyberleninka.ru/article/n/apellyatsionnoe-i-kassatsionnoe-proizvodstvo-v-proekte-novogo-grazhdanskogo-protsessualnogo-kodeksa-respubliki-kazahstan/viewer (жағдайы бойынша 18.03.2025).

206 Konusova V.T. Alternative dispute resolution in the usa: analysis of main advantages and disadvantages // Вестник института законодательства Республики Казахстан. – 2016. – № 1 (42). – С.27-32.

207 Karagussov F. The legal framework for mediation in Kazakhstan: Current state, expectations of public recognition and perspectives for development // New Developments in Civil and Commercial Mediation: Global Comparative Perspectives, 2015. – P. 393-431.

208 Дячук М.И. Анализ состояния и развития медиации в ВКО // Наука и Жизнь. – 2019. – №5/2. – С.92-96.

209 Максатов Н.Р. Судові рішення та мирові угоди, пов'язані зі спадщиною, у цивільному процесі. Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. П’яті юридичні читання : збірник тез доповідей Міжнародної щорічної дистанційної наукової конференції (28 жовтня 2022 року, м. Одеса) / За заг. ред. Т. В. Степанової, О. А. Чувакова; уклад. С. В. Пілюк, О. В. Нарожна – Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2022. – С. 186-207.

210 Пешкова О.А. мировое соглашения как правовая категория // Вестник экономической безопасности. – 2018. –№2. – С.68-73.

211 Абрамов С.Н. Советский гражданский процесс: учебник. – М.: Госюриздат, 1952. – 420 с.

212 Демьяненко Ф.А. Мировое соглашение как способ прекращения спора в римском праве и современные проблемы арбитражного процесса // Адвокат. – 2001. – № 3. – С. 82-87.

213 Моисеев С.В. Принцип диспозитивности арбитражного процесса: дис. … канд. юрид. наук. – М., 2001. – 152 с.

214 Камбарова Н.Ш., Максатов Н.Р. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу құқығы (кесте түрінде): Оқу құралы. - Алматы: «ЛАНТАР BOOKS» баспасы, 2024. - 252 б.

215 Шермухаметов Б., Шипп Д. Мировое соглашение сторон: можно ли оспорить или только обжаловать? [Электрон. ресурс] // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30863830&pos=73;14#pos=73;14. (жағдайы бойынша 11.12.2024).

216 Гукасян Р.Е. О мировых соглашениях. // Известия высших учебных заведений. Изд-во Ленинградского университета. – 1965. – № 4. – С.95-99.

217 Решение Европейского суда по правам человека по делу Цу Лайнинген против Германии от 17.11.2005 г. [Электрон. ресурс] // URL: https://base.garant.ru/5848229/. (жағдайы бойынша 19.12.2024).

218 Кончева В.А. Об утверждении мирового соглашения. – М.: Юридическая литератур, 2007. – 319 с.

219 Определение Талгарского районного суда Алматинской области по делу №7312-34-29/8901 от 20.02.2022 г. [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz. (жағдайы бойынша 16.12.2024).

220 Тупчиев М. Отказ от иска и мировое соглашение как основание прекращения производства по делу // Советская юстиция. – 1963. – № 23. – С. 8-10.

221 Гурвич М.А. Советский гражданский процесс: учебник. – М.: Высш. шк., 1975. – 399 с.

222 Алматова Б. Применение примирительных процедур [Электрон. ресурс] // URL: https://akt.sud.kz/rus/massmedia/primenenie-primiritelnyh-procedur. (жағдайы бойынша 27.12.2024).

223 Дячук М.И. Защита нарушенных прав в судах Республики Казахстан с применением примирительной процедуры // Наука и Жизнь. – 2019. – №5/2. – С.97-100.

224 Давыденко Д.Л. Мировое соглашение как средство внесудебного урегулирования частноправовых споров (по праву России и некоторых зарубежных стран): дис… канд. юрид. наук. – М., 2004. – 257 с.

225 Князев Д.М. Мировое соглашение в арбитражном процессе: автореф. дис... канд. юрид. наук. – Томск, 2004. – 27 с.

226 Определение Специализированного межрайонного суда по делам несовершеннолетних г. Алматы по делу №7134-33-19-2/488 от 29 июня 2023 г. [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz. (жағдайы бойынша 27.12.2024).

227 Постановление Алматинского городского суда по делу № 7514-22-00-2/1981 от 12.01.2024 г. [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz. (жағдайы бойынша 27.12.2024).

228 Грось Л.А. Влияние норм материального права на гражданское процессуальное право (научно-теоретические проблемы): автореф. дис... докт. юрид. наук. – М., 1999. – 528 с.

229 Асанова С. Примирительные процедуры в гражданском судопроизводстве Республики Казахстан // Примирительные процедуры в цивилистическом праве и судопроизводстве. – 2019. – С. 15-21.

230 Определение Специализированного межрайонного суда по гражданским делам г. Астана по делу № 5678-77-85-3/211 от 02.02.2024 г. [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz. (жағдайы бойынша 27.12.2024).

231 Нукушева А.А., Туганбаева С.Т. Мұрагерлік құқықтық қатынастар және мұрагерлік құқық мирасқорлығы // Қазіргі заманғы маңызды мәселелер. – 2018. – Б.21-26

232 Рожкова М.А. Мировое соглашение в арбитражном суде: проблемы теории и практики. – М.: Статут, 2004. – 348 с.

233 Салпеков А.С. Правовой статус судьи-примирителя в Республике Казахстан: материалы межд. науч.-практ. конф., посвященной 70-летнему юбилею к.ю.н., ведущего научного сотрудника НИИ частного права Каспийского университета К.В. Мукашевой «Современные проблемы гражданского и арбитражного права» / отв. ред. М.К. Сулейменов. – Алматы, 2019. – С.354-361.

234 Определение Алматинского областного суда по делу №7845-33-32-1/а332 от 15.01.2022 г. [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz. (жағдайы бойынша 27.12.2024).

235 Чепига Т. Обеспечение свободы завещания при рассмотрении в судах дел о наследстве // Советская юстиция. – 1964. – № 21. – С.10-12.

236 Пятилетов И.М. Распоряжение сторон гражданскими материальными и процессуальными правами в суде первой инстанции: дис... канд. юрид. наук. – М., 1970. – 315 с.

237 Решение Бостандыкского районного суда г. Алматы по делу №4797-23-00-2/1181 от 15.12.2022 г. [Электрон. ресурс] // URL: https://office.sud.kz. (жағдайы бойынша 27.12.2024).

238 Романовская С.Ю. Медиация: что это такое и в чем ее польза для бизнеса [Электрон. ресурс] // URL: https://inbusiness.kz/ru/author_news/mediaciya-chto-eto-takoe-i-v-chem-ee-polza-dlya-biznesa. (жағдайы бойынша 27.12.2024).

239 Assanova S.E., Karagussov F.S., Nukusheva A.A., Dzhangabulova A.K., Voronova T.E. International experience and comparative analysis of alternative dispute resolution methods // Вестник КазНУ. Серия Юридическая. - № 4 (112). – 2024. - С. 154-163.

240 Mukaldyeva G.B., Alkebaeva Zh.A., Yermukhametova S.R., Urisbaeva A.A. Mediation agreements in civil law in the Republic of Kazakhstan // Вестник КазНУ. Серия Юридическая. - № 1 (105). – 2023. - С. 50-57.

241 Калшабаева М.Ж., Сартаев С.А., Сулейменова С.Ж., С.К. Жетписов, Турсынкулова Д.А. Қазақстандағы дауларды шешудің дәстүрлі жолдарының қазіргі медиация институтымен сабақтастығы // Вестник КазНУ. Серия Юридическая. - № 1 (109). – 2024. - С. 4-14.